

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ПРИКАРПАТСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТЕФАНІКА

ВІСНИК
ПРИКАРПАТСЬКОГО
УНІВЕРСИТЕТУ

ІСТОРІЯ
Випуск 18

Видається з 1995 р.

ІВАНО-ФРАНКІВСЬК
2010

УДК 93/94
ББК 63
В53

Затверджено до друку
Вченою радою Прикарпатського національного університету
імені Василя Стефаника (протокол № 3 від 29 березня 2011 р.).

Видання внесено до Переліку наукових фахових видань, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата історичних наук
(постанова президії ВАК України від 14 квітня 2010 р. № 1-05/3)

Редакційна рада: д-р філол. наук, проф. В.В.ГРЕЩУК (*голова ради*); д-р філос. наук, проф. С.М.ВОЗНЯК; д-р філол. наук, проф. В.І.КОНОНЕНКО; д-р істор. наук, проф. М.В.КУГУТЯК; д-р юрид. наук, проф. В.В.ЛУЦЬ; д-р філол. наук, проф. В.Г.МАТВІЙШИН; д-р фіз.-мат. наук, проф. Б.К.ОСТАФІЙЧУК; д-р пед. наук, проф. Н.В.ЛИСЕНКО; д-р хім. наук, проф. Д.М.ФРЕЙК.

Редакційна колегія: д-р істор. наук, проф. М.В.КУГУТЯК (*голова редколегії*), д-р істор. наук, проф. В.В.ГРАБОВЕЦЬКИЙ, д-р істор. наук, проф. Л.О.ЗАШКІЛЬНЯК, д-р істор. наук, проф. О.Ю.КАРПЕНКО, д-р істор. наук, проф. П.С.ФЕДОРЧАК, д-р істор. наук, доцент О.С.ЖЕРНОКЛЕСЬ, канд. істор. наук Л.В.ЩЕРБІН (*відповідальний секретар*).

Адреса редакційної колегії:
76025, м. Івано-Франківськ, вул. Шевченка, 57,
Інститут історії і політології
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.
Тел.: 59-61-03.

Вісник Прикарпатського університету. Історія. 2010. Вип. 18. 207 с.

У збірнику вміщено наукові статті, присвячені етносоціальним і національно-культурним процесам в Україні, а також актуальним проблемам історії зарубіжних країн, джерелознавства та історіографії, етнології, праці молодих науковців.

Newsletter Precarpathian University. History. 2010. Issue 18. 207 s.

This book contains scientific articles dealing with actual historical problems of ethno-social and national-cultural processes in Ukraine, history of foreign countries, historical sources studies, historiography, ethnology and the research results of the beginning scientists.

© Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2010.

© Видавництво Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, 2010.

УДК 633/635:551.435.14 (45 Укр, 25 Пру)
ББК 41.9

Володимир Клапчук

СХЕМА КОРЕЛЯЦІЇ ФАЗ РОЗВИТКУ РОСЛИННОСТІ, КЛІМАТИЧНОЇ Й АРХЕОЛОГІЧНОЇ СИТУАЦІЙ ГОЛОЦЕНУ ДОЛИНИ ВЕРХНЬОГО ПРУТУ

У статті наводяться інформація про археологічні стоянки долини верхнього Пруту та знайдені на них знаряддя праці первісної людини, загальна характеристика клімату й рослинності голоцену, співвідношення місцезнаходжень стоянок і форм рельєфу. Складено схему кореляції фаз розвитку рослинності, кліматичної й археологічної ситуацій голоцену.

Ключові слова: археологічні пам'ятки, фази розвитку рослинності, кліматична ситуація, голоцен, долина верхнього Пруту, форми рельєфу.

На сьогоднішній день зібрано значний матеріал з археології, кліматичних, геоморфологічних і ботанічних умов проживання первісних людей у Передкарпатті, у тому числі й у долині верхнього Пруту. Однак і досі немає їх комплексного аналізу, який дозволив би скласти схему кореляції цих показників, установив критерії і показники перебування первісної людини в тій чи іншій екологічній ніші, що є важливим для палеогеографії й археології України.

Упродовж 1970–1980-х рр. у долині Пруту в межах Надвірнянського району виявлено понад 50 археологічних стоянок, що дозволило (лише з археологічними даними) відтворити загальні умови існування на цій території первісної людини [3–7]. Однак ми торкнемося цього питання комплексно, тобто здійснимо кореляцію між умовами проживання первісної людини в голоцені, кліматичною ситуацією, фазами розвитку рослинності, формами рельєфу тощо [9; 11].

Загалом, стоянки первісної людини в долині Пруту не мають чітких закономірностей поширення, що пов'язано з різними геоморфолого-ботаніко-кліматичними чинниками.

Кінцем палеоліту – початком мезоліту (12–8 тис. років тому) датуються численні знаряддя праці первісної людини з урочищ Кливка й Чопа (с. Красна), Царина (с. Верхній Майдан), Поляна (с. Середній Майдан), Жбир (с. Добротів), Кругляк (с.мт Делятин). Знахідки представлені довгими призматичними ядрищами, скребками, різцями, проколками, наконечниками стріл у вигляді вербових листків тощо. Саме завдяки поширенню видовжених ядрищ, струнких пластин і верболистих наконечників комплекс знахідок вищезгаданих стоянок відноситься до свідерської культури, головним ареалом розповсюдження якої вважалися лише землі північно-східної Польщі та Білорусі. Виявлені стоянки пропонувалося виділити в кливський варіант свідерської культури.

В околицях с.мт Делятин виявлено сліди й іншого археологічного феномену, який названо площанською культурою (10–8 тис. років тому). На стоянках в урочищах Куцикове поле (с.мт Делятин) та Острий (с. Верхній Майдан) знайдено неспатиновані вироби дрібних округлих форм (насамперед, скребки й проколки). Ця культура становить ланку, що зв'язує мезолітичні культури з неолітичними та є одним з компонентів неолітичної буго-дністрівської культури Правобережної України.

Населення палеолітичних і мезолітичних часів займалося, насамперед, ловцтвом, харчувалося м'ясом диких тварин, одягалось в шкіри й т. п. Проживало невелики-

ми родовими колективами в куренях дерев'яної конструкції, укритих шкірами мамонтів й інших копитних.

У неоліті, що розвивався в VI–IV тис. років до н. е., в умовах проживання первісної людини відбулися зміни. Людина навчилася культивувати окремі види зернових рослин, приручила велику та дрібну рогату худобу, освоїла виробництво глиняного посуду. Людські колективи намагались освоювати землі, що піддавалися мотичному землеробству й випасу худоби. Сліди неолітичних культур виявлено на основній території Покуття, що безпосередньо межує з долиною верхнього Пруту. Проте в погоні за мисливською фауною окремі групи неолітичної людини заходили й сюди. Саме цим і можна пояснити знахідку в с. Саджавка кам'яної сокири, подібні знахідки якої описані на Побужжі. Знахідка виробів із закарпатського вулканічного скла в с. Корничі (Коломийський район) у поселенні трипільської культури свідчить про те, що через долину верхнього Пруту здійснювався зв'язок між Передкарпаттям і Закарпаттям.

Деяко пізнішою є багатощарова стоянка в Лоевій, що розташована поблизу старовинної дороги з Придністрянщини на Закарпаття, якою з-над Дністра возили в басейн р. Тиса коштовну сировину – кремій. Другою особливістю поселення є її розташування поблизу соляного джерела, з якого видобувалася сировиця для виварювання солі. Завдяки цьому первісна людина в урочищі Куштіль поселялася декілька разів. Найстаріші знахідки цього поселення (сотні фрагментів кераміки) відносяться до 2–1,5 тис. років до н. е., коли там перебували носії підкарпатської культури шнурової кераміки, що виготовляли різноманітні за формою і розмірами керамічні вироби з орнаментом у вигляді відтисків шнура. У с. Саджавка знайдено уламок сокири, що також характерний для культури шнурової кераміки.

З останньою генетично пов'язана комарівська культура, що розвивалася 1,5–1,3 тис. років до н. е. На Покутті в розкопаних могильниках під земляними насипами знайдено захоронення, про що свідчили попіл спалених мерців, неспалені їх тіла, які розташовані горілиць у випрямленому або на бік скорченому положенні. У долині верхнього Пруту комарівських захоронень не виявлено, однак у с. Лоева в поселенні зібрано сотні фрагментів кераміки з потовченим на дрібні кусочки й заздалегідь перепаленим кременем у стінках. На поверхні посуду простежувалися жолібки, борозди, наліпні валики, круглі випуклості тощо.

З тих самих часів походять знахідки з урочища Гнила керниця (сmt Делятин) – кам'яні зернотерки й молот, крем'яний серп, ножі, скребки. Основний ареал підкарпатської культури шнурової кераміки та комарівської культури знаходився на Передкарпатті. У XIII ст. до н. е. носіїв комарівської культури витіснили племена фракійського походження, що прибули сюди з Молдавії і Трансільванії. Вони створили культуру Ноа, кераміка якої виготовлялася з глини, змішаної з піском, кварцом і кременем. Посуд різних форм і розмірів був орнаментований дірочками під вінцями та валиками з насічками на шийках. Населення культури Ноа знало ливарне виробництво, а в Лоевій займалося лише виготовленням кераміки та виварюванням солі.

На зміну описаній культурі на Передкарпаття прийшла голіградська культура (також південного походження), що розвивалась 1–0,7 тис. років до н. е. Це був час, коли людина освоїла виробництво заліза, що стало успішно конкурувати з бронзою. Залізних предметів у районі досліджень не виявлено, однак у с. Дора знайдено бронзові котли та меч, що датуються 800 р. до н. е. Тими ж роками датуються сотні фрагментів кераміки (ур. Куштіль, с. Лоева) з характерною сіткою борозд, які залишилися від

згладжування її поверхні травою, а також з орнаментом у вигляді продовгуватих і круглих, поодиноких чи подвійних гудзиків, валиків з відбитками пальців тощо.

Після тривалої перерви (біля 1 тис. років) археологічні пам'ятки з'явилися лише на початку I тисячоліття н. е. Вони виявлені на межиріччях Пруту з Бистрицею Надвірнянською та Пістинкою, датуються II–VI ст. н. е. й названі культурою карпатських курганів. Носії цієї культури проживали в прямокутних хатах стовпової конструкції, займалися випасом худоби, виробництвом кераміки та залізних речей. Походження цієї культури – гето-дакійське. Унаслідок торгівлі її носіїв з південними сусідами, у долину Пруту завезено срібну монету римського імператора Трояна (98–113), а також фібули та кераміку.

Важливою для кореляції умов проживання в долині Пруту первісної людини є й інформація про динаміку рослинності в різні періоди голоцену. За даними українських палінологів [2], на території Передкарпаття протягом голоцену переважали ліси. Спорово-пилкові комплекси відкладів раннього голоцену показали, що в той час основною лісоутворюючою породою була сосна звичайна. Південно-східна частина Передкарпатського регіону в ранньому голоцені була вкрита сосновими лісами, але різноманітнішими й багатшими у флористичному відношенні. Пилок широколистяних порід знайдено в найнижчих відкладах раннього голоцену. Дуб, ільм, граб, ліщина та інші породи в умовах суворого клімату раннього голоцену розселялися в захищених місцях (ярах, балках, долинах рік у передгір'ях Карпат), де вони існували в пізньольодовиковий час чи в давніші періоди плейстоцену.

З покращенням кліматичних умов у середньому голоцені широколистяних порід у лісах Передкарпаття ставало більше. Про це свідчать спорово-пилкові комплекси багатьох боліт. У південно-східній частині регіону в середньому голоцені домінували мішані дубово-широколистяні ліси (дуб, липа, ільм, граб, вільха, клен тощо). Кількість пилку ліщини у відкладах середнього голоцену досягала 42%. Зі шпилькових переважали соснові ліси; смерекових було значно менше. До кінця цієї фази в лісах з'явилася ялиця, поширився бук.

Пізній голоцен характеризувався зволоженням клімату. У Передкарпатті відзначалося широке розповсюдження вологолюбних порід – ялиці, бука, граба. У відкладах окремих боліт пилок граба складав відносно високий процент (14–24%). Бук у пізньому голоцені досяг найбільшого розвитку (до 40%). Слідом за буком домінував пилок ялиці (27–45%), що є свідченням розповсюдження ялицевих лісів у пізньому голоцені на території Передкарпаття.

На основі палеоботанічних досліджень у Передкарпатті виділено три фази розвитку рослинності в голоцені:

1. Фаза розвитку соснових і рідше смерекових лісів з домішкою берези й широколистяних порід, що відповідає ранньому голоцену.
2. Фаза розвитку хвойних (в основному смерекових) лісів з домішкою сосни, берези й широколистяних порід. Максимум розвитку мішаних дубових лісів, що відповідає середньому голоцену.
3. Фаза розвитку вологолюбних порід (граба, бука, ялиці) з участю смереки, сосни, дуба, ільма, вільхи, берези та інших порід з підфазами розповсюдження: а) буківих лісів; б) ялицевих лісів.

Практично таку ж характеристику рослинності дав і Г.Козій [8], однак він дещо деталізує окремі фази:

1. Березово-соснова фаза з вербою (післяльодовиковий період у Східних Карпатах). Березові ліси й кедрачі були розповсюджені в сучасному субальпійському поясі. Окремі екземпляри смереки, що росте групами в нижньому гірському поясі, досягали сучасної верхньої межі лісу.
2. Фаза хвойно-листяного лісу з дубом і смерекових лісів:
  - смерекова підфаза з ліщиною. Смерека досягає пануючого положення в сучасному верхньому гірському поясі Східних Карпат, проникаючи в деяких місцях і в субальпійський пояс. Вершини Карпат займає жереп. У нижніх гірських поясах з'являється бук;
  - час найбільшого розповсюдження хвойно-листяних лісів з дубом. Смерека зайняла пануюче положення в сучасному субальпійському і, частково, у верхньому гірському поясі. У гірсько-лісових (переважно в нижньому) карпатських поясах розповсюдились елементи хвойно-листяного лісу з дубом;
  - грабова підфаза – час найбільшого розвитку граба, що розповсюдився в сучасному верхньому гірському поясі в поєднанні зі смерекою, буком, сосною звичайною і модриною.
3. Ялицево-букова фаза. Граб замінюється буком. Конкуруючи зі смерекою, бук утворює свій власний пояс, розповсюджуючись у нижній смузі смерекового поясу й окремими групами досягаючи гірських хребтів. Дуб, в'яз, липа та граб покидають Карпати. У цій фазі кінцево сформувалася сучасна картина східно-карпатських лісів.
4. Остання, сучасна, фаза – час поступового витіснення субальпійських елементів, депресії верхньої межі лісу й відновлюючого розповсюдження смереки.

Ці дані дають можливість констатувати, що в ранньому голоцені в долині верхнього Пруту переважав холодний вологий клімат, про що свідчить розповсюдження хвойних порід, насамперед, сосни, кедр та смереки. У середині голоцену – певне потепління, що дало можливість проростати листяним породам. Приблизно на початку пізнього голоцену відбулося похолодання – проростали хвойно-листяні ліси, а відтак – відносно потепління.

Загальну кліматичну характеристику голоцену дали Амальрік і Монгайт [1]. Типи клімату відображено в табл. 1. На основі досліджень льодовикових відкладів було встановлено кліматичну ситуацію голоцену в гірській частині долини р. Прут [11]. У пізньому плейстоцені (вюрм) льодовики займали долини верхніх приток Пруту. Деградація льодовика охопила давній і ранній голоцени. Першочергово льодовикові маси відступили до рівня акумуляції кінцевої моренної гряди. При цьому кінцеві моренні вали, у зв'язку з їх незначною потужністю і близькістю залягання, сформувалися приблизно одночасно. Біля 8 тис. років тому наступив середньоголоценовий кліматичний оптимум, що тривав майже 4 тис. років. У Карпатах, як і в інших гірських країнах, льодовики зникли. Початок пізнього голоцену ознаменувався загальним похолоданням і ростом зволоженості клімату. У гірських регіонах Євразії знову активізувався наступ льодовиків. В альпінотипному середньогір'ї Карпат виникли невеликі льодовики. Біля 3–4 тис. років тому льодовик скоротився до мінімальних розмірів, розділився на дві частини (західну та східну) і зник.

Ураховавши всі наведені матеріали, їх можна показати в такому вигляді (табл. 1):

Таблиця 1

Схема кореляції фаз розвитку рослинності, кліматичної й археологічної ситуацій голоцену долини верхнього Пруту

Час, тис. років [9]	Геологічний період [9]	Клімат [1]	Фази розвитку рослинності [2; 8]	Археологічний вік [10; 12]	Археологічні культури долини верхнього Пруту [4]	Археологічні стоянки долини верхнього Пруту [4]
0	Пізній голоцен (Н ₄)	Субатлантичний вологий холодний	Вологолюбні породи (граб, бук, ялиця) з участю ялини, сосни, дуба, вільхи, берези	Залізний вік	Культура карпатських курганів. Голіградська культура	Лосєва I Саджавка I, III
1		Суббореальний сухий теплий		Бронзовий вік	Культура Ноа. Комарівська культура. Підкарпатська культура шнурової кераміки	Білі Ослави I–II Верхній Майдан II, IV Делятин II–III, XIII–XV Красна II, V Лосєва I–II Середній Майдан III–IV Чорний Потік I
2						
3	Атлантичний вологий теплий	Неоліт	Культура шнурової кераміки	Делятин VI Добротів V		
4	Середній голоцен (Н ₃)	Хвойні (в основному ялинові) ліси з домішкою сосни, берези й широколистяних порід			Енеоліт	Красна II, IV Ланчин IV–VI Верхній Майдан III
5						
6						
7						
8	Бореальний сухий холодний	Мезоліт	Площанська культура. Кливський варіант свідерської культури	Верхній Майдан I, III Делятин I, IV–X Добротів II–IV Заріччя I–III Красна I, III–IV Ланчин I–III Середній Майдан I–II		
9	Субарктичний холодний					
10						
11						
12	Давній голоцен (Н ₂)	Арктичний холодний	Соснові та рідше ялинові ліси з домішкою берези й широколистяних порід	Палеоліт-мезоліт	Делятин VI, XII Добротів I Красна IV	
13						

Нижче торкнемося питання співвідношення розташування стоянок первісної людини та форм рельєфу (табл. 2). Як видно, мінімальна кількість стоянок первісної людини розташовувалася на низьких терасах, а в енеоліті, неоліті та палеоліт-мезоліті – узагалі не простежувалася. Найбільше людина поселялася на висотах 40–150 м над урізом ріки, що було викликано багатьма обставинами (краща харчова база, відсутність впливу паводків, краща оборона тощо).

**Співвідношення форм рельєфу та розміщення стоянок
первісної людини в різні археологічні періоди**

Форми рельєфу	Залізо	Бронза	Енеоліт	Неоліт	Мезоліт	Палеоліт - мезоліт	К-сть стоянок	%
1 надзаплавна тераса (далі НЗТ) за альпійською схемою (I НЗТ за схемою УРМСК) – 3–4 м над урізом ріки	+	++					3	5,0
2 НЗТ за альпійською схемою (II НЗТ за схемою УРМСК) – 5–8 м над урізом ріки	+	+			++		4	6,7
3 НЗТ за альпійською схемою (III–V НЗТ за схемою УРМСК) – 15–25 м над урізом ріки	+	+++ +			++		7	11,7
4 НЗТ за альпійською схемою (VI–VII НЗТ за схемою УРМСК) – 35–60 м над урізом ріки	++	+++ +	+	+	++++ + ++	+	16	26,6
5–6 НЗТ за альпійською схемою (VIII–XII НЗТ за схемою УРМСК) – 70–140 м над урізом ріки		+	++	+	++++ + +	++	12	20,0
Розмиті вододіли рік Бистриця Надвірнянська та Прут з окремими вершинами (понад 150 м над урізом ріки)		+++ ++ ++	+++		++++ + ++	+	18	30,0
Кількість стоянок	5	19	6	2	24	4	60	100,0
%	8,3	31,7	10,0	3,3	40,0	6,7	100,0	

На основі наведених матеріалів можна зробити висновок, що первісна людина домінувала в долині верхнього Пруту в бронзовому віці та мезоліті, тобто, коли тут був теплий сухий і холодний сухий клімат, панували вологолюбні листяні та хвойні ліси. У вологий відносно холодний клімат залізного віку людина оселялася нижче за рельєфом, поблизу рік, де, очевидно, було тепліше в затишку мішаних лісів.

У бронзовий час, на початку якого був теплий сухий, а пізніше – теплий вологий клімат, людина оселялася практично по всьому висотному спектру долин рік. При вологому кліматі, коли могли відбуватися паводки на ріках, вона піднімалася вище по схилах долини у вологолюбні ліси.

В енеоліті та неоліті людина використовувала середні й високі частини схилів долини ріки Прут, порослі хвойними (в основному смерековими) лісами, що було пов'язане, очевидно, з вологим теплим кліматом, який супроводжувався паводками на ріках.

У холодному сухому кліматі мезоліту людина, як не дивно, поселялася майже по всьому висотному спектру долини ріки Прут і віддавала перевагу середнім і високим ділянкам долини та вододілам. На нашу думку, це було викликано наявністю об'єктів полювання у хвойних лісах.

Не дивно, що в холодному арктичному кліматі пізнього палеоліту – раннього мезоліту людина проживала на середніх і високих ділянках долини та на вододілах, де

у хвойних лісах була кормова база й дещо тепліше, ніж у заповнених холодним повітрям долинах.

1. Амальрик А. С. Что такое археология / А. С. Амальрик, А. Л. Монгайт. – М., 1966. – С. 95.
2. Артюшенко А. Т. К истории растительности Прикарпатья в голоцене / А. Т. Артюшенко // Палинологические исследования осадочных отложений Украины и смежных регионов. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 86–95.
3. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К. : Наукова думка, 1981. – 309 с.
4. Клапчук В. М. Делятинщина : історико-географічне дослідження / В. М. Клапчук, М. М. Клапчук. – Делятин : Фоліант, 2007. – 584 с.
5. Клапчук М. М. Палеолітичні та мезолітичні місцезнаходження поблизу Делятина / М. М. Клапчук // Археологія. – 1980. – № 34. – С. 65–75.
6. Клапчук М. Н. Новые данные о палеолите и мезолите Прикарпатья / М. Н. Клапчук // Советская археология. – 1983. – № 4. – С. 103–117.
7. Клапчук М. Н. Разведка на Покутье / М. Н. Клапчук // Археологические открытия 1967 г. – М., 1968. – С. 205.
8. Козий Г. В. Четвертичная история восточно-карпатских лесов : автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра биол. наук / Г. В. Козий. – Л., 1950. – 30 с.
9. Нейштадт М. И. Введение / М. И. Нейштадт // Голоцен. – М. : Наука, 1969. – С. 5–11.
10. Першці А. І. Історія первісного суспільства / Першці А. І., Монгайт О. Л., Алексеев В. П. – К., 1980. – 224 с.
11. Третьяк П. Р. Деградація последнего оледенения в Украинских Карпатах / П. Р. Третьяк, М. П. Кулешко // Доклады АН УССР. – 1982. – Серия Б. – № 8. – С. 26–31.
12. Українська радянська енциклопедія. – К., 1978. – Т. 2. – С. 41; К., 1979. – Т. 4. – С. 184; К., 1981. – Т. 6. – С. 437, 522; К., 1982. – Т. 7. – С. 319.

The article reveals the information about archeological campings of the valley of upper Prut, agricultural implements of primitive people, the general characteristic of climate and vegetation of holocen period, proportion of campings' location and forms of relief. The scheme of the correlation of the of vegetation climate and archeological situations of holocen.

Key words: archeological monuments, phases of vegetation growth, climate situation, holocen, valley of upper Prut, forms of relief.

УДК 39:903'1
ББК 63.5 (4 Укр)

Ігор Кочкін

ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В ПІВНІЧНО-СХІДНОМУ ПЕРЕДКАРПАТТІ ЗА ДОБИ НЕОЛІТУ

У статті розглядається проблема заселення території північно-східного Передкарпаття за доби неоліту, робиться спроба дослідити етнокультурні процеси в регіоні. Населення культури лінійно-стрічкової кераміки ("нотна" фаза) заселяє цю територію близько 5400 рр. до н. е. (калібровані дати). Приблизно 5200 рр. до н. е. сюди прибувають носії жєлізовської групи КЛСК, які співіснують з попереднім населенням. Нарешті, приблизно через 500 років, сюди просуваються ранньотрипільські племена, а на півночі регіону розселяється населення енеолітичної маліцької культури.

Ключові слова: етнокультурні процеси, етноконтактна зона, неоліт, культура лінійно-стрічкової кераміки, "нотна" фаза, жєлізовська група, енеоліт, трипільська культура, маліцька культура.

Останнім часом з'явився ряд робіт, присвячених проблемам етнокультурних процесів у доісторичний період, у яких використовуються етнологічні методи й археологічні, антропологічні, етнографічні та інші джерела [9; 12; 13; 27; 29; 35]. Мета таких досліджень – з'ясувати складну динаміку етногенетичного процесу на території сучасної України у взаємодії з іншими етнічними формаціями доісторичної Європи.

Географічні рамки запропонованого дослідження – Передкарпаття, яке являє собою фізико-географічну область, розташовану між південно-західним краєм Подільської височини й північно-східними схилами Українських Карпат, Сансько-Дністровського межиріччя до Буковинського передгір'я. У цій статті основна увага приділяється території північно-східного Передкарпаття в адміністративних межах Івано-Франківської області. Ця територія належить до кількох природно-кліматичних зон, які визначаються умовами, достатніми для ведення землеробсько-скотарського господарства, а також відкривають можливості для полювання та збиральництва. Район характеризується значними покладами високоякісної крем'яної сировини, інших порід каменю, глини, а також лісами, багатими деревиною. Неолітичне населення могли приваблювати й значні поклади кам'яної солі, природні виходи якої на поверхню відомі в різних місцевостях [5, с.34], у тому числі й у вигляді соляних розчинів. Важливою умовою проживання на цій території неолітичних племен є наявність добре розгалуженої річкової системи. Хронологічні рамки дослідження обмежуються кінцем мезоліту – неолітичною добою – початком енеоліту.

Більшість дослідників звертають увагу на певну стабільність давнього населення України, хоча процес неолітизації території Передкарпаття був пов'язаний із проникненням сюди носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки (далі – КЛСК). Серед дослідників КЛСК існують різні погляди щодо шляхів заселення території Західної України носіями цієї культури. Згідно з одним з них, населення КЛСК рухалося через землі над Нижнім Дунаєм, далі – уздовж Пруту й Серету на північ до Молдови й Верхнього Дністра [30, с.103]. Інша точка зору, яка в останній час набула достатньо помітної підтримки, передбачає просування носіїв КЛСК з території сучасної Словаччини через Моравську браму в обхід північної частини Східних Карпат, через Малопольщу у Верхнє і далі вниз за течією в Середнє Подністров'я [8, с.179]. Вірогідно, що прибулі землеробсько-скотарські племена зайняли землі місцевих мисливців, між ними могли виникати епізодичні контакти, проте в культурі прийшлого населення вони не знайшли якогось значного відображення [29, с.74].

Досліджувана територія була зайнята мезолітичним населенням. Історія й археологія стародавнього населення України та Передкарпаття доби мезоліту розглядається в ряді робіт [7; 10; 22; 24; 34; 44]. Дослідникам мезоліту Передкарпаття на основі аналізу й зіставлення особливостей кам'яного інвентаря, фауністичних матеріалів та інших ознак пам'яток удалося виділити їх окремі групи й археологічні культури [22, с.54]. На думку Л.Мацкевого та Р.Грибовича, особливу вагу мають спостереження за етновизначальними типами кам'яних виробів, їх серій та окремих проявів [22, с.54]. У мезолітичний час на досліджуваній території побутували культури Вороців-Старуня, яку виділив Л.Мацкевий [24, с.76–85] і площанська, виділена М.Клапчуком [14], а в Середньому Подністров'ї – пам'ятки типу Незвисько XII – Оселівка [24, с.69–71].

Носії КЛСК, розселяючись на території Північно-Східного Передкарпаття, напевно, не зустріли помітного опору з боку мисливських груп [29, с.74]. Вірогідно, частина цього місцевого населення в Подністров'ї була асимільована, частина продовжувала існувати в більш віддалених передкарпатських районах (Старуня, Делятин тощо). Радіовуглецева дата епонімної для мезолітичної культури Вороців-Старуня пам'ятки Старуня I – Le-1417: 5250±70 років ВР [23, с.262]. Ця дата, очевидно, пов'язана з консервацією традицій на периферії розвитку культур. Можливо, мова йде про групи мезолітичного населення, яке було витіснене в підкарпатські райони й в умовах певної ізоляції та на бідній для землеробства землі продовжувало вести мисливсько-рибальські напрями господарської діяльності. Концентрація поселень з мезолітичними матеріалами, зокрема, у районі Старуні може бути пов'язана з наявністю тут соляного болота або озера, що приваблювало тварин [23, с.244]. На жаль, ми маємо дуже мало абсолютних дат для мезолітичних і неолітичних пам'яток досліджуваного регіону.

Східна периферія території розповсюдження пам'яток КЛСК охоплює значну частину території Молдови, а також західні райони України, у тому числі Західну Волинь і Північне Прикарпаття [30, с.97].

Час існування КЛСК в Україні поділяють на три періоди: ранній, середній і пізній. Ранній, або ж “донотний”, представлений поселенням у м. Рівне та похованням у с. Баїв. До середнього “нотного” періоду належить переважна більшість відомих пам'яток, у тому числі Північно-Східного Передкарпаття. Цей період може бути датований 4600–4200 (калібровані дати 5450–5050) рр. до н. е. “Донотний” період старший приблизно на 100 років. Третій період – 4200–3800 (5050–4650) рр. до н. е. [17, с.30].

В останні десятиліття відчутно збільшилася увага науковців до дослідження проблем КЛСК. Помітне місце серед наукових праць займає узагальнююче дослідження В.О.Ларіної, присвячене пам'яткам КЛСК Пруто-Дністровського регіону [19]. В Україні проблеми неоліту, зокрема КЛСК, розглянуті в монографії Н.Котової [17]. Дослідження пам'яток цієї культури на Волині узагальнені в роботі Г.Охріменка [25]. Регіон Північного Прикарпаття, досить багатий пам'ятками КЛСК, поки що лишається найменш дослідженим.

Більшість з 37 картографованих нами на території північно-східного Передкарпаття пам'яток КЛСК відомі тільки за результатами археологічних розвідок. Досить незначна кількість з них піддана шурфуванню. Окремі пункти віднесені до КЛСК лише на основі наявності в підйомному матеріалі виробів з обсидіану (окремі пам'ятки на території села Вікторова Галицького району). Розкопки були проведені всього на кількох поселеннях – Незвисько XVIII [40–43], Бовшів II [2], Марківці I [4], Більшівці (урочище Кути) [32; 37; 38; 39; 45; 46; 47], Єзупіль I [6; 20; 21].

У межах регіону перші пам'ятки КЛСК відомі ще з кінця XIX – першої чверті XX ст., основна ж їх частина була виявлена й досліджувалася в другій половині XX і на початку XXI століть [21, с.55–58]. Окремі пам'ятки були детально досліджені, а матеріали опубліковані, зокрема, це стосується поселення Незвисько XVIII [40–43]. На жаль, розкопана неолітична верства та матеріали КЛСК з поселень Бовшів II та Марківці I поки що так і не були введені в широкий науковий обіг.

Багато поселень КЛСК знаходяться на притоках Дністра, лише невелика кількість на його берегах (Єзупіль I, Кутище, Незвисько), значна кількість – на лівих і правих допливах Дністра. Як правило, поселення розташовувалися на невисоких мисоподібних ділянках рік, потоків.

Житлове будівництво носіїв КЛСК у Північно-Східному Передкарпатті в цілому мало чим відрізняється від традицій в інших районах Європи [29, с.100]. На поселеннях зустрічаються житла двох типів: наземні та напівземлянки. Недостатня дослідженість більшості поселень КЛСК території помітно звужує можливості узагальнень щодо реконструкції особливостей житлового й господарського будівництва неолітичного населення. Найбільш інформативними в цьому питанні є результати дослідження багатошарового поселення Незвисько, загальна розкопана площа якого дорівнює 1 064 кв. м [41, с.9]. Наземні житла КЛСК цього поселення мали стовпову конструкцію. Одне з них (№ 13 за загальною нумерацією житлових об'єктів багатошарового поселення) досліджене повністю, інше житло (№ 25) розкопане тільки частково. Наземне житло № 13 було витягнутої форми з розмірами 12x7 м і мало площу коло 80 кв. м. Стовпи були вкопані в землю на віддалі близько 3 м один від одного, що простежується за стовповими ямками діаметром 0,2 м і глибиною 0,4 м [41, с.13]. В інтер'єрі житла виділяються дві прямокутних глиняних площадки господарського призначення, споруджені біля вогнищ неправильної форми. А в південній частині житла знаходилася велика глиняна площадка, побудована на дерев'яних колодах, що використовувалася для помелу зерна [41, с.13]. Тут знайдені кам'яні зернотерки й велика посудина – зерновик. У таких

житлах могли проживати кілька невеликих родин, що характеризувалися близькими родинними відносинами [30, с.100]. Для спорудження будинків, крім деревини (стовпи, перекриття), використовувалася глина, а також кам'яна річкова галька (фундаменти робочих місць).

Напівземлянка з Незвиська мала котлован розмірами 4,4x3,2 м і глибиною 0,5 м від давньої поверхні [29, с.68]. Також одна напівземлянка досліджена на поселенні Більшівці (урочище Кути). Котлован цього житлового об'єкта мав вигляд великої східчастої ями видовженої форми, яка була зорієнтована своєю довгою віссю по лінії південь–північ. Ця яма мала розміри 3,5x6 м, глибину 2,06 м від сучасної поверхні. На дні були виявлені сліди вогнища. На схід від цього об'єкта трапилася інша яма (розміри – 3x3,5 м), яка складалася з кількох овальних ям. У цьому, як і в попередньому об'єкті, вдалося зафіксувати сходи [45, с.64].

На територію північно-східного Передкарпаття носії КЛСК прийшли вже із сформованим господарсько-культурним типом, який був підкоректований під місцеві природно-кліматичні умови. Головними видами господарської діяльності в цього населення були землеробство й скотарство, які доповнювалися полюванням і рибальством.

Землеробство фіксується знахідками обгорілого зерна та відбитків зернівок на керамічному посуді, знахідками знарядь для обробітку землі, збирання та переробки врожаю. Відбитки зернівок на керамічному посуді дали можливість Г.Пашкевич установити, що ці неолітичні землероби вирощували пшеницю, ячмінь, просо, горох, вику [26, с.13].

Неолітичне населення обирало легкі лесові ґрунти (Більшівці), практикуючи підсічно-вогневий спосіб обробітку землі. Шліфовані кам'яні сокири, які досить часто зустрічаються на пам'ятках КЛСК, використовувалися для вирубування дерев і чагарників у цьому процесі.

Підготовчі роботи з розпушення землі здійснювалися мотиками з поздовжнім лезом, виготовленими з рогу оленя (рогова мотика з Незвиська). Такі мотики використовувалися також і для копання ям. Подальші роботи могли проводитися кам'яними мотиками, які нагадували клиноподібну сокиру, приєднаними перпендикулярно до дерев'яного держака. Власне за допомогою такого знаряддя можна було досягнути якісного розпушування землі.

Збирання врожаю здійснювалося складними серпами. Вкладні серпів виготовлялися з крем'яних пластин. На Мединському поселенні вони мали довжину від 17 до 40 мм, ширину від 14 до 22 мм. Вкладні закріплювалися в дерев'яному або кістяному руків'ї. Це призводило до появи асиметричного полірування вкладнів під час зрізування стебел рослин. В.Конопля відзначає, що окремі вкладні мають вигляд геометричних мікролітів (прямокутник, трапеція) [15, с.389–390].

Зерно використовувалося в їжу в різному вигляді, у тому числі як борошно. Для цього застосовувалися кам'яні (пісковикові) зернотерки з курантами. Зернотерки відомі на переважній більшості пам'яток. У комплексі з 11 зернотерок та їх уламків з поселення Павлівка IV виділяється велика зернотерка (52x35x27 см) з річкового пісковика, решта зернотерок мають менші розміри.

Остеологічні комплекси з різних пам'яток КЛСК заходу України та Молдови показують, що це населення займалося розведенням великої рогатої худоби, свиней, овець і кіз. Кістки благородного оленя, козулі, кабана, тура та інших тварин, знайдені на поселеннях, доводять, що допоміжну галузь господарства складало полювання, немає сумніву й про рибальство на ріках північно-східного Передкарпаття, багатих на рибу [30, с.102]. Серед домашніх виробництв можна виділити обробку шкіри, виготовлення тканини на ткацькому верстаті (тягарці з поселення Незвисько), обробку кременю та інших порід каменю, виготовлення керамічного посуду.

Знаряддя праці виготовлялися з різних порід каменю, рогу й кістки. В.Конопля опрацював отриману внаслідок поверхневих зборів колекцію знахідок з поселення Медина (Галицький район), яка нараховує 977 артефактів, серед яких 43 вироби з глини, решта – з кременю та інших порід каменю [15, с.385–393]. Кременевий комплекс поселення Медина, для виготовлення якого носії КЛСК використовували північнопокутський кремій темно-сірого й чорного кольорів з туронського ярусу правобережжя верхньої течії Дністра, представлений нуклеусами, пластинами, відщепами, кінцевими скребками, різцями, вкладнями серпів, проколками, свердлами [15, с.385].

На поселенні Павлівка IV зібрано (поверхневі збори та шурфування) близько 140 виробів з каменю. Основна частина кам'яного комплексу – крем'яні вироби: нуклеуси, скребачки, ножі, різці, пластини, відщепи тощо. Серед кам'яного інвентаря виділяються уламок шліфованого тесла й долото у формі шевської колодки, виготовлені з базальту, а також два відщепи з обсидіану.

Населення КЛСК Північно-Східного Передкарпаття використовує поряд з місцевими породами каменю також й імпорتنі – обсидіан, амфіболіт, андезит, базальт. Вироби з обсидіану знайдені на поселеннях Більшівці, Вікторів, Марківці I, Медина, Незвисько, Павлівка IV та ін. Вироби з обсидіану, у цілому, повторювали основні типи крем'яних знарядь. Обсидіан з поселення Медина, на думку В.Коноплі, походить із Земплінських гір північно-східної Словаччини.

З порід вулканічного походження носії КЛСК виготовляли долота у формі шевського “копита” або колодки. Це – традиційне для КЛСК знаряддя для обробки деревини.

Неолітичне населення досліджуваної території для виготовлення шліфованих знарядь крім кам'яних порід вулканічного походження широко застосовувало так звану опоку, поширену у Верхньому й Середньому Подністров'ї. Ця кам'яна порода сіро-жовтого забарвлення, легка в обробці, хоч і поступалася густиною базальтовим породам, могла їх замінити. З опоки виготовляли, як правило, тесла. На поселенні Медина виділено чотири цілих знаряддя та шість уламків. Довжина цих виробів від 70 до 107 мм. Ширина – від 32 до 58 мм, максимальна товщина – від 11 до 23 мм [15, с.391–392].

Керамічний посуд КЛСК поділяється за технологічними ознаками й особливостями використання на дві типологічних групи – кухонний і столовий. Як правило, кухонний посуд виготовлений з великою кількістю домішок органічного (полова, січена соломка або ж трава) і мінерального (шамот, жорства) походження. У цьому комплексі трапляються великі товстостінні опуклобокні посудини з легко відхиленою назовні горловиною – зерновики. Помітне місце займають конічні миски, кулястої форми (зрізано-сферичні) горщики з плоским дном. Ця група посуду прикрашалася, як правило, пластичним орнаментом у вигляді наліпів різної форми, зрідка наліпним валиком, також трапляються округлі заглиблення.

Для виготовлення столового посуду використовувалося глиняне тісто з добре підготовленої, очищеної або ж відмуленої глини, практично без домішок. Поверхня таких посудин заглажена або залощена, орнамент має вигляд заглиблених прямолінійних, зигзагоподібних чи півовальних ліній, що утворюють стрічки. Лінії можуть закінчуватися заглибленнями овальної форми, так званими “нотами”. В окремих випадках ця форма декорування столового посуду доповнюється пластичним орнаментуванням у вигляді плоских та опуклих наліпів, а також наліпками зооморфного характеру (зображення голів тварин з рогами з Незвиська).

За формою і призначенням у столовій групі посуду можна виділити чаші, конічні миски, горщики зрізано-сферичної форми.

На поселенні Медина в комплексі столового посуду переважають півкулясті й опуклобокні миски [15, с.385].

Столова кераміка поселення Більшівці виготовлена з добре відмуленого тіста без видимих домішок. Поверхня посуду старанно заглажена й часто лискована. Колір черепка – від світло-сірого до темно-сірого. Домінуюча форма столового посуду – зрізано-сферична. Вінця посуду плавно загнуті до його середини. Орнаментований столовий посуд у переважній більшості ритими лініями та вдавленнями – “нотами”. Вони розташовані на кінцях ліній, на місцях їхніх перетинань або серединах. “Ноти” на столовій кераміці поселення Більшівці, як правило, не виходять за межі ліній.

Ідеологічні уявлення носіїв КЛСК характеризуються землеробсько-скотарськими віруваннями й обрядами. На пам'ятках КЛСК Європи трапляються антропоморфні та зооморфні скульптурні зображення. Культ матері представлений великою кількістю знахідок глиняних жіночих фігурок. Культ свійських тварин – знахідками зооморфних фігурок і наліпів на керамічному посуді. Зокрема, на поселенні Гнідава знайдено фігурку бика, яка, можливо, є частиною пластичної прикраси посудини. Із цим культом, достовірно, також може бути пов'язане й поховання бика [26, с.134–135]. На поселенні Більшівці знайдені наліпи столового посуду у вигляді стилізованих ріжок (2 екз.). На поселенні Незвисько орнаментована нотним орнаментом зрізаносферична посудина має також пластичне декорування у вигляді чотирьох ніжок і, вірогідно, шести рогів, що, очевидно, є зображенням бика. Там само знайдено глиняну зооморфну фігурку.

Про поховальний обряд носіїв КЛСК на досліджуваній території відомо мало. Усього в межах України відомо тільки два поховання цієї культури – у Басві на Волині й на Незвиському поселенні. Останнє поховання було знайдене біля північно-східної частини наземного житла № 13 на глибині 2,38 м. Оскільки кістки похованого були обвуглені, можна визначити поховальний обряд як тілопокладення, поєднане з неповним тілоспаленням. Померлий супроводжувався поховальним інвентарем, у складі якого нараховувалося 16 керамічних посудин. Поховальний обряд, простежений на Незвиському поселенні, має перехідний характер. Відомо, що на ранньому етапі розвитку КЛСК панував обряд тілопокладення в скорченому вигляді, а на пізньому – тілоспалення [30, с.102]. Поховання біля села Баїв Луцького району на Волині, досліджене в 1939 р., було здійснено за обрядом тілопокладення і супроводжується одною посудиною й кам'яним долотом з діориту [26, с.134].

Для верстви культури лінійно-стрічкової кераміки поселення Більшівці отримані три радіовуглецеві дати: Кі 8078, 6280±80 В.Р.; Кі 8076, 6330±70 В.Р.; Кі 8077, 6450±80 В.Р. Некалібровані дати, таким чином, укладаються в проміжок 4500–4350 рр. до н. е., а калібровані дати мають межі 5350–5200 рр. до н. е. Вважається, що це найбільш рання дата поселення “нотної” фази КЛСК в Україні [47, с.158]. Достатньо близька до згаданих радіовуглецева дата з поселення Голишів на Волині – 5350–5200 рр. до н. е. [16, с.415].

Дещо пізнішим за часом порівняно з насельниками Більшівців слід вважати неолітичних мешканців багатощарового поселення Єзупіль I (дослідження О.Ситника, О.Ленартович). За визначенням О.Ленартович, орнаментика керамічної посудини, знайденої разом з посудом “нотної” фази розвитку культури лінійно-стрічкової кераміки, мала яскраві риси, притаманні желізівській групі [20, с.240]. Радіовуглецевих дат із цієї пам'ятки ще немає, проте відомо, що такі риси зустрічаються в Словаччині орієнтовно в 5200–5000 рр. до н. е. [48, с.190–192]. Це дозволяє вважати, що у Верхньому Придністров'ї “нотна” фаза розвитку культури лінійно-стрічкової кераміки могла співіснувати з желізівською фазою [39, с.45].

Носії КЛСК також співіснували з населенням другого періоду розвитку бугодністровської культури, що задокументовано знахідками кераміки цих культур на їх поселеннях в етноконтактних зонах. Посудина групи Тісадоб, знайдена в неолітичній верстві поселення Більшівці, засвідчує контакти носіїв КЛСК з населенням Карпатської

котловини. На синхронізацію і зв'язки групи Тісадоб з культурою лінійно-стрічкової кераміки вже вказувалося в літературі [36, с.205]. На окремих посудинах КЛСК із цього ж поселення простежується вплив культури Кріш.

Завершення неолітичної епохи та початок енеолітизації Північно-Східного Передкарпаття пов'язані з приходом на ці терени населення трипільської культури, яке, вірогідно, відбулося в першій половині V тис. до н. е. Найбільш північним ранньотрипільським поселенням цього регіону є поселення Козина (розкопки Т.Ткачука). На жаль, радіовуглецеві дати із цього поселення ще не отримані, проте калібровані дати з Луки Врублевецької, кераміка якої близька до козинської, указують на 4774 ± 76 до н. е. (Кі-6684) і 4703 ± 79 до н. е. (Кі-6685). Ці спостереження дозволяють стверджувати, що трипільське населення з'являється в цьому регіоні наприкінці етапу А розвитку культури [39, с.46].

На північній межі регіону близько 4800–4500 рр. до н. е. з'являється населення класичної фази маліцької культури, яка просувається на захід України з Малопольщі. Найбільш південною пам'яткою цієї культури в північній частині лівобережжя Дністра є нещодавно відкрите поселення Заліски [3, с.441–452].

Підсумовуючи нашу розвідку, відмітимо, що етнокультурні процеси в Північно-Східному Передкарпатті за доби неоліту були пов'язані з просуванням на цю територію носіїв “нотної” фази КЛСК, які з'явилися тут близько 5400 рр. до н. е. і розселилися достатньо широко, витіснивши із цієї території групи мисливців з мезолітичними традиціями. Наступний етап розвитку населення цього регіону пов'язаний з приходом сюди близько 5200 рр. до н. е. носіїв залізовської групи КЛСК. Це не привело до заміни населення, а наведені вище факти свідчать про співіснування носіїв цих двох груп. Про подальшу долю населення КЛСК у Північно-Східному Передкарпатті нам майже нічого не відомо. Завершує неолітичну добу й розпочинає енеолітизацію території просування в Галицьке Подністров'я близько 4700 рр. до н. е. ранньотрипільських племен із середньої течії Дністра та населення маліцької культури у Верхнє Подністров'я [39, с.51].

1. Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. – К. : Наук. думка, 1981. – Т. 1. – С. 147–269.
2. Баран В. Д. Давньоруське поселення Бовшів II на Подністров'ї / В. Д. Баран, Р. М. Чайка // Археологія. – 1972. – Вип. 7. – С. 97–102.
3. Бандрівський М. Відкриття поселення класичної фази Маліцької культури у Верхньому Подністров'ї / М. Бандрівський, Л. Крушельницька // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 2002. – Т. ССXLIV. – С. 441–452.
4. Василенко Б. А. Исследования в Ивано-Франковской области / Б. А. Василенко // АО 1982 года. – М., 1984. – С. 247–248.
5. Воропай Л. І. Українські Карпати : фізико-географічний нарис / Л. І. Воропай, М. О. Куниця. – К. : Радянська школа, 1966. – 168 с.
6. Гавінський А. Дослідження верхніх шарів пам'ятки Єзупіль I у 2008 р. / А. Гавінський, О. Ленартович // МДАПВ. – Л., 2009. – Вип. 13. – С. 162–171.
7. Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (каменный век) / [Р. Т. Грибович, Л. Г. Мацкевой, Н. А. Пелешин и др.]. – К., 1987. – 132 с.
8. Дергачев В. А. Особенности культурно-исторического развития Карпато-Поднестровья. К проблеме взаимодействия древних обществ Средней, Юго-Восточной и Восточной Европы / В. А. Дергачев // Stratum plus. – 1999. – № 2. – Санкт-Петербург ; Кишинев ; Одесса, 1999. – С. 169–221.
9. Залізняк Л. Л. Етнокультурні процеси в Середньому Подніпров'ї за матеріалами мезолітичних могильників Надпоріжжя / Л. Л. Залізняк // Археологія. – 1998. – № 1. – С. 69–76.
10. Залізняк Л. Передісторія України X–V тис. до н. е. / Л. Залізняк. – К., 1998. – 317 с.
11. Захарук Ю. Н. Культура линейно-ленточной керамики / Ю. Н. Захарук, Д. Я. Телегин // Археология СССР. – 1985. – Т. 1. – С. 126–133.
12. Етнічна історія давньої України / [кол. авт. ; ред. П. Толочко]. – К., 2000. – 280 с.
13. Індиченко Г. В. Етнокультурні реконструкції ранньопервісного суспільства України (40–10 тис. років тому) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05 “Етнологія” / Г. В. Індиченко. – К., 2006. – 16 с.

14. Клапчук М. М. Палеолітичні та мезолітичні місцезнаходження поблизу Делятина / М. М. Клапчук // Археологія. – 1980. – № 34. – С. 65–75.
15. Конопля В. Вироби з кременю, обсидіану і каменю поселення лінійно-стрічкової кераміки Медина на Івано-Франківщині / В. Конопля // МДАПВ. – Л., 2010. – Вип. 14. – С. 385–393.
16. Про датування Волинсько-Поліських неолітичних пам'яток та культури лінійно-стрічкової кераміки / [Н. Котова, М. Ковалюх, В. Манько, Г. Охріменко] // Олександр Цинкаловський і праісторія Волині. – Луцьк, 2007. – С. 415.
17. Котова Н. С. Неолитизация Украины / Н. Котова. – Луганск : Шлях, 2002. – 268 с.
18. Кочкин И. Т. Работы в Прикарпатье / И. Кочкин // Археологические открытия 1983 года. – М. : Наука, 1985. – С. 297–298.
19. Ларина О. В. Культура линейно-ленточной керамики Пруто-Днестровского региона / О. В. Ларина // Stratum plus. – № 2. – Санкт-Петербург ; Кишинев ; Одесса, 1999. – С. 10–140.
20. Ленартович О. Неолітичне та енеолітичне поселення багатощарової пам'ятки Єзупіль I / О. Ленартович // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Л., 2010. – Вип. 14. – С. 224–242.
21. Ленартович О. Стан дослідження культури лінійно-стрічкової кераміки у Верхньому та Середньому Подністер'ї / О. Ленартович // Галич і Галицька земля в доісторії і середньовіччі. Проблеми методології : матеріали міжнар. наук. конф. (Галич, 4 листоп. 2010 р.). – Галич, 2010. – С. 54–62.
22. Мацкевий Л. Основні підсумки вивчення мезоліту заходу України / Л. Мацкевий, Р. Грибович // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Вип. 8 : Давнє населення України : екологія, історія, культура. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2002. – С. 53–60.
23. Мацкевий Л. Г. Підсумки та перспективи археологічних досліджень у с. Старуня / Мацкевий Л. Г., Кочкин І. Т., Панахид Г. // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Л., 2008. – Вип. 12. – С. 242–266.
24. Мацкевий Л. Г. Мезоліт заходу України / Л. Г. Мацкевий. – К. : Наук. думка, 1991. – 148 с.
25. Охріменко Г. В. Культура лінійно-стрічкової кераміки на Волині / Г. В. Охріменко. – Луцьк : Вид-во Волин. обл. друк., 2001. – 138 с.
26. Охріменко Г. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної та духовної культури) / Г. В. Охріменко. – Луцьк, 2004. – 252 с.
27. Панченко Ю. В. До етнічної належності неолітичного населення північно-східної України / Ю. В. Панченко // Археологія. – 2002. – № 4. – С. 7–13.
28. Пастернак Я. До проблеми поширення лінійно-стрічкової кераміки в Європі / Я. Пастернак. – Авгсбург, 1948. – 12 с.
29. Пелешин М. А. Східнокарпатський регіон у первісності (кам'яний вік) / М. А. Пелешин, В. М. Конопля // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Т. 1 : Археологія та антропологія. – Л., 1999. – С. 31–114.
30. Пелешин М. А. Племена культури лінійно-стрічкової кераміки / М. А. Пелешин // Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. – К. : Наук. думка, 1974. – С. 97–104.
31. Пелешин М. А. Племена культури линейно-ленточной керамики / М. А. Пелешин // Археологія Прикарпаття, Волині и Закарпаття (каменный век). – К. : Наук. думка, 1987. – С. 99–109.
32. Перекліта П. Багатощарове поселення Більшівці і його місце в системі енеоліту Південно-Східної Європи (за матеріалами колекції П. Перекліти) / Перекліта П., Кочкин І., Ткачук Т. // Матеріали міжнародної наукової ювілейної конференції “Збереження і використання культурної спадщини України: проблеми та перспективи” (Галич, 4–5 листоп. 2004 р.). – Галич, 2004. – С. 148–157.
33. Свешников И. К. Культура линейно-ленточной керамики на территории Верхнего Поднестровья и Западной Волины / И. К. Свешников // Советская археология. – Вып. XX. – М., 1954. – С. 112–119.
34. Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України (IX–VI тис. до н. е.) / Д. Я. Телегін. – К. : Наук. думка, 1982. – 184 с.
35. Телегін Д. Я. Про роль носіїв неолітичних культур Дніпро-Двинсько-Віслинського регіону в етногенетичних процесах: балти та слов'яни / Д. Я. Телегін // Археологія. – 1996. – № 1. – С. 30–40.
36. Титов В. С. Каменный век Венгрии / В. С. Титов. – М. : Наука, 1980. – 418 с.
37. Ткачук Т. М. Більшівці / Т. М. Ткачук, І. Т. Кочкин // Енциклопедія трипільської цивілізації. – К., 2004. – Т. II. – С. 53–54.
38. Ткачук Т. Результати досліджень багатощарового поселення Більшівці (ур. Кути) Галицького району Івано-Франківської області / Т. Ткачук // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України : матеріали міжнар. наук. конф. (Галич, 10–11 жовт. 2008 р.). – Галич, 2008. – С. 48–49.
39. Ткачук Т. Фази неолітизації і ранньої енеолітизації Верхнього Подністров'я / Т. М. Ткачук, І. Т. Кочкин // Галич і Галицька земля в доісторії і середньовіччі. Проблеми методології : матеріали міжнар. наук. конф. (Галич, 4 листоп. 2010 р.). – Галич, 2010. – С. 43–53.
40. Черниш К. К. Результати дослідження нижніх шарів Незвиського поселення / К. К. Черниш // МДАПВ. – К., 1959. – Вип. 2. – С. 73–76.

41. Черныш Е. К. К истории населения энеолитического времени в Среднем Приднестровье (по материалам многослойного поселения у с. Незвисько) / Е. К. Черныш // МИА СССР. – М., 1962. – № 102. – С. 5–26.
42. Черныш Е. К. Многослойное поселение у с. Незвисько на Днестре / Е. К. Черныш // КСИИМК. – М., 1956. – Вып. 63. – С. 48–56.
43. Черныш Е. К. Раскопки в с. Незвисько Станиславской области / Е. К. Черныш // КСИА АН УССР. – К., 1955. – Вып. 4. – С. 142–144.
44. Черниш О. П. Стародавнє населення Подністров'я доби мезоліту / О. П. Черниш. – К. : Наук. думка, 1975. – 165 с.
45. Януш В. Нові матеріали до вивчення неоліту Верхнього Подністров'я / В. Януш // Галич в доісторії і середньовіччі : матеріали міжнар. археол. конф. (Галич, 4–6 верес. 2003 р.). – Галич, 2003. – С. 64–68.
46. Януш В. Верства культури лінійно-стрічкової кераміки на багатощаровому поселенні в урочищі “Кути” біля смт Більшівці / В. Януш // Матеріали міжнародної наукової ювілейної конференції “Збереження і використання культурної спадщини України: проблеми та перспективи” (Галич, 4–5 листоп. 2004 р.). – Галич, 2004. – С. 158–159.
47. Януш В. Дослідження неолітичного шару поселення Більшівці у 2007 році / В. Януш // Галич і Галицька земля в доісторії і середньовіччі. Проблеми методології : матеріали міжнар. наук. конф. (Галич, 4 листоп. 2010 р.). – Галич, 2010. – С. 155–158.
48. Kadrow S. An outline of evolution of Danubian cultures in Malopolska and Western Ukraine / S. Kadrow, A. Zakoscielna // Baltic-Pontic studies. – Poznan, 2000. – Vol. 9. – P. 187–255.

The problem settling the North-Eastern part of Precarpathian Region by the Neolithic, attempt to explore the ethno-cultural processes in the region. The population of the culture of Linear Band Ceramics (“note” phase) inhabiting the area around 5400 BC (Calibrated date). Around 5200 BC here come populations of the zhelizovska group of LBC culture that exist in the previous population. Finally, after approximately 500 years here there are settlements of the culture Trypillia-Cucuteni (stage A), and north of the region – population of Eneolithic malitska culture.

Key words: *Ethno-cultural processes, Ethno-kontakt zone, Neolithic, culture of Linear Band Ceramics, “note” phase, zhelizovska group, eneolith, tripil'ska culture, malitska culture.*

**УДК 930, 1: 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр) 52**

Василь Бурдуланюк

КОЗАЦЬКА ТЕМАТИКА У ТВОРЧОСТІ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ ГАЛИЧИНИ ХІХ – ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ ст.

У статті охарактеризовано творчий доробок українських учених Галичини ХІХ – першої третини ХХ століть у царині історії українського козацтва. Зокрема, звернено увагу на дослідження діячів “Руської трійці” та істориків, які працювали в Науковому товаристві імені Шевченка.

Ключові слова: *Галичина, історія козацтва, “Руська трійця”, Наукове товариство імені Шевченка, Записки НТШ.*

Упродовж багатьох століть бездержавності України козацтво відіграло важливу роль у збереженні національної ідентичності українського народу, захисті українських земель від татарсько-турецької агресії та польсько-шляхетського поневолення. Тому цілком закономірним видається зацікавлення козацькою тематикою українських учених Галичини ХІХ – першої третини ХХ століть. Однак ця проблема ще не знайшла належного комплексного висвітлення у вітчизняній історіографії. Отож метою статті є вивчення процесу дослідження історії козацтва українськими вченими Галичини ХІХ – першої третини ХХ століть.

Певний інтерес до історії козацтва виявляли діячі “Руської трійці”. Відомо, що історією козацтва цікавився М.Шашкевич. Про це свідчить, зокрема, нарис про Б.Хмельницького, підготовлений ним для збірника “Зоря” у 30-х роках ХІХ ст. [61, с.13]. У його архіві знаходиться також рукопис “О запорожцях і їх Січі”, перекладений з “Історії Малоросії” Д.Бантиша-Каменського [50, с.157]. Тож не дивно, що

М.Шашкевич написав й поетичні твори, присвячені козацькій тематиці: “О Наливайку”, “Чом, козаче, молоденький”, “Вийшов козак на гороньку” [61, с.26, 36, 56].

Я.Головацький знайшов у джерелах, що відносяться до кінця XV століття, перші відомості про козаків [50, с.158]. Дослідник виводив їх з простого українського народу, довів, що в особі запорожців український народ виступив на свій захист як проти польсько-шляхетської, так і татарсько-турецької агресії.

У “Передговорі” до руських народних пісень, що був поміщений у “Русалці Дністровій”, високу оцінку козацтву дав І.Вагилевич. “Із Запоріжжя лицарських діл гомін, – писав він, – зашибався високими курганами по всій Русі” [49, с.XIV]. Учений приділив належну увагу історії козацтва у своїй “Хроніці південної Русі” [23, с.47]. Заснування і діяльність Запорізької Січі він справедливо вважав своєрідною формою державного життя українського народу.

Важливу сторінку у творчості діячів “Руської трійці” становили події визвольної війни українського народу під проводом Б.Хмельницького. Я.Головацький зауважував, що “найважливіша доба була за Хмельницького. Тоді наш мир був свідком славних битв під Зборовом, Збаражем, облоги Львова. Тоді козацька слава розлилася, як широкий Дунай, на всю Червенську Русь” [50, с.194]. М.Шашкевич писав, що “ми святимо пам'ятку 200-літню побідоносного оружжя Русинів під Пилявцями, Зборовом, Збаражем, Львовом, пам'ять славних богатирів козацьких, за віру і свободу павших під Берестечком” [5]. Він прославив також гетьмана Б.Хмельницького у вірші “Хмельницького обступленіє Львова” [61, с.28] і прозовому творі “Казка Богдана Хмельницького” [43, с.191]. Визвольну війну українського народу під проводом Б.Хмельницького І.Вагилевич називав справедливою [50, с.159].

Значний вплив на розвиток української історичної науки справляла творчість І.Франка. Вітчизняна історія, зокрема історія козацтва, постає в нього на тлі культурного й духовного життя, висвітлюється на основі широкого використання народної пісенної творчості. Учений багато уваги приділив історії козацтва, починаючи від його зародження до ліквідації Запорізької Січі російським царизмом у 1775 році [37, с.36–61]. Окремо слід виділити його дослідження “Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах”, що було опубліковане в 1898 році на сторінках Записок НТШ [13, с.77].

Як новий спалах національної непокори українців розглядав І.Франко гайдамацький рух. Він дійшов висновку, що Коліївщина брала свій початок від часів Хмельниччини й була демонстрацією нескореності українського народу [37, с.60–61].

Низку наукових розвідок з історії козацтва написав дослідник народовського табору В.Ільницький. Це, зокрема, дослідження “Уступи з історії України й козацтва”, “Україна перед роком 1646”, “Дві облоги Львова Богданом Хмельницьким”, “Історія України за часів Петра Великого”, “Павло Полуботок”, “Петро Калнишевський” [45, с.49]. Слід наголосити, що автор справедливо підкреслював у своїх працях, що козацтво захищало від татарсько-турецької агресії не лише Україну, але й усю Європу.

Окремі невеликі публікації з окресленої проблеми, зокрема про страту у Львові І.Підкови, про гетьманів П.Конашевича Сагайдачного, П.Орлика та про лист останнього до генерального асистента єзуїтів у Римі від 5 серпня 1727 року є у творчому доробку галицького вченого з москвофільського табору А.Петрушевича [21, с. 63, 65, 68, 72].

Кілька публікацій з козацької тематики написав учений зі Станіслава Корнило Заклинський. У 1880 році він опублікував на сторінках коломийської газети “Весна” статтю про Михайла та Богдана Хмельницьких [8]. Згодом у 1880–1882 роках на сторінках львівського часопису “Зоря” з’явилися його статті “Зносини цісаря Рудольфа II з козаками і їх участь у війні російсько-турецькій 1592–1594”, “Зносини козаків зі

шведами і з князем семигородським Юрієм Ракочієм II" і "Гетьман Павло Полуботок" [12, с.11]. У рукописі залишилася розвідка вченого "Виговщина" [9]. Дослідження К.Заклинського високо оцінював І.Франко, цікавилися ними Д.Яворницький і редакція часопису "Киевская старина" [6; 7].

Кілька досліджень з історії козацької доби, зокрема, "Історичний причинок до нашої мартирології і лицарської слави", "Облога міста Львова в році 1772" і "Перехід козаків через Покуття до Молдавії в році 1739" є у творчому доробку Ю.Целевича [32, с.204; 44, с.14–15].

З кінця XIX століття, коли було реорганізовано Товариство імені Шевченка в НТШ, став відчутним поворот галицьких істориків до загальноукраїнської, зокрема козацької, тематики. Більшість із них співпрацювали з Товариством, публікували свої статті на сторінках Записок НТШ. У цьому важливу роль відіграв М.Грушевський, який у 1894 році переїхав з Києва до Львова, де за рекомендацією В.Антоновича у Львівському університеті очолив кафедру всесвітньої історії з українською мовою викладання. Він відразу приступив до праці в НТШ і скоро став головним організатором його наукової діяльності. У 1894 році М.Грушевського обирають головою історико-філософської секції, а в 1897 році він стає головою НТШ [45, с.54–61]. Як вихованець київської документальної школи В.Антоновича, з перших днів своєї праці в НТШ М.Грушевський приділив належну увагу організації збирання і видання документальних історичних джерел.

У 1896 році вчений С.Томашівський запропонував на засіданні новоствореної Археографічної комісії НТШ план видання історичних документів з історії Галичини періоду Хмельниччини й активно включився в процес збирання документального матеріалу, присвяченого цій проблемі. Ученому вдалося зібрати й видати три томи документів про події в Галичині періоду Хмельниччини [26; 27; 28]. На основі зібраних документальних матеріалів він у 1898 році опублікував велике дослідження про народні рухи в Галичині 1648 року [13, с.77]. Є в нього й ряд інших публікацій з козацької тематики, зокрема, "Перший зазивний лист Б.Хмельницького", "Облога Львова 1648 р.", "Причинки до історії мазепинщини", "Київська козаччина 1855 р." та інші [4, арк. 17]. У творчій спадщині вченого в цей час, як бачимо, проблеми історії козацтва займали важливе місце.

У кінці XIX – на початку XX століть з'явилися друком й інші дослідження на козацьку тематику. Так, на сторінках Записок НТШ у 1896 році була опублікована наукова розвідка О.Терлецького "Козаки на Білій Русі в 1654–1656 рр." [13, с.58], у 1897 – історична розвідка С.Рудницького "Козацько-польська війна 1625 р." [13, с.64]. У 1896–1897 роках на сторінках Записок НТШ були опубліковані дослідження Є.Барвінського "Причинки до історії зносин цесаря Рудольфа II і папи Климентія VIII з козаками в 1593–1594 рр." і "Набіг козаків на Очаків 1545 р." [13, с.49, 66].

У 1898–1899 роках у цьому ж виданні з'явилися дослідження О.Целевича "Причинки до зносин Петра Дорошенка з Польщею в 1670–1672 рр." та "Участь козаків у Смоленській війні 1633–1634 рр." [13, с.78, 85]. У 1900 році Д.Коренець опублікував працю "Зносини гетьмана Івана Виговського з Польщею в 1657–1658 р." [13, с.100]. У 1903 році була видана наукова розвідка М.Грушевського "Козаки в 1470-х рр." [13, с.137], а в 1904 випущено дослідження В.Герасимчука "Виговський і Юрій Хмельницький" [13, с.143–144].

На початку XX століття окремими виданнями вийшли праці С.Томашівського "Хмельниччина в Галичині та її хиби" [53], "Київська козаччина 1855 р." [54], "Полтавська битва (1709)" [55], "Перший похід Б.Хмельницького в Галичину" [56] та інші.

У листопаді 1905 року на засіданні Археографічної комісії НТШ М.Грушевський подав записку про потребу видання корпусу матеріалів, що стосуються історії українського козацтва кінця XVI – середини XVIII століть [60, с.19]. Передбачалося, що в

процесі збирання цих матеріалів повинні бути використані всі основні архіви України, Росії, Польщі та інших країн. Відповідно до цього плану в наступні роки було вислано ряд співробітників комісії в архіви різних країн для збирання документальних матеріалів. Зокрема, І.Крип'якевич збирав матеріали про початковий період козаччини в Кракові. Згодом при сприянні Російської академії наук було отримано дозвіл на опрацювання російських архівів, і він у 1910–1911 роках виїжджав до Варшави й Москви [1, арк. 63 зв.; 103 зв.; 2, арк. 9]. Документи до періоду Хмельниччини збирали М.Кордуба в архівах Відня та Москви [29, с.V–VI], а С.Томашівський – в архівах Львова, Відня та Риму [41, с.409; 25, с.111–112]. Матеріали до періоду 1657–1665 рр. в архівах Кракова, Варшави й Петербурга збирав В.Герасимчук [1, арк. 66]. В.Липинський переважно в Кракові вивчав матеріали до періоду 1676–1709 років і про історію шляхти за Хмельниччини. Його залучив до цієї праці С.Томашівський [58, с.8]. І.Джиджора опрацьовував період 1720–1740 рр. в архівах Харкова й Москви [1, арк. 63 зв.], а Ф.Голійчук у саксонських і краківських архівах вивчав матеріали, пов'язані з діяльністю екзилного гетьмана П.Орлика. М.Грушевський збирав джерела до різних періодів історії України в Петербурзі [41, с.409].

Мусимо, на жаль, констатувати, що із цієї широко задуманої серії публікацій джерел через важку матеріальну скруту, у якій перебувала Археографічна комісія, як і загалом НТШ, у досліджуваний період вийшли у світ лише два томи джерел, зібрані І.Крип'якевичем [30] і М.Кордубою [31].

Більшість згаданих учених на основі документальних матеріалів підготували згодом цікаві дослідження з історії козацтва. Так, І.Крип'якевич у 1905–1914 роках на сторінках Записок НТШ та інших видань опублікував 16 розвідок, присвячених історії козаччини [40, с.16–39]. Серед них виділяються розвідки “Козаччина в політичних комбінаціях 1620–1630 рр.”, “Богдан Хмельницький в Галичині”, “Посли при дворі Хмельницького”, “3 культури Хмельниччини”, “Скарби Хмельницького”, “Прапор Хмельницького” та ін. [40, с.18–39]. У першій з них ґрунтовно охарактеризовано тогочасну міжнародну обстановку в Європі, наведено ряд документальних свідчень про високий міжнародний авторитет українських козаків. У 1911 році І.Крип'якевич здобув науковий ступінь доктора філософії, захистивши дисертацію на тему “Козаччина й Баторієві вольності” [42, с.84].

В.Герасимчук опублікував тоді дослідження “Виговщина і Гадяцький трактат” і “Чуднівська компанія 1660 р.” [13, с.203–206, 293–321], а М.Кордуба – дослідження “Венецьке посольство до Хмельницького (1650 р.)” і “Проба австрійського посередництва між Хмельницьким і Польщею” [13, с.182–183, 196; 59, с.67].

На початку ХХ століття ряд досліджень з козацької тематики опублікували й інші галицькі вчені. Так, Ф.Голійчук видав статті “Хмельницький і сокальські бернардини”, “Листи Мазепи до гетьмана коронного Гієроніма Любомирського з 1703 р.” та “Петро Дорошенко і крехівські василяни” [13, с.167, 176, 178], Б.Бучинський – дослідження “Початки політичної кар'єри Остафія Дашковича” [13, с.312], І.Кревецький – розвідки “Універсал Ганни Хмельницької” [13, с.163] і “Під протекцію курфюрста. До історії політики П.Дорошенка” [51, с.19].

Низку публікацій про становище України після Полтавської битви на початку ХХ століття підготував І.Джиджора. Зокрема, у 1904 році він опублікував свою розвідку “Нові причинки до історії відносин російського правительства до України в 1720-х і 1730-х рр.”, а через два роки – дослідження “Україна в першій половині 1738 р.”. У 1908 році з-під пера вченого виходить дослідження “Матеріали Московського “Архива Министерства юстиции” до історії Гетьманщини” [13, с.146, 163, 200], а в наступні роки з'являються друком дослідження “Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр.” і “До історії Генеральної Військової Канцелярії” [13, с.244, 253, 262, 278].

Опрацьовуючи в цей час матеріали до історії гайдамацького руху, зокрема, участь у ньому козацтва, І.Шпитковський опублікував кілька джерелознавчих розвідок про Коліївщину, у тому числі “Мемуар ржищівського тринітарія про Коліївщину”, “Мемуар Домініка Завроцького про Коліївщину” і “Мемуар Ігнатія Пилиповича” [13, с.194, 231, 240, 330].

Цікаво відмітити, що, за підрахунками І.Крип’якевича, у кінці ХІХ – на початку ХХ століть на засіданнях історико-філософської секції НТШ галицькими дослідниками було прочитано 92 наукові доповіді, присвячені історії українського козацтва [41, с.396].

На початку ХХ століття козацька тематика займала належне місце й у творчості відомого галицького вченого, публіциста та письменника В’ячеслава Будзиновського. Цікавими з наукового погляду є його видання “Козацькі часи в народній пісні, з замітками В.Будзиновського” [15] і “Козаки у Стефана Руданського, з поясненнями В.Будзиновського” [16], що мали широку популярність серед галицьких читачів. Він опублікував також науково-популярні дослідження “Хмельниччина” та “Гетьман Мазепа” [33, с.90]. У 1907 році з’явилася друком його книга про українських гетьманів, де автор помістив п’ятнадцять історичних нарисів про П.Сагайдачного, Б.Хмельницького, І.Виговського, П.Дорошенка, І.Мазепу, П.Полуботка, К.Розумовського та інших [17].

У творчому доробку В.Будзиновського є також повісті й оповідання про козацькі часи в Україні, зокрема, “Під одну булаву”, “Осавул Підкова”, “Козак Шуба”, “Волю бути козачкою”, “Пригоди запорозьких скитальців” [33, с.95–96].

Дослідник москвофільського напрямку М.Антоневич на початку ХХ століття опублікував присвячені козацькій тематиці історичні нариси “Козаки”, “Зиновій-Богдан Хмельницький” (у двох частинах) та “Гетьман Богдан-Зиновій Хмельницький і його наступники” [18, с.45].

Дослідник цього ж напрямку П.Свистун у 1910 році у “Віснику Народного дому” видав розвідку “Матеріали до історії Хмельниччини в Червоної Русі” [20, с.243].

Вивчення історії українського козацтва продовжувалося в Галичині й у роки Першої світової війни та в міжвоєнний період. Особливу активність тут проявив І.Крип’якевич, який у згаданий період з окресленої тематики на сторінках Записок НТШ, часописів “Стара Україна”, “Життя і знання”, “Україна”, видань “Просвіти” надрукував понад 30 публікацій. Серед них слід згадати опубліковані в ЗНТШ статті “До характеристики Іляша Караїмовича” (1915), “З козацької сфрагістики” (1917), “Серби в українським війську 1650–1660 рр.”, “Український державний скарб за Богдана Хмельницького” (1920), “Учитель Богдана Хмельницького. (Андрій Гонцель Мокрський)” (1922), “До історії Українського Державного Архіву в ХVІІ в.” (1924), “Студії над державою Богдана Хмельницького” (1925–1931 рр.), “Неопубліковані листи Богдана Хмельницького 1650–1657 рр.” [40, с.9–16]. У цей період деякі праці вченого вийшли у світ окремими виданнями. Так, у 1922 році була опублікована його праця “Історія козащини” [38], а в 1925 році з’явилася друком дослідження “Гетьман Петро Дорошенко” [39]. Перу І.Крип’якевича належать також історичні оповідання із часів Хмельниччини “Малі козаки” [47] і “Пригоди Юрка Козака” [48], які він видав під псевдонімом “Петренко”.

У 1924 році С.Томашівський надрукував “Ватиканські матеріали до історії України: Тексти” [34, с.140, 141].

В.Герасимчук у міжвоєнні роки продовжував дослідження історії козащини, розпочаті ще на початку ХХ століття. Після повернення М.Грушевського в 1924 році до Києва й обрання його Головою Археографічної комісії ВУАН налагодилася співпраця ВУАН з НТШ. У 1925 році В.Герасимчук став членом комісії ВУАН з вивчення історії Західної України. 30 жовтня 1927 року він був обраний дійсним членом Археографічної

комісії ВУАН, а 14 червня 1929 року – дійсним членом історичної секції ВУАН. Учений погодився стати постійним співробітником Археографічної комісії ВУАН і знову розпочав працю над копіюванням документів до історії козаччини XVII століття для публікації в Києві. Працював над документами в Кракові, Варшаві та Москві, але через наступ сталіністів на українську науку й культуру планований збірник “Матеріали до історії козаччини XVII в.” так і не вийшов тоді у світ [19, с.21–25]. Його було опубліковано у Львові лише в роки незалежності України в 1994 році [19].

У міжвоєнні роки побачили світ також праці О.Терлецького, присвячені періоду козаччини, зокрема, “Історія України. Т.ІІ. Козацька доба” [52] і “Гадяцький договір” [10].

Тоді ж за вивчення історії українського козацтва взялися й молоді дослідники. Так, Б.Барвінський на сторінках ЗНТШ опублікував дослідження “Слідами гетьмана Мазепи” [13, с.328, 333], “Конашевичі в Перемиській землі в XV і XVI ст. Генеалогічна історична монографія (Походження гетьмана Петра Конашевича Сагайдачного в світлі дотеперішніх дослідів)” [13, с.252]. З інших праць ученого слід назвати розвідку “Незнаний ширше портрет Мазепи” [14].

М.Андрусак у цей час у ЗНТШ опублікував дослідження “До історії боротьби між П.Дорошенком та П.Суховієм в 1668–1669 рр.”, “До історії правобічних козаків в 1689–1690 рр.” (1930), “Павло Тетеря та Львівська ставропігія” (1931) і “Зв’язки Мазепи з Станіславом Ліщинським і Карлом XII” (1933) [13, с.252, 337–339]. У 1938 році окремим виданням з’явилася праця вченого “Мазепа і Правобережжя” [11].

В окреслений період М.Голубець теж присвятив кілька публікацій українській козаччині. Це, зокрема, “Хмельницький у Львові”, “Смерть Івана Підкови”, “Дорошенко під Львовом”, “Українська культура часів Хмельниччини: в освітленню арабського подорожника Павла Алепського”, “Велетень нашого минулого: Мазепа в світлі історії” та інші [36, с.61–66].

У 30-ті роки XX століття з’явилися також кілька публікацій на козацьку тематику дослідника Т.Коструби, серед яких “Гетьман Іван Скоропадський. 1708–1722” [24, с.358], “Гетьман Данило Апостол (1727–1734)”, “Іван Богун, полковник винницький”, “Петро Конашевич-Сагайдачний”, “Станіслав Мрозовецький-Морозенко” тощо [46, с.161–162].

У 1937 році почав друкувати свої наукові розвідки молодий учений О.Пріцак. Це були статті про українських гетьманів І.Мазепу та П.Скоропадського [22, с.25].

Як бачимо, козацька тематика займала важливе місце у творчості українських істориків Галичини XIX – першої третини XX століть. Вона пройшла шлях від фрагментарних згадок про козацтво діячів “Руської трійці” до глибоких аналітичних досліджень українських учених кінця XIX – першої третини XX століть, що працювали в Науковому товаристві імені Т.Шевченка.

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАЛ України), ф. 309, оп. 1, спр. 42.
2. ЦДАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 154.
3. ЦДАЛ України, ф. 402, оп. 1, спр. 6.
4. Державний архів Львівської області, ф. 26, оп. 5, спр. 1889.
5. Львівська наукова бібліотека Національної академії наук України імені В. Стефаника (відділ рукописів) (далі – ЛНБ НАН України імені В. Стефаника (відділ рукописів)), ф. 36, спр. 59.
6. ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника (відділ рукописів), ф. 48, спр. 9, п. 2.
7. ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника (відділ рукописів), ф. 48, спр. 18–Е, п. 5.
8. ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника (відділ рукописів), ф. 48, спр. 19–Б, п. 5.
9. ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника (відділ рукописів), ф. 48, спр. 21–А, п. 5.
10. ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника (відділ рукописів), ф. 307, спр. 26.
11. Андрусак М. Мазепа і Правобережжя / М. Андрусак. – Л., 1938. – 106 с.
12. Арсенич П. Родина Заклинських / П. Арсенич. – Івано-Франківськ, 1995. – 55 с.

13. Бібліографія Записок Наукового товариства імені Шевченка. – Т. I–CCXL : 1892–2000. – Л., 2003. – 741 с.
14. Барвінський Б. Незнаний ширше портрет Мазепи / Б. Барвінський // Руслан. – 1910. – Ч. 78.
15. Будзиновський В. Козацькі часи в народній пісні, з замітками В. Будзиновського / В. Будзиновський. – Л., 1906. – 237 с.
16. Будзиновський В. Козаки у Стефана Руданського, з поясненнями В. Будзиновського / В. Будзиновський. – Л., 1906. – 51 с.
17. Будзиновський В. Наші гетьмани / В. Будзиновський. – Л., 1907. – 187 с.
18. Временник Ставропигийского института с месяцесловомъ на 1923 годъ. – Л., 1922. – С. 45.
19. Герасимчук В. Матеріали до історії козаччини XVII віку / В. Герасимчук. – Л., 1994. – 154 с.
20. Грабовецький В. Запорізьке козацтво в історії Західної України XVI – XVIII ст. / В. Грабовецький. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2003. – 262 с.
21. Грабовецький В. Антон Петрушевич – дослідник історії Галичини / В. Грабовецький, А. Королько. – Івано-Франківськ : Плай, 2001. – 76 с.
22. Дашкевич Я. Омелян Прицак – життя і творчість – творчість і життя / Я. Дашкевич // Вісник НТШ. – 2010. – Ч. 43. – С. 25–27.
23. Дем'ян Г. Іван Вагилевич – історик і народознавець / Г. Дем'ян. – К. : Наукова думка, 1993. – 152 с.
24. Довідник з історії України. – К. : Генеза, 2001. – 1135 с.
25. Зайцева З. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.) / З. Зайцева. – К. : КНЕУ, 2006. – 368 с.
26. Жерела до історії України – Руси. Т. IV. – Матеріали до історії Галичини. – Т. I. – Л., 1898. – 411 с.
27. Жерела до історії України – Руси. Т. V. – Матеріали до історії Галичини. – Т. 2. – Л., 1901. – 354 с.
28. Жерела до історії України – Руси. Т. VI. – Матеріали до історії Галичини. – Т. 3. – Л., 1913. – 244 с.
29. Жерела до історії України – Руси. – Л., 1911. – Т. XII. – 545 с.
30. Жерела до історії України – Руси. – Т. VIII. – Матеріали до історії української козаччини. – Т. I. Документи по рік 1631. – Л., 1908. – 407 с.
31. Жерела до історії України – Руси. – Т. XI. – Акти до Хмельниччини (1648–1657) – Т. V. – Л., 1901. – 354 с.
32. Калакура Я. Українська історіографія / Я. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 495 с.
33. Качкан В. Осаул української ідеї (повернення В'ячеслава Будзиновського) / В. Качкан // Хай святиться ім'я твоє / В. Качкан. – Коломия : Вік, 1996. – С. 84–100.
34. Качкан В. Один з провідників української державницької історіографії / В. Качкан // Хай святиться ім'я твоє / В. Качкан. – Коломия : Вік, 1996. – С. 137–145.
35. Качкан В. Промінчик на стежку Олега Целевича / В. Качкан // Хай святиться ім'я твоє / В. Качкан. – Коломия : Вік, 1996. – С. 261–267.
36. Костюк С. Микола Голубець (1891–1942) : Бібліографічний покажчик / С. Костюк, Т. Стефанишин. – Л., 2005. – 149 с.
37. Кравець М. Іван Франко – історик України / М. Кравець. – Л. : Вид-во Львів. ун-ту, 1971. – 203 с.
38. Крип'якевич І. Історія козаччини. Для народа і молоді / І. Крип'якевич. – Л. : Накладом фонду “Учітеся, брати мої!”, 1922. – 90 с.
39. Крип'якевич І. Гетьман Петро Дорошенко / І. Крип'якевич. – Л. : Історична бібліотека “Просвіти”, 1925. – 14 с.
40. Крип'якевич І. П. Бібліографічний покажчик / Іван Петрович Крип'якевич. – Л., 1966. – 78 с.
41. Крип'якевич І. Історико-філософська секція НТШ під керівництвом Михайла Грушевського у 1894–1913 роках / І. Крип'якевич // ЗНТШ. – Т. ССXXII. Праці історико-філософської секції. – Л., 1992. – С. 392–411.
42. Крип'якевич Р. Історик України / Р. Крип'якевич // Дзвін. – 1990. – № 5. – С. 82–86.
43. Марченко М. Українська історіографія (з давніх часів до середини XIX ст.) / М. Марченко. – К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1969. – 258 с.
44. Міщук А. Громадська та наукова діяльність Юліана Целевича (1843–1892) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук / А. Міщук. – Івано-Франківськ, 2005. – 20 с.
45. Педич В. Історична школа Михайла Грушевського у Львові (1894–1914 рр.) / В. Педич. – Івано-Франківськ, 1997. – 208 с.
46. Передирій В. Видання “Червоної калини” (1922–1939) : історико-бібліографічне дослідження / В. Передирій. – Л., 2004. – 357 с.
47. Петренко І. Малі козаки: історичні оповідання з часів Хмельниччини / І. Петренко. – Л. : Видання Руського товариства педагогічного, 1912. – 31 с.
48. Петренко І. Пригоди Юрка Козака / І. Петренко. – Л., 1934. – 80 с.
49. Русалка Дністрова. – К. : Дніпро, 1972. – 135 с.
50. “Руська трійця” в історії суспільно-політичного руху і культури України. – К. : Наукова думка, 1987. – 338 с.
51. Стеблій Ф. Іван Кревецький : історик-державник / Ф. Стеблій. – Л., 2003. – 39 с.

52. Терлецький О. Історія України. – Т. II : Козацька доба / О. Терлецький. – Л., 1924. – 304 с.
53. Томашівський С. Хмельниччина в Галичині та її хиби / С. Томашівський. – Л., 1906. – 64 с.
54. Томашівський С. Київська козаччина 1855 р. / С. Томашівський. – Л., 1902. – 20 с.
55. Томашівський С. Полтавська битва (1709) / С. Томашівський // Просвітні листки. – Л. : Просвіта, 1909. – Ч. 25. – 16 с.
56. Томашівський С. Перший похід Б. Хмельницького в Галичину : два місяці української політики 1648 р. / С. Томашівський. – Л., 1914. – 151 с.
57. Томашівський С. Під колесами історії / С. Томашівський. – Нью-Йорк : Булава, 1962. – 111 с.
58. Томашівський С. Історик, політик, публіцист / С. Томашівський. – Б. м. і р. – 79 с.
59. Федорів І. Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX – перша половина XX ст.) / І. Федорів. – Тернопіль, 2001. – 125 с.
60. Хроніка НТШ. – 1905. – Ч. 24. – С. 19.
61. Шашкевич М. Твори / М. Шашкевич. – К. : Дніпро, 1973. – 191 с.

The article is about the creative work of the Ukrainian scientists of Galicia of the 19-th century the first third of the 20-th century in the field of history of the Ukrainian Cossacks. The attention is paid to the investigation of the representatives of "Ruska Trinity" and historians, who worked for the Taras Shevchenko Scientific Society.

Key words: *Galychyna, history of cossacks, "the Ruska Trinity", the Scientific Community named after T. Shevchenko, notes of NTSH.*

УДК 377. 8

ББК 74. 24 (4 Укр) 731.1

Віра Кудlach

ТЛУМАЦЬКА ГІМНАЗІЯ: ПОГЛЯД ЧЕРЕЗ СТОЛІТТЯ (до 100-річчя заснування гімназії в Тлумачі)

У статті розглянуто історію Тлумацької гімназії. Простежено основні періоди гімназійної освіти в контексті суспільно-політичних процесів у Галичині. Висвітлено особливості навчання гімназистів і педагогічної діяльності вчительського колективу.

Ключові слова: *Тлумацька гімназія, гімназист, директор, учитель.*

Початок ХХІ ст. сповнений нових духовних орієнтирів, горизонтів політичного, соціально-економічного розвитку в Україні. Сучасні освітні установи з гідністю приймають виклик нового століття. Особлива роль у процесі відродження належить гімназіям – навчальним закладам нового типу для здібних дітей, що забезпечують науково-теоретичну, загальнокультурну підготовку, задовольняють різнобічні запити молодшої особи, суспільства й держави.

Історія одного з найвагоміших освітніх осередків ХХ – початку ХХІ ст. на Тлумачині, доля багатьох його випускників залишаються досі невивченою сторінкою в історії освіти Галичини. Дослідження історії Тлумацької гімназії, що має власну долю, традиції, послужить основою для відтворення інтелектуального й духовного потенціалу нашого народу, демократизації суспільного життя в Україні.

Першоосною дослідження стали, насамперед, неопубліковані документи Центрального державного історичного архіву України у Львові (далі – ЦДАІЛ України), Державного архіву Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), матеріали нині діючої історичної секції гімназійного наукового товариства. При написанні історії гімназії використані такі фонди ЦДАІУЛ: ф. 146 ("Галицьке намісництво, м. Львів"), ф. 161 ("Фінансова палата, м. Львів"), ф. 174 ("Екзаменаційна комісія для кандидатів на вчителів середніх шкіл, м. Львів"), ф. 175 ("Державна екзаменаційна комісія для кандидатів на вчителів середніх шкіл, м. Львів"), ф. 178 ("Крайова Шкільна Рада, м. Львів"), ф. 179 ("Кураторія Львівського Шкільного округу, м. Львів"), ф. 639 ("Міністерство віросповідань і освіти, м. Відень"). У матеріалах фондів вищезазначеного

архіву зберігається найбільший пласт джерельної інформації: відомості про заснування гімназії, окремі аспекти її діяльності в перші десятиліття. Усі документи написані польською та німецькою мовами, більшість із них – рукописи. На жаль, нам поки що не вдалося відшукати відомості про першого директора, учителів, що стояли біля витоків новозаснованої гімназії. Разом з тим були безуспішними й спроби віднайти детальнішу інформацію про педагогічних працівників за особовими та пенсійними справами. У фондах ДАІФО виявлено лише чотири одиниці зберігання (справи 1, 2, 3, 4) з історії Тлумацької гімназії ф. 572 (“Державна гімназія у м. Тлумач Тлумацького повіту Станіславського воєводства”).

У ході дослідження зазначеного періоду історії гімназії звернуто увагу на праці авторів, які були безпосередніми учасниками політичних процесів у Тлумачі, навчалися в стінах гімназії, написані “по свіжих слідах”, з урахуванням настроїв тогочасної громадськості. До них належать праця відомого громадсько-політичного діяча І.Макуха “На народній службі. Спогади” [23], спогади колишнього гімназиста, професора Львівського медичного інституту Д.Луцика “Шістдесят років для народного здоров’я: спогади лікаря” [22].

Через обмежену кількість відповідних архівних джерел і матеріалів тогочасної преси, відсутність живих очевидців – колишніх гімназистів, відтворити діяльність гімназії в перші десятиліття вкрай важко. На основі доступного нам матеріалу першочерговим завданням вважалось висвітлення розвитку тих чинників, завдяки яким поширювалася освіта в Галичині, з’ясування умов, що сприяли чи перешкождали розвитку освітньої справи, еволюції гімназійної освіти в контексті суспільно-політичних процесів у краї.

Упродовж XIX ст. ставлення австрійського уряду було лояльним щодо розвитку українства в Галичині, однак монополія влади перебувала в руках поляків, які становили більшість у всіх урядових структурах краю. Поляки намагалися підготувати ґрунт для відновлення Речі Посполитої в кордонах 1772 р., із включенням до неї Галичини. Найвідчутніше це проявлялося в освітній сфері. Більшість навчальних закладів у краї були польськими.

Місцеве українське населення, незважаючи на польський спротив, наполегливо й активно домагалось від центральної та місцевої влади створення власних національних освітніх закладів. Однак офіційний Відень не завжди мав можливість і бажання допомагати русинам-українцям, захистити їх від свавілля поляків. Панівна польська верхівка порушувала елементарні права українців і серед них одне з головних конституційних прав громадян – право на освіту [15, с.26].

Реакція після “весни народів” 1848–1849 рр. призвела до відміни в 1856 р. навчання українською мовою в середніх школах. Мовою викладання залишилася німецька. З 1867 р. польська мова стала обов’язковою в усіх школах Галичини. З-поміж середніх навчальних закладів найпрестижнішими були класичні гімназії. Це відповідало загальноєвропейській тенденції, згідно з якою освіта й освіченість нерозривно пов’язувалися з грецькою та латинською мовами. Таке ставлення до вивчення класичних мов зберігалось в кінці XIX – на початку XX ст. Діяла єдина українська гімназія у Львові, де в 1874 р. рідною мовою дозволено викладати лише в молодших класах [21, с.58].

Мета класичних гімназій, відповідно до “Організаційного нарису гімназій і реальних шкіл Австрії”, полягала в тому, щоб “давати вищу загальну (середню) освіту, послуговуючись при цьому, в основному вивченням класичних стародавніх мов (грецької і латинської) та їх літератур і таким чином готувати учнів до університетської науки та до вищих прагнень життєвих” [26, с.41].

Класичні гімназії надавали, головним чином, гуманітарну освіту. Це засвідчує аналіз навчальних планів, у яких понад 35% часу відводилося на вивчення грецької і

латинської мов, а всього на мови (разом з українською, німецькою і польською) перепадало до 65% годин, на предмети математично-природничого циклу – лише 20% годин на тиждень [20, с.42].

Керівництво освітніми справами Галичини перебувало в руках членів Крайової освітянської ради, що складалася переважно з поляків. Їй підпорядковувалися окружні та місцеві шкільні ради. Діяльність нижчих адміністративних ланок не відповідала потребам української національної освіти, оскільки в керівному органі та в освітній політиці в цілому домінували тенденції до тотальної полонізації галицького шкільництва.

Влада неохоче погоджувалася на відкриття українських гімназій. Так, боротьба за Станіславську гімназію тривала п'ять років. І лише під тиском віденського уряду галицьке намісництво дало згоду на створення її з вересня 1905 р. [21, с.60]. У містах Східної Галичини напружену боротьбу за відкриття українських середніх навчальних закладів вела прогресивна місцева громадськість. Ця боротьба привела до відкриття п'яти українських гімназій – у Коломиї, Перемишлі, Тернополі, Станіславі та Львові [20, с.43].

На зламі XIX – XX ст. у Товмацькому повіті проживало 80 023 жителі. Рідною мовою українську визнавали 58 184 особи, польську – 18 266, а німецьку – 3 541. Серед них уміли читати й писати 2 899 осіб (1 880 чоловіків і 107 жінок). Важливою ділянкою просвітницької роботи в Тлумачі та повіті в 1907 р. була діяльність у читальнях “Просвіти” І.Макуха, який разом із Мироном Терлецьким, Гнатом Луциком їздили по селах і засновували читальні. На той час 29 сіл Товмацького повіту мали власні читальні [23, с.150].

Усупереч польській політиці стримування розвитку української освіти, місцеві громадські організації власними засобами намагалися відкривати й утримувати національні освітні заклади [15, с.26]. На початку 1900-х рр. місцева українська інтелігенція плекала надії на створення державної рідномовної гімназії в м. Тлумач. Такі прагнення не були підтримані Крайовою освітянською радою у Львові, яка, згідно із чинним законодавством, мала право встановлювати навчальну програму, призначати шкільних інспекторів і професорів для середніх навчальних закладів, затверджувати підручники [25, с.563].

Члени міської громади м. Тлумач упродовж 1908–1910 рр. неодноразово зверталися до Міністерства освіти і культури у Відні з проханням відкрити українську гімназію в їхньому місті. Звернення переадресовувалися на розгляд Крайової освітянської ради. У результаті було прийнято рішення, “оскільки в Товмачі грамотних русинів небагато, відкрити в місті Тлумачі державну гімназію з польською мовою навчання” [1, арк.16]. Матеріали архівних документів підтверджують відкриття в Тлумачі гімназії з польською мовою навчання. Так, у липні 1910 р. Міністерством освіти у Відні був надісланий документ до Львівської крайової освітянської ради, у якому стверджувалося, що створення в Тлумачі державної гімназії з польською мовою викладання є доречним уже з початку 1910–1911 навчального року [1, арк.16].

Міністерство вважало, що починати навчання слід з першого класу й поступово збільшувати кількість учнів, беручи до уваги те, що в проекті договору міська община зобов'язувалася сплатити членські внески для створення цього закладу. 18 серпня 1910 р. від Крайової освітянської ради вимагалось обов'язкове пояснення відносно сплати членських внесків для спорудження гімназії в Тлумачі [3, арк.21].

На початку першого навчального року не було чітко визначених умов щодо вступу. Тому до гімназії вступали, у першу чергу, хлопчики – випускники народних шкіл, а також ті, хто навчався вдома. Вступникам необхідно було скласти арифметику, польську грамоту та написати диктант. Першими гімназистами стали 38 хлопчиків,

з яких тільки п'ять були українцями: С.Романюк, В.Лукашевич, Ф.Гуменюк, О.Паньків та Я.Лошнів [3, арк.43].

Більшість гімназистів походили з польських та єврейських родин. Навчатися в Тлумацькій гімназії було нелегко: серед навчальних предметів були німецька, латинська та грецька мови, історія, класична література, математика й фізика, велися уроки греко-католицької та римо-католицької релігій, щоденно навчали правил шляхетної поведінки. Шкільне приладдя, зошити, підручники були досить дорогими, тому тільки частина гімназистів могла купувати їх за власний кошт, решта – передавалася з класу в клас. Якщо гімназист отримував незадовільні оцінки, то сплачував так зване “чесне” – по 30 корон щопівріччя, незалежно від соціального стану й національності [4, арк.28].

Після закінчення кожного навчального року гімназисти отримували табелі з підсумковими оцінками. Згідно з табелем успішності учня 1-А класу Арона Камерліна за 1913–1914 навчальний рік, вивчалися такі предмети: релігія, польська, латинська, німецька та русинська мови, історія, географія, математика. Цікаво, що першокласники отримували оцінки ще з каліграфії та гімнастики. У табелі відводилася окрема графа з визначенням кількості пропущених гімназистом днів, у тому числі днів, пропущених через хворобу та без поважних причин. Окремим рядком зазначалося про звільнення учня від оплати [11, арк.1].

Урядовим органом внутрігінмазійного життя, що відав виховними й навчальними справами, була Рада педагогічна, яка складалася з директора, усіх учителів-предметників і лікаря. Вона розглядала способи впровадження в життя рішень влади, оцінювала поступ і поведінку гімназистів, розглядала справи прийому й відрахування учнів, шляхи діяльності навчання та виховання [10, арк.19].

Виховували гімназистів педагоги в тісній єдності з батьками та церквою, у поєднанні навчання і позакласної діяльності учнів. У молодших класах основними організаторами були класні опікуни, які давали можливість учням зрозуміти значення громадянської діяльності, проявити свій організаторський хист. У старших класах робота гімназистів була більш самостійною і складнішою, а вчителі вже виконували здебільшого роль консультантів. Атестат про закінчення гімназії давав можливість випускникам продовжувати навчання у вищих навчальних закладах Європи.

Події Першої світової війни, створення легіону УСС засвідчили прагнення українців до захисту національних інтересів. Стрілецьке командування дбало, щоб стрільці, які до війни вчилися в гімназіях, мали змогу продовжувати навчання, складаючи іспити в так званій Стрілецькій (етапній гімназії УСС), що почала діяти 3 червня 1915 р. [18, с.398]. У визначені терміни гімназисти на основі здобутих у Стрілецькій гімназії знань склали екзамени. На жаль, нам не вдалося встановити кількість гімназистів з Тлумача, що навчалися в Стрілецькій гімназії. Однак відомо, що серед гімназистів старших класів були учасники бойових дій у роки війни, що належали до січового стрілецтва. Так стверджують у своїх спогадах колишні учні гімназії М.Мальованчук, Й.Романюк.

Тлумацька гімназія в роки війни час від часу припиняла свою роботу, а площа перед гімназійним будинком була ареною бурхливих політичних подій. Так, у грудні 1918 р. тут відбулося багатотисячне маніфестаційне віче, на якому адвокат І.Макух оголосив про утворення ЗУНР і закликав до формування загонів добровольців для її захисту. Відновлювалася робота в культурно-освітній сфері. У Тлумачі засновано бібліотеку для вчителів, на закупівлю книг і підручників нова влада виділила 2000 корон [14, с.79].

У роки діяльності ЗУНР Українська Національна Рада створила Державний Секретаріат освіти і віросповідань під керівництвом О.Барвінського. Секретаріатом розглядалося широке коло питань для забезпечення нормального функціонування навчальних закладів, підготовки реформи шкільництва, полегшення матеріального стано-

вища вчителів [27, с.143]. 24 лютого 1919 р. Державний Секретаріат освіти видав розпорядження про обов'язкове викладання українською мовою в державних гімназіях, які здійснювали підготовку чиновників середнього рангу для роботи в державних установах. Керівництво навчальних закладів зобов'язувалося це рішення втілити в життя до 15 березня 1919 р. Чимало законодавчих документів уряду було спрямовано на підвищення соціального становища педагогів середніх навчальних закладів, без яких неможливий належний рівень освіти та виховання національно свідомих громадян [18, с.399].

У родинному архіві гімназистки Ірини Рибчин, разом з фотографіями прадіда, дивом збереглася світлина відомого інженера-будівельника краю Тадеуша Мачульського, про якого є обмаль відомостей. Існує припущення, що він був випускником Тлумацької гімназії. Відсутні будь-які дані про нього й у довідникових виданнях. Доцент кафедри архітектури і містобудування університету права ім. Короля Данила Соколовський Зіновій Богданович засвідчив достовірність відомостей про Т.Мачульського. Іменем будівничого нині названа одна з вулиць м. Івано-Франківськ – Костельна, znana раніше як Перова. Відомо, що Т.Мачульський у повоєнні 1919–1920 рр. очолював комісію з будівництва житла, яка оцінювала завдані збитки й визначала розміри відшкодувань. Постає його ще потребує глибшого дослідження.

Після закінчення Першої світової війни й військової поразки ЗУНР західноукраїнські землі опинилися під владою Польщі. В освіті польський уряд щодо українців проводив політику колонізації: закривалися українські школи, українських учителів і директорів замінювали польськими [27, с.32].

На західноукраїнських землях розпочалося поступове впровадження нових програм, які утверджували основи створення єдиної школи. В основу навчально-виховного процесу була покладена польськість – батьківщинознавство. Незважаючи на те, що за умовами Ризького договору 1921 р. польський уряд зобов'язувався особам інших національностей надати право на вільний розвиток мови, культури, виконання релігійних обрядів, право на навчання дітей рідною мовою в початкових класах, для українців таких поступок реально не було [17, с.6].

Першим директором гімназії був Войцех Гжегожевич, про якого не збереглося жодних даних. Відомо, що в 1920 р. змінив місце роботи один із вчителів гімназії Ян Немцов, перейшовши на викладацьку роботу до Тернопільської гімназії [12, арк.2]. Йому на заміну 26 жовтня 1921 р. кураторією було направлено в Тлумацьку гімназію Р.Купрасову на вчительську роботу. Було надіслано листа, у якому підтверджувався високий кваліфікаційний рівень Р.Купрасової [6, арк.17].

У 1920–1921 навчальному році був затверджений склад учителів Тлумацької гімназії. Навчали учнів справді наукові світила: професор Ян Лесняк, професор Станіслав Мендрала – учителі латинської і грецької мов, Ян Крижановський – учитель грецької мови, професор Ян Подчервінський – викладач релігії, професор Максиміліан Розенбаум – учитель німецької мови, доктор філософії Ілля Самюель – учитель історії і географії, Ротер Алойжи – учитель математики, Мар'ян Межвінський, Ян Сандовіч – учителі польської мови, Йозеф Храпкович – учитель біології, Ян Плав'юк – учитель греко-католицької релігії, Михайло Вронський – учитель руської мови. Після здачі на матуру (випускні екзамени) гімназістам відкривався шлях до університетів Кракова, Відня, Праги, бо до Львівського університету українцям вступити було важко [12, арк.6].

Згідно зі звітом про роботу гімназії за 1920–1921 н. р., Тлумацька гімназія налічувала 8 класів одноповерхового будинку, який перебував у її власності. У звіті вказується, що будинок, у якому знаходилася гімназія, не був пристосований до навчання: відсутній гімназійний зал, спортивний майданчик. Однак дирекція і вчителі гімназії докладали всіх зусиль, щоб гімназисти не втрачали інтересу до навчання й

мали високий рівень знань. Педагоги старалися навчити учнів самостійно працювати, а не тільки опановувати матеріал на уроках. Метою гімназії була підготовка учнів до навчання у вищих навчальних закладах [12, арк.4].

У 1921 році була ліквідована Крайова освітянська рада, а на її місці створена Кураторія шкільного округу [9, арк.8], яка відала будівництвом, фінансуванням, організацією та реорганізацією навчальних закладів, а також здійснювала керівництво й контроль за навчальним процесом. Кураторія слідувала за реалізацією урядових постанов, проводила політику обмеження викладання українською мовою, продовжуючи полонізаційну політику польських властей.

Упродовж 1925–1933 рр. Тлумацькою гімназією керував професор Станіслав Мендрала (1881–1974 рр.), автобіографічні відомості про якого подані в “Енциклопедії бджолярства”. Цікаво, що С.Мендрала в 1902–1906 рр. був викладачем класичної філології Ягеллонського університету. Згодом з невідомих причин переїхав працювати вчителем гімназії в Славську, а з 1914 р. – учитель Тлумацької гімназії. З 1933 р. у житті С.Мендрала відбулися кардинальні зміни. Якщо раніше бджолярство було для викладача хобі, то після переїзду до м. Познань він став дослідником біології бджіл, історії бджолярства, практичного пасічництва, свої праці друкував у польських часописах бджолярства. С.Мендрала був автором книг “Ule polskie. Historia i gospodarka” (1939), “Pszczoly, ich zycie i produkty” (1947), “Pszczelars. Praktyczny podrecznik dla pszczelarzy” [27, с.103–104].

Відомо, що в Тлумацькій гімназії в 1921–1928 рр. навчався прославлений на всю Україну художник Денис-Лев Іванцев, який у 1992 році за вагомих внесок у розвиток світової культури Міжнародним Біографічним Центром (Англія) був визнаний Людиною року. Цікаво, що 100-річний ювілей гімназії збігся зі 100-річчям від дня народження Д.-Л.Іванцева. Художник народився 5 березня 1910 р. у с. Делева на Тлумаччині. У місцевій школі, де навчався, а згодом учителював Денис-Лев Іванцев, до ювілею колишнього земляка відкрито виставку-музей. Нам удалося поспілкуватися із сином Д.-Л.Іванцева – кандидатом історичних наук, професором кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаника І.Д.Іванцевим. Ігор Денисович із синівською щирістю розповів про нелегкий творчий шлях батька, історію написання картин, що зберігаються в родинній колекції.

Денис Іванцев згадував, що в гімназії “вчитися було багато, сиділи над тими конспектами при місячному світлі цілими тижнями, але не шкодує – пригодилося у житті” [16]. Після закінчення гімназії він вступив до Австрійської академії мистецтв. У мистецьких творах обґрунтував власний напрям під назвою “статизм”. Публічне визнання прийшло до художника з першою персональною виставкою, облаштованою лише в 1995 р. Роботи талановитого художника неодноразово виставлялися у Львові, інших містах України та світу. Більшість його картин перебуває в колекції родини, яка проживає в Івано-Франківську, багато картин знаходяться в колекціях численних шанувальників його таланту як в Україні, так і за її межами, у тому числі США, Канаді, Англії. Митець працював у різних стилях, що підкреслює його талановитість. Виховання в родині священика, міцні християнські традиції, відкритість до природи й людей, підтримка дружини допомагали в найскрутніші хвилини життя.

На початку 1930-х рр. тлумачани, утративши надію реформувати державну гімназію з польською мовою на українську, намагалися відстояти право дівчат навчатися в стінах гімназії. Так, 25 серпня 1931 р. Гімназійна Рада міста Тлумача направила до Кураторії листа про те, що, ураховуючи інтереси місцевого населення, просить дозволу для навчання дівчат. У ньому стверджувалося: “Гімназія існує 20 років і є єдиним середнім загальним навчальним закладом на території повіту. З огляду на те, що в Тлумачі є більше 200 родин панських працівників і в повіті більше 400 родин державних робітників, загальнодержавний навчальний заклад повинен функціонувати,

як для хлопців, так і для дівчат”. Далі вказувалося, що громада для гімназії безоплатно виділила приміщення, яке було надано їй у власність на невизначений термін. Громада зобов’язувалася власним коштом провести реконструкцію будинку, щоб було місце не тільки для учнів, а й учениць [7, арк.11].

Кураторія надіслала відповідь на прохання відкрити в гімназії навчання для дівчат тільки 10 жовтня 1931 р. У листі містилися обґрунтування, що заперечували навчання дівчат. Указувалося, що в гімназії немає відповідної матеріальної бази. Саме приміщення не відповідає державним стандартам: класні кімнати були малі, погано освітлені, бракувало приміщень для кабінетів і належної бібліотеки тощо. Класи знаходилися в трьох будинках, віддалених один від одного, що ускладнювало навчальний процес. За таких обставин громада була вимушена збудувати окреме приміщення для дівчат [6, арк.9]. З 1932 р. у гімназії навчалися дівчата. У тогочасних архівних матеріалах Тлумацька гімназія вже іменується як неокласична державна гімназія.

Найвні документи з історії гімназії 1930-х рр. дають підстави зробити висновки про кадрові зміни в складі педагогів. Знання гімназістам давали такі викладачі: доктор Леон Маузер – учитель німецької мови, Станіслав Довбек – учитель німецької, латинської і грецької мов, Мар’ян Межвінський, а згодом доктор Михайло Кендзьор – учителі польської мови, Джозеф Фельпрехт – учитель історії, Юліан Маклер – учитель математики і фізики, доктор, о. Ян Плав’юк – учитель греко-католицької релігії. Зберігся лист вищезгаданих учителів, що мали уроки у 8 класі [5, арк.98]. Відомості про інших учителів, які навчали учнів молодших класів, на жаль, не збереглися в архівних документах.

Учні різних національностей, які навчалися в гімназії, не зазнавали утисків з боку дирекції чи учнів гімназії, зберігали за собою право вибору та вільного поведіння. Так, у 1930 р. учень 1-го класу Давид Янга за рішенням педагогічної ради був відрахований з гімназії “за зневажання релігії”. Опікуни класу П.Храпкович і П.Фолпрехт були присутні під час розгляду справи. Згідно з протоколом, Давид вів себе на уроках релігії безцеремонно, а під час допиту не зважав на секретаря, зухвало відповів, що знайде інший навчальний заклад, оскільки Тлумацька гімназія не єдина освітня установа. Однак у 1932, 1933 і 1934 рр. батько Давида – Ж.Янга звертався із заявами та проханнями до Львівської кураторії допустити його сина до екзаменів у 2, 3 та 4 клас [4, арк.22–24].

Цікаво, що в листі від коменданта повітової поліції до дирекції гімназії зазначено, що Ж.Янга був організатором повітового Бунду з 1921 р., а в 1922 р. ініціював утворення єврейської організації “Naprzod”. З 1926 р. Ж.Янга навіть заснував єврейську бібліотеку ім. Мадема під опікою Бунду. У домі Янга проходили політичні наради діячів Бунду, засідання відбувалися законно – тільки з дозволу старости. Щоправда, членів КПЗУ не допускали на такі засідання, Ж.Янга та його син не притягувалися до кримінальної відповідальності. Отже, учень Давид Янга продовжував навчатися в гімназії [4, арк.26].

Колишній гімназіст П.Нікосевич у часописі “Zeszyty Tlumackie” серед учителів, які викладали в гімназії, називав професора С.Довбека (викладача класичної філології) надзвичайно сердечним і добрим чоловіком. Про Мар’яна Межвінського, що студіював польську мову, згадував з повагою, оскільки вчитель старався подавати гімназістам обширні відомості з польської мови й літератури. Професор М.Межвінський читав 10 лекцій гімназістам, після чого принципово оцінював їх знання. Так, ті, хто потрапляв до так званого “чорного списку” (через пропуски занять), на добру оцінку не могли розраховувати. Треба було кілька разів здавати вивчений матеріал [29, с.16].

Випускник гімназії 1933 р. Йосип Романюк (колишній житель с. Гончарівка) згадував з особливою шаною викладача історії східних народів Кліма Поліщука (друга Антона Крушельницького), відзначав його як справедливого й знаючого фахівця.

Й.Романюк стверджував, що в гімназії викладали вчителі різних національностей: учитель німецької мови п. Зігбершлях був євреєм за походженням; єврейського походження були професор Айлі – учитель географії, Леон Маузер – відомий мовознавець, який раніше викладав в університетах Німеччини.

За поданою інформацією від дирекції гімназії до кураторії, у 1933 р. у стінах Тлумацької гімназії навчалося 174 учні. З них 45 дітей з “панських родин” платили за навчання 55 зл., усі інші – 110 зл. За рішенням педагогічної ради дев’ять учнів було звільнено від оплати, для трьох із них плата була занадто високою [7, арк.26]. Для кращого розуміння рівня оплати в той час наведемо такі приклади: 60 злотих – ціна половини корови або 1800 яєць [22, с.21].

Відраховувалися з гімназії тільки ті учні, які не могли скласти екзаменів. Це підтверджує у своїх спогадах і Дмитро Луцик: “Шостий клас, найбільш недисциплінований та авантюрний, зайняв перше місце з неуспішності: через незасвоєння програми перевели тільки 20 учнів, які закінчили гімназію в 1933 році” [22, с.20]. Автор розповідав, що впродовж двох років у старших класах гімназії вивчали військову справу. Муштру проводили в парку, а зимою – у фізкультурному залі. “Вчили нас острої стрілянини, – писав колишній гімназист, – у час канікул після сьомого класу проходили тритижневі наметові заняття, включаючи нічні бої, для здобуття вершин у Карпатах” [22, с.22].

З метою поглиблення знань з того чи іншого предмета в кожній гімназії діяли різноманітні наукові гуртки, у яких панувала атмосфера творчого пошуку, дерзання, пріоритету інтелекту, розвитку мистецьких здібностей підростаючої особистості тощо. Заняття в таких гуртках проводилися без найменшого примусу, а запис здійснювався з урахуванням здібностей, нахилів та індивідуальних особливостей кожного з гуртківців [24, с.122].

Учні Тлумацької гімназії займалися в гімназійному спортивному гуртку “Сокіл”. Багато гімназистів були членами Марійської організації. Марійська дружина була заснована ще в 1912 р. Завданням її було плекати культ Марії – Матері Божої. До обов’язків членів цього гуртка входило дбати за порядок у каплицях, прикрашати їх, допомагати в облаштуванні релігійних свят, прислужувати під час богослужінь. У “Календарі Місіонаря” за 1936 р. поміщена фотографія гімназійних учнів 1935 року, які утворювали католицьку Марійську організацію [19]. Також у гімназії діяв хор, проводилися ігри, прилучали дітей до праці на ділянці [8, арк.17].

Дирекція гімназії кожен навчальний рік повинна була узгоджувати навчальний план з кураторією. Так, в архівних документах зберігся навчальний план за 1936–1937 навчальний рік [6, арк.72].

Випускний 8-й клас у гімназії вважався найвідповідальнішим, оскільки учні здавали державні екзамені – матуру. Головою екзаменаційної комісії був член Львівської кураторії. Оцінки в атестатах випускників погоджувалися Радою вчителів і державною екзаменаційною комісією.

Серед тлумацьких гімназистів були діти з незаможних, малозабезпечених сімей. Тому вони не мали змоги оплачувати за навчання в гімназії. Плата становила 20 злотих відповідно до вказаної в поданих документах кількості маєтків і поля, якими володіли родичі гімназистів. Чимало учнів не могли оплатити повністю за навчання, тому багато з них оплачували тільки по 12 зл. Так, у 1937 р. вісім учнів 8 класу та чотири учні 3 і 7 класів вважалися малозабезпеченими й не могли здійснити оплату за навчання [7, арк.29]. Відомо, що під час директорування в 1937–1939 рр. Ксаверія Булковського гімназистів не відраховували за неоплату за навчання [2, арк.4].

Житель м. Тлумач Михайло Мальованчук (1927 р. н.), який у 1939 р. вступив до 1-го класу гімназії, розповідав, що всі гімназисти – дівчата й хлопці – мали форму темно-синього кольору з голубими лампасами на рукавах, а на штанах – тільки хлопці.

Хлопці-гімназисти гордо носили кашкети зі знаком розгорнутої книги з полум'ям, дівчата – з таким самим знаком берети. М.Мальованчук згадував, що на вступних іспитах до гімназії в 1939 р. було дуже багато не тільки місцевих поляків, а й приїжджих, але ніхто з них так і не вступив до гімназії через погану підготовку. Серед 30 учнів, що вступили до гімназії, дев'ятеро були українцями: із с. Гостів – Карабін і Яцюк, із с. Грушка – Шкроміда (на жаль, імен не пам'ятає); з Тлумача – Мальованчук Михайло й Данилович Євген. Серед них дві дівчини – Запоточна й Халупінка. Хлопці переважно вивчали німецьку мову, а дівчата – французьку.

У зв'язку з приходом радянської влади в 1939 р., гімназія припинила свою діяльність. Після завершення Другої світової війни гімназія так і не була відновлена.

18 березня 1992 р. виконавчий комітет Тлумацької районної ради прийняв рішення про відкриття в Тлумачі гімназії. Районна влада виділила для нового навчального закладу приміщення колишньої дитячої лікарні на вул. Грушевського, 23, яке потрібно було реставрувати, відремонтувати, створити найелементарніші умови для організації навчально-виховного процесу.

1 вересня 1992 р. 218 хлопців і дівчат із міста Тлумача й сіл району стали гімназистами. Першим директором відновленої Тлумацької гімназії в липні 1992 р. був призначений Терпеливець Омелян Васильович. Із серпня 1995 р. директором Тлумацької гімназії є Сова Павло Васильович.

Тлумацька гімназія – середній загальноосвітній заклад II–III ступенів, що забезпечує науково-теоретичну, гуманітарну, загальнокультурну підготовку обдарованих дітей. У 2009–2010 н. р. у гімназії навчалося 268 учнів 1 – 7 класів, з них 34 випускники. Навчально-виховний процес забезпечують 33 педагоги. Серед них 19 вчителів вищої кваліфікаційної категорії, педагогічне звання “старший учитель” здобули вісім наставників, “учитель-методист” – чотири. Метою гімназії є задоволення потреб суспільства й держави в загальній середній освіті, виховання і розвиток обдарованих і здібних дітей в ім'я збагачення інтелектуального, творчого, культурного потенціалу України, підготовки їх до навчання у вищих навчальних закладах.

1. ЦДАЛ України, ф. 146, оп. 25а, спр. 215. Статути товариств, навчальних закладів, організацій в Галичині. – 26 арк.
2. ЦДАЛ України, ф. 161, оп. 2, спр. 5565. Пенсійна справа Булковського Ксаверія. – 32 арк.
3. ЦДАЛ України, ф. 178, оп. 3, спр. 391. Звіт про організацію гімназії в Товмачі за 1910–1916 рр. – 53 арк.
4. ЦДАЛ України, ф. 178, оп. 1, спр. 885. Звіти, протоколи засідань педагогічної ради гімназії в місті Тлумачі. – 57 арк.
5. ЦДАЛ України, ф. 178, оп. 1, спр. 5111. Звіти, протоколи, листування про відновлення діяльності початкових шкіл, гімназій, семінарій в Галичині 1917–1918. – 105 арк.
6. ЦДАЛ України, ф. 179, оп. 3, спр. 2265. Списки вчителів, учнів та листування з державною гімназією в м. Товмачі про організацію екзаменаційної комісії на проведення екзаменів на атестат зрілості (1931–1939 рр.). – 74 арк.
7. ЦДАЛ України, ф. 179, оп. 3, спр. 2266. Звіти державної гімназії в м. Тлумачі про звільнення учнів від оплати за навчання. Списки учнів. 1933–1934 рр. – 30 арк.
8. ЦДАЛ України, ф. 179, оп. 3, спр. 2267. Список вчителів і розклади занять державної гімназії в м. Товмачі. – 1934–1939 рр. – 18 арк.
9. ЦДАЛ України, ф. 179, оп. 3, спр. 2268. Листи державної гімназії з повідомлення про призначення, заміщення та ін. персональні питання вчителів 1936–1937 рр. – 12 арк.
10. ЦДАЛ України, ф. 639, оп. 1, спр. 113. Листування з Крайовою шкільною радою у Львові, дирекцією гімназії в м. Товмачі та ін. про виділення і використання коштів для придбання навчальних посібників і книжок для гімназії. – 22 арк.
11. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 572, оп. 1, спр. 1. Табелі успішності учня 1-го А класу Арона Камерліна. – 1 арк.
12. ДАІФО, ф. 572, оп. 1, спр. 2. Звіт про роботу гімназії за 1920/1921 н. р. – 6 арк.
13. ДАІФО, ф. 572, оп. 1, спр. 4. Список вчителів (1927). – 3 арк.
14. Буджак М. По забутих стежках. Художньо-документальний нарис з історії міста Тлумача / М. Буджак. – Тлумач : РВК “Злагода”, 2001. – 153 с.

15. Гелей С. Українська гімназія в Рогатині перед Першою світовою війною / С. Гелей, А. Прокіп // Ювілейна книга Рогатинської гімназії ім. Володимира Великого. – Л. : ЗУКЦ, 2009. – 690 с.
16. Дев'яноста весна патріарха // Західний кур'єр. – 2000. – 3 березня. – С. 1.
17. Завгородня Т. Дидактична думка в Галичині (1919–1939 рр.) / Т. Завгородня. – Івано-Франківськ : Плай, 1998. – 166 с.
18. Західноукраїнська Народна Республіка. 1918–1923 : ілюстрована історія. – Л. ; Івано-Франківськ : Манускрипт – Львів, 2008. – 524 с.
19. Іреней Назарко. За душу молоді / Іреней Назарко // Календар місіонера. Річник XXXIII. – Жовква, 1936. – 131 с.
20. Курляк І. Класична освіта на західноукраїнських землях (XIX – перша половина XX століття) / І. Курляк. – Тернопіль : Підручники & посібники, 2000. – 326 с.
21. Легкий З. Історичні передумови створення української гімназії в Рогатині / З. Легкий // Ювілейна книга Рогатинської гімназії ім. Володимира Великого. – Л. : ЗУКЦ, 2009. – 690 с.
22. Луцик Д. Шістдесят років для народного здоров'я: спогади лікаря / Д. Луцик. – Л., 2003. – 155 с.
23. Макух І. На народній службі : спогади / І. Макух. – К. : Вид-во “Основні цінності”, 2001. – 570 с.
24. Савчук Б. Товариство “Рідна школа” (1881–1939 рр.) / Б. Савчук, Г. Білавич. – Івано-Франківськ : Вид-во “Лілея-НВ”, 1999. – 205 с.
25. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – К. : Наукова думка, 2001. – 912 с.
26. Стинська В. Система шкільництва в Галичині (кінець XIX – початок XX ст.) / В. Стинська. – Івано-Франківськ, 2007. – 179 с.
27. Ступарик Б. Шкільництво Галичини (1772–1939 рр.) / Б. Ступарик. – Івано-Франківськ, 1994. – 143 с.
28. Encyklopedia pszczelarska / [pod red. Leon Bornus]. – Warszawa : Państwowe Wydawnictwo Rolnicze, 1989. – 263 s.
29. Zeszyty Tlumackie. – 2001. – № 2. – 18 s.

The article reviews the history of Gymnasium of Tlumach. It investigates the main periods of gymnasium education in the context of social and political processes in Galicia. It reveals the features of gymnasium teaching and the activity of the teachers.

Key words: *Gymnasium of Tlumach, gymnasium pupil, director, teacher.*

**УДК 908 (477.8)
ББК 63.3 (4 Укр) 51**

Віталій Скоморовський

РОЗВИТОК ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

На сучасному етапі духовного відродження незалежної України невід'ємною складовою громадського руху та наукових досліджень є історичне краєзнавство, спрямоване на відродження духовності, історичної пам'яті, формування в громадян і, передусім, у молоді любові до рідного краю, національного патріотизму, поваги до людини, відповідальності за збереження історико-культурного надбання. У статті розглядається розвиток історичного краєзнавства в Наддніпрянській Україні в період завершення процесу адміністративно-територіальної уніфікації українських земель у першій половині XIX століття.

Ключові слова: *Наддніпрянська Україна, історичне краєзнавство, краєзнавчі дослідження, краєзнавчий рух.*

Історичне краєзнавство як галузь наукового пізнання і сфера практичної діяльності викликає неабияке зацікавлення в науковців. Цінність місцевих досліджень у тому, що в них простежуються певні особливості історичного процесу країни загалом. Дуже актуальним, у зв'язку із цим, є вивчення розвитку історичного краєзнавства в Наддніпрянській Україні в першій половині XIX ст., де суспільно-політичні процеси сприяли такому розвитку подій, передусім, крізь призму діяльності наукових і культурно-просвітніх організацій.

Із цієї проблематики ґрунтовними дослідженнями відзначаються П.Тронько, О.Уривалкін, В.Прокопчук, С.Куделко, С.Посохов, Л.Удод, О.Костюкова та ін.

У статті вивчаються властивості розвитку історичного краєзнавства в Наддніпрянській Україні в першій половині XIX ст. Ми зробили спробу показати цінність місцевих досліджень у відображенні властивостей історичного розвитку рідної держави.

Підросійська Україна на початку XIX століття в адміністративно-територіальному плані була поділена на дев'ять губерній – Київську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Херсонську, Новоросійську, Таврійську, Волинську, Подільську. На основі давніх традицій, які в містах унаслідок царської колоніальної політики ще збереглися, у зв'язку з відкриттям в Україні трьох університетів, визначальними науково-освітніми центрами стають Харків, Київ, Одеса, звідки інтерес до краєзнавства переходить і в інші губерніяльні центри – Полтаву, Кам'янець-Подільський, Житомир, Чернігів тощо [4, с.215].

У науково-культурному середовищі все чіткіше усвідомлюється потреба вивчення регіонів, минувшини історичних населених пунктів. В університетських містах створюються наукові товариства, які й підпорядкували свою діяльність потребі вивчення регіонів. У 1812 році засновується Товариство наук при Харківському університеті. Зацікавленість археологічними дослідженнями краю проявив його засновник, громадський діяч Василь Каразін. Ініціатором краєзнавчих починань тут був професор, декан історико-філологічного факультету Григорій Успенський – автор однієї з перших інструкцій для збирачів історико-топографічних і статистичних відомостей про край. Тоді були організовані й перші експедиції вчених університету та краєзнавців у сільські місцевості Слобожанщини [1, с.14–15].

У Харкові починають виходити перші на теренах України регіональні періодичні видання, у яких, крім літературно-художніх творів, публікуються матеріали з історії та етнографії Слобожанщини, що дають вихід у світ результатам пошукової діяльності місцевих дослідників, пробуджують інтерес до краєзнавства все ширшого кола читачів, насамперед, інтелігенції та духовенства. Виразні українознавчі прикмети мали “Украинский вестник” (1816–1819), “Украинский журнал” (1824–1825). Редакція “Украинского вестника” запевняла читачів у своєму бажанні “скільки можливо відкрити всі відомості стосовно тутешнього краю”. Здійсненням цього задуму стали такі публікації, як “Записка о Слободских полках” (1812) Іллі Квітки – дядька письменника Г.Квітки-Основ'яненка, де містились офіційні документи з історії краю; “Письма из Малой России” О.Левшина; подорожньо-етнографічні нариси І.Вернета, нариси М.Грибовського “О Малой России” та “Исторические замечания о Малороссии” [8, с.31].

У 30–40-х роках XIX ст. у Харкові створюється й активно діє гурток “любителів української народності”, що мав за мету організацію етнографічно-фольклористичних експедицій для дослідження Слобожанщини. Активними членами гуртка стали Ізмаїл Срезневський, Амвросій Метлинський, Петро Гулак-Артемівський та ін. У 1833–1838 роках у шести випусках вийшов збірник “Запорожская старина”, підготовлений І.Срезневським. За свідченням сучасників, він сприяв пробудженню інтересу освіченого громадянства до козацької минувшини України.

Після відкриття університету в Києві (1834) з ініціативи його першого ректора Михайла Максимовича вчені роблять кілька спроб самоорганізуватися в науковій осередку. 1835 року тут сформувався Тимчасовий комітет для розшуку старожитностей, що став першою пам'яткоохоронною організацією в Україні (професори М.Максимович, С.Зенович, Г.Данилович). У її діяльності брали участь М.Берлінський, К.Лохвицький, О.Анненков. Заслугами комітету є збереження решток Ірининської церкви, створення при Київському університеті першого в Києві історичного музею старожитностей, яким з 1838 до 1854 рр. завідував професор К.Ставровський.

Першим серед учених, які усвідомили потребу організувати дослідження народної культури в регіонах на науковій основі, був М.Максимович. Ще в другій половині 1820-х років він записує пісні в селах навколо Золотоноші на Полтавщині та в інших місцевостях і видає збірники “Малорусские песни” (1827) і “Украинские народные песни” (1834) [6, с.17]. Прагнення організувати справу по-науковому виявилось у його плані проведення великої експедиції, яка мала за мету складання детальної етнографічної карти Лівобережжя України в 1840–1850-х рр. У ході досліджень учений велику увагу приділив історії Києва.

На Півдні України (Новоросійський край), до складу якого входили Херсонська, Таврійська, Катеринославська губернії, в Одесі 1828 року було засноване Товариство сільського господарства, яке, досліджуючи стан сільського господарства, збирало й опублікувало матеріал зі статистики та історії.

З 1839 року розгортає свою дослідницьку й видавничу діяльність Одеське товариство історії та старожитностей, створене з ініціативи І.Стемпковського. Ще 1824 року він подав генерал-губернатору доповідну записку “Мысли относительно поиска древностей в Новороссийском крае”, у якій наголошував на необхідності охорони археологічних пам’яток та організації музеїв у Керчі й Одесі. Безпосередніми організаторами товариства стали М.Кир’яков, М.Мурзакевич, куратор Одеської навчальної округи Д.Княжевич, директор Одеської публічної бібліотеки О.Левшин. Товариство об’єднало археологів, етнографів, філологів не тільки Одеси, а й Києва, Львова, Москви, Петербурга, цариною діяльності яких стали Північне Причорномор’я, Південь України. Учені здійснювали розкопки античних міст Пантикапея, Тіри, Херсонеса, Ольвії, на островах Зміїний і Березань. При товаристві 1842 року створено музей, яким з 1843 року завідував М.Мурзакевич.

З 1844 року вийшло друком 33 томи “Записок Одесского общества истории и древностей” – додатка до популярної газети “Одесский вестник”. Їхня тематика – динаміка заселення краю, звичаї та обряди в побуті місцевого населення, опис археологічних знахідок. У той самий час виходив також “Одесский альманах”, у якому увагу читачів привернули історичні, етнографічні праці І.Андрієвського, М.Маркевича, К.Зеленецького, Л.Якубовича. Одеське наукове товариство діяло в цьому напрямі за розробленою ним програмою народознавчих досліджень [7, с.102].

Збирання краєзнавчих матеріалів, фольклорно-етнографічної спадщини послугувало обґрунтуванню української національної автентичності. У зв’язку із цим, яскравим прикладом звертання до національних джерел були краєзнавчі, фольклорно-етнографічні й історичні пошуки Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Миколи Костомарова, зокрема, їхня участь у роботі Археографічної комісії в перші роки її діяльності.

Тарас Шевченко був зарахований до штату комісії на посаду художника, однак функції його були значно ширші. Інтерес до історії рідного краю формувався ще з юнацьких літ письменника. Він розробляв проекти особистого ознайомлення з пам’ятками історії та культури України, один з яких частково здійснив, опублікувавши альбом “Живописная Украина”, де вмістив свої праці на історичну тематику: “Дари в Чигирині 1649 року”, “У Києві”, “Видубецький монастир у Києві” та ін.

Одним із співробітників Археографічної комісії був Пантелеймон Куліш. Ще студентом, перебуваючи впродовж трьох місяців у селі Олександрівка на Чигиринщині у визначного письменника Михайла Грабовського, він зібрав цілий том місцевих переказів і легенд.

Праця в комісії стала для П.Куліша плідною в царині фольклору й етнографії. Це дало можливість видати збірник фольклорних творів про козаччину та гайдамаччину “Украинские народные сказання” (1847) й опублікувати двотомні “Записки о Южной Руси” (1856–1857), які були високо поціновані сучасниками. Думка П.Куліша, що “ми повинні дорожити всяким уламком, усяким клаптом паперу, який носить в собі

відбиток минувшини”, звучить нині як заповіт краєзнавцям і пам’яткоохоронцям. Письменник спростовував вигадки про несумісність занять українським фольклором з “європейською освіченістю”, вважав, що знання пракоренів традиційної культури може й повинно гармонійно поєднуватися з найсучаснішими здобутками освіти й науки. Цю думку він виклав у листі до М.Костомарова (1846): “Молоді люди, вдаючись у вивчення Малоросії, ніскільки не позбавляють себе можливості засвоїти освіченість європейську. Можна любити свій буколічний хутір і захоплюватися блиском столиці ще більше, ніж людина, яка ніколи на хуторі не жила. Можна знати напам’ять усі наші пісні й засвоїти собі європейську освіченість” [3, с.22].

Співробітником Археографічної комісії був також видатний історик Микола Костомаров. Мандрував з дослідницькою метою по селах навколо Харкова, Полтави. Зібрав багато пісень, відомостей про народні звичаї та обряди. Працюючи викладачем у Рівненській гімназії, подорожував по Волині, збирав фольклорні твори, подав детальний опис Крем’янця, Вишневеця, поля битви під Берестечком. Про умови, у яких доводилося працювати, М.Костомаров писав у листі з Рівного від 9 грудня 1844 року: “Незважаючи на мої спроби записувати пісні, я встиг якнайменше; дивно, що у деяких благочесних людей викликає підозру: чи не доручив мені Бібіков розвідати, чи нема тут обурливих пісень! Я спрагло на кожному кроці розпитував про побут тутешнього народу” [7, с.108]. Зауважимо, що значна добірка народних пісень, записаних М. Костомаровим, пізніше була надрукована під назвою “Народные песни, собранные в западной части Волынской губернии в 1844 году” у “Малорусском литературном сборнике”, виданому Д.Мордовцевим у 1859 році.

Показовим є факт, що традиція історико-краєзнавчих студій у Наддніпрянській Україні поширюється й на західноукраїнські землі. Саме тому, за словами І.Франка, вони “збудили серед молодіжи горячу любов до рідного народу і заохотили її до студій над його традиціями. Почалось пильне збирання етнографічних матеріалів. І.Гнідковський у Калуській повіті збирає приповідки, Торонський подає характеристику Лемків, того найдалі на захід висуненого відламу Русинів, Гушалевиць записує пісні в Стрийській пов., Галька видає гарну збірку казок, Саламон збирає коломийки. В кінці значна частина молодших і старших збирачів достарчає Головацькому матеріалів до його 4-томової збірки пісень Галицької і Угорської Руси” [9, с.2]. Під впливом прикладів і заохочень з Наддніпрянської України історико-краєзнавчий рух у західноукраїнських землях набув масового характеру.

Підсумовуючи вищенаведене, зазначимо, що з розвитком історичної науки, етнографії та фольклористики в першій половині XIX століття поступово сформувалися основні складники краєзнавства, зросли місцеві сили дослідників, з’явилася краєзнавча література, утворилися музеї. Із 40-х років XIX століття для позначення цієї нової галузі наукової й аматорської діяльності в Росії й підросійській Україні почали використовувати терміни: “отчизноведение”, “родиноведение” – “вітчизнознавство”, “батьківщинознавство”. У той самий час у Галичині до наукового обігу введено термін “краєзнавство”, який по всій Україні остаточно закріпився з 20-х років XX століття.

1. Історичне краєзнавство в Українській РСР / [за ред. П. Тронька]. – К. : Наукова думка, 1989. – 240 с.
2. Краеведение : энциклопедический словарь / [гл. ред. Н. М. Сикорский]. – М. : Сов. энциклопедия, 1982. – 664 с.
3. Матюшин Г. Н. Историческое краеведение / Г. Н. Матюшин. – М., 1987. – 47 с.
4. Петровський В. В. Історія України: неупереджений погляд : факти, міфи, коментарі / Петровський В. В., Радченко Л. О., Семененко В. І. – Х. : ВД “Школа”, 2007. – 592 с.
5. Постанова Кабінету Міністрів України “Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року” від 10.06.2002 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=789-2002-%EF>.

6. Прокопчук В. С. Історичне краєзнавство Правобережної України 30-х років ХХ – початку ХХІ століття: від репресій, занепаду до відродження, розквіту / В. С. Прокопчук. – Кам'янець-Подільський, 2005. – 68 с.
7. Тронько П. Т. Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття : досвід, проблеми, перспективи / П. Тронько. – К., 2000. – 270 с.
8. Уривалкін О. М. Історичне краєзнавство : навчальний посібник / О. М. Уривалкін. – К. : КНТ, 2006. – 296 с.
9. Franko I. Krajoznawstwo galicyjskie / I. Franko // Kurjer Lwowski. – 1892. – № 221.

At the modern stage of spiritual revival of Independent Ukraine historical regional ethnography becomes part and parcel of social movement and scientific investigation directed to revive spirituality, historical memory, moulding citizens love to native land. That's why it is important to develop historical regional ethnography, specifically in Naddniproysk Ukraine at the regional of administrative and territorial unification consummation of the Ukrainian lands at the beginning of XIX century.

Key words: *Naddniproysk Ukraine, historical regional ethnography, ethnographical investigations, ethnographical movement.*

УДК 94 (477.8):26/28

ББК 63. 3 (Укр)

Ігор Пилипів

РОЗВИТОК АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ ГАЛИЦЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ МИТРОПОЛІЇ (1918–1939 рр.)

У статті досліджено основні етапи історичного розвитку адміністративно-територіальної структури Греко-католицької церкви, проаналізовано особливості становлення та розвитку єпархій, найхарактерніші особливості організаційної структури Галицької греко-католицької митрополії в міжвоєнний період (1918–1939 рр.).

Ключові слова: *Греко-католицька церква, архієпархія, митрополит, єпископ, деканати, духовна семінарія.*

Стрімкий розвиток Греко-католицької церкви на сучасному етапі, розширення канонічної території та прагнення утворення Патріархату УГКЦ викликають підвищену цікавість в українському суспільстві. Надзвичайно актуальним із цього приводу є вивчення історичного досвіду формування територіально-адміністративної структури Греко-католицької церкви в першій половині ХХ ст.

Метою дослідження є історичний аналіз формування та становлення територіально-адміністративної структури ГКЦ до середини ХХ століття.

Греко-католицька церква (далі – ГКЦ) на початку польської окупації 1919 р. складалася з Галицької митрополії, до організаційної структури якої входили тільки три адміністративно-канонічні одиниці – Львівська архієпархія, Перемишльська та Станіславівська єпархії, кожна з яких мала власні історичні традиції та відмінний канонічно-правовий статус. Очевидно, найдавнішою з них була Перемишльська єпархія, а наймолодшою – Станіславівська, тим часом Львівська залишалася тривалий час осідком глави церкви, Галицького митрополита. Утім вплив Галицької митрополії ГКЦ у цей період, незважаючи на порівняно невеликі територіальні рамки, був досить значним: фактично вона залишалася важливим осередком організованого суспільного, духовно-релігійного та культурного життя українського суспільства з тривалими історичними коренями.

Ретроспективний погляд на історичний розвиток ГКЦ дозволяє проаналізувати процес формування її адміністративно-канонічної структури від Берестейської унії 1596 р. Так, на думку істориків А.Г.Великого [12], Г.Лужницького [22], І.Мончака [24], С.Мудрого [25] та ін., ГКЦ сягає історичними коренями часів Володимирівського Хре-

шення Русі 988 р., хоча, власне, організаційна структура ГКЦ бере початок із часів Берестейської унії.

Із цього приводу А.Сапеляк зазначає, що буллою “Личить Римському Архієреєві” від 23 лютого 1596 р. Папа Климент VIII “визначив новий канонічний устрій Києво-Галицької митрополії, зробивши її незалежною як Верховне архієпископство з патріаршими правами в злуці з Римським Апостольським престолом. Коли 1807 року Київська митрополія фактично перестала існувати, то всі права, надані Папою Климентом VIII, перейшли на Галицьку митрополію, яка стала спадкоємницею Верховного архієпископства з Києво-Галицьким титулом, як також з патріаршими правами...” [27, с.38].

Погоджуючись із тезою вищезгаданих істориків, необхідно коротко проаналізувати розвиток організаційної структури ГКЦ до початку ХХ ст. Із цією метою спробуємо виділити в організаційній структурі церкви два рівні: адміністративно-територіальний, на якому основною ланкою церкви, виходячи з давньохристиянських традицій, були єпархії, які, у свою чергу, поділяються на деканати, а групи єпархій об’єднуються в митрополію [15], та ієрархічний, або адміністративно-управлінський, на якому структурними елементами були, насамперед, єпископи (ординарій і помічники), єпархіальні собори й адміністративні органи, які безпосередньо регулювали життя церкви, зокрема, капітула, консисторія та церковний суд, декани (протопресвітери) і парафіяльні управи, а також духовна семінарія та церковні товариства (братства).

Протягом XVII–XVIII століть адміністративно-територіальна структура ГКЦ зазнавала змін, але стабілізувалася в період Замоїського синоду 1720 р. і аж до 1772 р. налічувала десять єпархій: Київську митрополію, Львівсько-Галицько-Кам’янецьку, Перемишльсько-Самбірсько-Сяніцьку, Берестейсько-Володимирську, Луцько-Острозьку, Холмсько-Белзьку, Пінсько-Турівську, Полоцько-Вітебську, Могильов-Смоленську [18, с.118–120; 25, с.295–337; 27, с.85–91; 30; 31, с.247–257].

Унаслідок трьох поділів Речі Посполитої (1772–1795 рр.), Київська Унійна Церква була розділена державними кордонами між Російською та Австрійською імперіями. Уже 1795 р. Київська Унійна Церква втратила більшість єпархій у межах Російської імперії, де за підтримки уряду імператриці Катерини II проведено акцію “навернення на православ’я”. Тоді Римський Апостольський Престол погодився відновити історичну Галицьку митрополію: для цього 24 лютого 1807 р. Папа Пій VII видав буллу “У Вселенській Церкві” [13, с.191–195; 25, с.268–270].

Галицька митрополія була спершу вилучена з канонічного зв’язку з Київським митрополитом, далі їй надано канонічного статусу окремої церковної провінції – митрополії, до складу якої включено три канонічні адміністративно-територіальні одиниці – Львівсько-Галицько-Кам’янецьку архієпархію, Перемишльсько-Сяніцько-Самбірську й Холмсько-Белзьку єпархії. Але ця організаційна структура УГКЦ виявилася нестабільною за умов воєнних подій 1809–1815 рр., коли одна частина Галицької митрополії (ціла Холмська й частина Перемишльської єпархій) потрапила до складу Варшавського князівства, а інша (17 деканатів Львівської архієпархії в округах Тернопіль і Чортків під юрисдикцією консисторії в Тернополі) – під російську військову адміністрацію [13, с.197–212].

Уже в 1815 р. Холмська єпархія опинилася в межах автономного Великого Князівства Польського (у складі Російської імперії), унаслідок чого юрисдикція Галицького митрополита на Холмську єпархію була обмежена фактично з політичних мотивів, а 1830 р. папським листом Холмська єпархія взагалі була виведена з-під канонічної юрисдикції Галицького митрополита й безпосередньо підпорядкована Римському Апостольському Престолові [13, с.212–216].

У середині ХІХ ст. виникає декілька проектів доповнення адміністративно-територіальної структури ГКЦ. Так, у 1843 р. Римський Апостольський Престол звер-

нунція до Відня з пропозицією іменувати для греко-католиків різних обрядів і традицій Австрійської імперії спільного ієрарха з титулом “патріарх”. Цю ідею підтримав канцлер Меттерніх, але розвиток національних рухів народів імперії в 1847–1849 рр. не дав змоги завершити успішно цей проект. Зрештою, папський нунцій у Відні 1851 р. надіслав до Риму відгук, у якому обґрунтовував неможливість об’єднання навіть єпархій Закарпаття і Галичини, і римська конгрегація 1853 р. відхилила реалізацію проекту. Тим часом, у 1850 р., зважаючи на звернення Головної Руської ради та Галицького митрополита Михайла Левицького, імператор Франц Йосиф I надав дозвіл на створення Станіславівської греко-католицької єпархії, процес канонічного заснування якої завершився 1885 р. з опублікуванням булли Папи Лева XIII “В цілому Господньому стаді”. З утворенням третьої єпархії в Галицькій митрополії ГКЦ, як підкреслює М.Димид, було встановлено необхідну, передбачену канонічним правом, кількість єпархій церковної провінції для скликання синодів [16, с.59–60].

У 1891 р. з ініціативи Галицького митрополита Сильвестра Сембратовича та під головуванням Апостольського нунція А.Чяски відбувся Львівський синод, який не тільки пожвавив церковно-релігійне життя, але й чітко визначив функціонування організаційної структури Галицької митрополії ГКЦ у першій половині ХХ ст. Так, відповідно до глави VII “Про церковну ієрархію” постанов Львівського синоду 1891 р., було окреслено права й обов’язки митрополита, єпископів, капітули, деканів, парохів і сотрудників [32].

Отже, на початку ХХ ст. адміністративно-територіальний рівень організаційної структури Галицької митрополії ГКЦ, яку очолював Андрей Шептицький (1901–1944), включав три одиниці – Львівську архієпархію, Перемишльську та Станіславівську єпархії, і майже в такому складі зберігся в міжвоєнний період аж до її ліквідації державною владою 1946 р.

Митрополит Андрей Шептицький, усвідомлюючи свої права Галицького митрополита як правонаступника Київської Унійної Церкви, намагався здобути їх підтвердження від Папи Пія Х та організувати місіонерську діяльність поза межами Галичини. Покликуючись на чинну норму канонічного права, відповідно до якої юридична особа в церкві (наприклад, єпархія) продовжує існувати ще 100 років після її скасування “некомпетентною владою” [23, с.37–38].

А.Шептицький в одному з клопотань до Папи Пія Х у 1908 р. так окреслює свій титул: “Смирений митрополит Галицький, адміністратор митрополії Київської і всієї Русі, як рівно ж архієпархій Володимирської, Полоцької, Смоленської, а також єпархій Луцької з екзархатом всієї Русі, Острозької, Новгородської, Мінської, Брестської, Вітебської, Мстиславської, Оршанської, Могилевської, Холмської, Белзької, Сіверської, Пінської, Туровської і рівно ж єпископ Кам’янець-Подільський” [23, с.115].

Однак, урахувавши політичні обставини періоду Першої світової війни, Галицький митрополит зміг лише частково використати повноваження, які надав йому Папа Пій Х. Так, в умовах арешту й заслання 10 вересня 1914 р. таємно в Києві митрополит А.Шептицький висвятив на єпископа вакантної Луцької єпархії о. Йосафата Боцяна, якого, однак, згодом польська влада не допустила до кафедрального собору, і до своєї смерті він виконував обов’язки Львівського єпископа-помічника; тоді ж на єпископа вакантної Острозької єпархії висвятив о. Дмитра Яремка, який помер 1916 р. на засланнях в Росії [14, с.37].

У 1918 р. під час повернення із заслання Галицький митрополит заснував екзархат для греко-католиків у Росії на чолі з о. Л.Федоровим.

Незважаючи на те, що греко-католицькі єпархії за межами Галичини перебували в прямій юрисдикції Ватикану, митрополит А.Шептицький доклав зусиль для призначення Апостольським Престолом і висвячення перших єпископів ГКЦ для українських емігрантів у США (1907 р. – Сотера Оргинського) і Канаді (1912 р. – Микиту

Будку) [14 с.37], а під час довготермінової подорожі по країнах Європи та Північної Америки в 1920–1923 рр. отримав від Римського Апостольського Престолу повноваження Апостольського делегата для візитації греко-католицьких громад у державах Європи, Канаді та США [17]. Після визнання 1923 р. міжнародною спільнотою анексії Східної Галичини Польщею Галицький митрополит А.Шептицький змушений був зосередити увагу на врегулюванні правового статусу Галицької митрополії ГКЦ на підставі нового Конкордату між Польщею та Апостольським Престолом, який був підписаний 1925 р.

Слід зауважити, що Галицька митрополія ГКЦ після Першої світової війни втратила частину адміністративно-канонічної території. Так, окупована румунськими військами в листопаді 1918 р. Буковина поступово відійшла з-під юрисдикції Станіславівського єпископа: місцеві греко-католицькі парохії, на думку Ю.Федоріва, уже 1919 р. отримали генерального вікарія, призначуваного з Риму й підпорядкованого єпископові в Марамороші [31, с.283].

Унаслідок цього територія Станіславівської єпархії зменшилася на 2 деканати (Чернівецький і Сучавський) площею 180 кв. миль і чисельністю віруючих близько 25 000 душ [10, с.ХХІ].

Під час підготовки тексту Конкордату між Польщею та Апостольським Престолом митрополит А.Шептицький, мабуть, розраховував закріпити канонічний зв'язок з Галицькою митрополією Луцької єпархії. Крім того, існували й інші фактори, так би мовити, зовнішнього характеру, що могли посприяти розширенню адміністративно-територіальної структури ГКЦ. Так, на конференції єпископів Галицької митрополії 10 грудня 1923 р., зважаючи на відповідне звернення “президента орієнтального інститута” о. Дербіні, обговорювалося питання про можливість призначення єпископа на Полоцько-Вітебську архієпархію з юрисдикцією “на Білорусь і Україну”, кандидатом на яку пропонували о. Олексія Базюка, тогочасного Апостольського адміністратора в Боснії [19, с.71]. Згодом, на конференції єпископів Галицької митрополії 31 серпня – 1 вересня 1924 р., у відповідь на рішення Конференції римо-католицьких єпископів Польщі в Ченстохові 2–4 липня 1924 р. про ініціативу створення Станіславівської римо-католицької дієцезії, греко-католицькі ієрархи ухвалили звернутися до Апостольського Престолу з проханням “не узглядняти того проєкту, – а натомість утворити нові єпархії нашого обряду в Галичині, а іменно єпархію Тернопільську (з дієцезій Львівської і Станіславівської) і єпархії Сяніцьку і Белзьку (з дієцезії Перемискої) і реститувати єпископови луцькому часті його єпархію інкорпоровану в р. 1784 до львівської єпархії” [21, с.74–75]. Однак обидва згадані проєкти – щодо заміщення Полоцько-Вітебської архієпархії та створення Тернопільської, Сяніцької і Белзької єпархій, що могли б привести до суттєвого розширення адміністративно-територіального рівня організаційної структури ГКЦ, так і не були реалізовані.

Звичайно, у Шематизмі греко-католицького духовенства Львівської архієпархії на 1923–1924 рр., очевидно, за вказівкою митрополита А.Шептицького, у переліку адміністративно-канонічних одиниць Галицької митрополії було вказано, крім “традиційних” Львівської архієпархії, Перемишльської та Станіславівської єпархій, також Луцьку, Мукачівську та Пряшівську єпархії й Апостольську адміністрацію на Буковині. Така вказівка в офіційному виданні ГКЦ 1924 р. стала пізніше помилковою підставою для окремих дослідників відносити останні чотири адміністративно-канонічні одиниці до складу “Галицької церковної провінції”, тобто Галицької митрополії ГКЦ [28]. Однак більшість доступних нам джерел засвідчують, що Галицька митрополія УГКЦ у 1919–1925 рр. продовжувала складатися з трьох адміністративно-канонічних одиниць, а юрисдикція Галицького митрополита, незважаючи на його авторитет, штучно обмежувалася до території митрополії. Більше того, у Галицькій митрополії, як стверджує М.Гайковський, “відповідно до канонічних правил та з благословення

Апостольської Столиці, правила єпископи-ординарії, самоврадно кожен у своїй єпархії”, а “влада Галицького митрополита була більше почесною, символічною і закінчувалася в межах Львівської архієпархії”, хоча особистий авторитет А.Шептицького серед ієрархії та духовенства був незаперечним [14, с.38].

Конкордат між Польщею та Римським Апостольським Престолом від 1925 р., хоча й не виправдав сподівань на розширення території, усе ж до певної міри стабілізував статус Галицької митрополії УГКЦ як у канонічно-правовому, так і в державно-правовому аспектах. За умовами ст. 1 Конкордату, стверджувалася рівність трьох обрядів Католицької церкви в Польщі – римського, грецького та вірменського [21], а також чітко визначалася їхня адміністративно-територіальна організаційна структура. Так, до складу Галицької митрополії УГКЦ, яка, за умовами ст. 9 Конкордату 1925 р., визначена як “Львівська церковна провінція греко-руського обряду”, входили Львівська архієпархія, Перемишльська та Станіславівська єпархії [21, с.46]. На думку М.Гайковського, “Конкордат на угоду владі обмежив вплив Греко-католицької церкви в Польщі до кордонів Галичини, що призвело до створення так званого “Сокальського кордону”. Унійна акція на анексованих Польщею територіях Волині, Підляшшя, Холмщини і Білорусії опинилася в руках польського латинського єпископату...” [29].

На адміністративно-територіальному рівні кожна єпархія Галицької митрополії поділялася, у свою чергу, на деканати, які об’єднували в середньому по 18–25 парохій. Так, у 1925–1928 рр. Львівська архієпархія поділялася на 54 деканати [7], Перемишльська – також на 54 [9], Станіславівська – на 20 [10].

У 1931 р. у Львівській архієпархії налічувалося 1 259 парохій з такою ж кількістю церков, 831 священником та 1 328 868 вірними [8].

Перемишльська єпархія до середини тридцятих років ХХ ст. зберегла майже незмінну структуру, яка існувала в ХІХ ст. Вона успадкувала традиційну назву “Злучених єпархій Перемиської, Самбірської і Сяніцької”. За територіальним принципом вона займала західну частину Галичини й межувала з корінним польським населенням Другої Речі Посполитої. З 1851 р. до єпархії належала греко-католицька парохія в м. Краків, яка лежала поза кордонами єпархії [9, с.378]. Щодо кількості церков і парафій вона займала друге місце після Львівської архієпархії і налічувала в 1928 році 54 деканати із 688 парохіями та 1 284 церквами, у яких правили 832 священники для 1 243 320 греко-католиків [4]. У Станіславівській єпархії в 1935 р. у 20 деканатах налічувалося 419 парохій із 419 церквами, 292 парохами та 1 035 214 греко-католиками [11]. У той самий час кількість парохій, церков і вірних постійно мінялася, що мало об’єктивні причини.

Суттєві зміни в адміністративно-територіальній структурі Галицької митрополії УГКЦ настали в 1934 р. Тоді, згідно з поширеною поляками версією, значна частина греко-католицького духовенства просила Апостольського нунція у Варшаві посприяти у створенні окремої єпархії. Причиною цього нібито було посилення “старорусинської” агітації, спрямованої проти політики єпископа Й.Коциловського, і переходи українців у православ’я. Конгрегація для Східних церков 10 лютого 1934 р. опублікувала декрет, згідно з яким з-під канонічної юрисдикції Перемишльської єпархії Галицької митрополії УГКЦ відокремлено 9 деканатів (Буківський, Дуклянський, Динівський, Горлицький, Грибівський, Короснянський, Мушинський, Риманівський і Сяніцький) [2], з яких створено Апостольську адміністрацію Лемківщини, підпорядковану безпосередньо Римському Апостольському Престолові [33, с.249]. Таке рішення Ватикану було прийняте без попереднього обговорення з митрополитом А.Шептицьким. Ця канонічна територія вийшла з-під юрисдикції Перемишльського єпископа Й.Коциловського та митрополита Галицького. Апостольська адміністрація Лемківщини проіснувала до 1947 р., коли, унаслідок акції “Вісла”, було суттєво змінено етнічний склад населення регіону, а ліквідація ГКЦ комуністичним режимом стала доконаним фактом.

Аналізуючи ієрархічний, або адміністративно-управлінський, рівень організаційної структури Галицької митрополії УГКЦ, слід зазначити, що головою церковної провінції був Галицький митрополит Андрей Шептицький, який, крім того, зберігав за собою титули Львівського та Кам'янець-Подільського єпископів. Інші дві єпархії Галицької митрополії – Перемишльську та Станіславівську – очолювали відповідно єпископи-ординарії Йосафат Коциловський (1918–1947) і Григорій Хомишин (1904–1946).

Відповідно до чинного канонічного права, єпископи-ординарії в межах своїх єпархій користувалися повною особистою законодавчою, виконавчою та судовою владою, яку могли частково делегувати єпископам-помічникам, колегіальним дорадчим органам (Капітулі, Консисторії, єпархіальному судові) чи окремим священикам (наприклад, генеральному вікарію, деканам тощо). Так, у період, коли митрополит А.Шептицький перебував на засланні (1914–1918), безпосереднє керівництво Львівською архієпархією здійснював генеральний вікарій о. Андрій Білецький, архіпресвітер Митрополичої Капітули в 1895–1926 рр. [5, с.19].

З огляду на це, на початку 1920-х рр. поступово формується інша практика, заснована на нормах канонічного права, – щодо призначення єпископів-помічників. Уже 1924 р., на прохання митрополита А.Шептицького, Апостольський Престол призначив єпископом-помічником Львівської архієпархії єпископа Йосифа Боцяна, висвяченого раніше для вакантної Луцької єпархії. Але після смерті останнього (1926) деякий час Львівська єпархія залишалася без єпископа-помічника. У 1926 р., на прохання єпископа Й.Коциловського, єпископом-помічником для Перемишльської єпархії призначений о. Григорій Лакота, архіпресвітер Капітули з 1924 р. [4, с.25]. Урешті, 1929 р., з ініціативи владик А.Шептицького та Г.Хомишина, Апостольський Престол призначив аж трьох єпископів-помічників: для Львівської архієпархії – о. д-ра Івана Бучка та о. д-ра Микиту Будку (останній повернувся з Канади), для Станіславівської єпархії – о. д-ра Івана Лятишевського [35]. Таким чином, на початку 1930-х рр. в ієрархічному рівні організаційної структури Галицької митрополії УГКЦ, поряд з єпископами-ординаріями, утверджено інститут єпископів-помічників. Їх компетенції визначалися декретами про їх призначення, а додатково доповнювалися в межах необхідності єпископами-ординаріями.

Важливим елементом ієрархічного, адміністративно-управлінського рівня організаційної структури Галицької митрополії УГКЦ були також колегіальні органи – Капітула, Консисторія та Церковний Суд у подружніх і дисциплінарних справах.

Слід зазначити, що, відповідно до чинного канонічного права, поза межами юрисдикції єпископів-ординаріїв перебували монастирі, які, хоча й розташовувалися на території кожної з трьох єпархій Галицької митрополії, усе ж підпорядковувалися генеральним настоятелям відповідних чернечих чинів і згромаджень [26].

Митрополит А.Шептицький, єпископи Й.Коциловський і Г.Хомишин активно сприяли розвитку чернечих згромаджень і здійснювали візитації їхніх монастирів у межах своїх єпархій. У Галицькій митрополії 1920–1939 рр. діяли чоловічі Чин святого Василя Великого (оновлений під час Добромільської реформи 1882–1904 рр.), Згромадження святого Теодора Студита (засноване А.Шептицьким у 1910 р.), Чин Найсвятішого Ізбавителя, або Отців Редемптористів (заснований 1913 р.), а також жіночі Згромадження Сестер Василянок (на основі статуту Йосифа Рутського, затвердженого А.Шептицьким 1909 р.), Згромадження Сестер Мироносиць, Сестер Служебниць, Сестер святого Йосифа, Сестер святого Йосафата та Сестер святих Вінкентія і Павла [14, с.36–37].

Важливими структурними елементами організаційної структури Галицької митрополії УГКЦ були богословські навчальні заклади, які забезпечували не тільки

підготовку нового покоління священників і богословів, але й узагалі сприяли християнському вихованню української молоді.

Середньою ланкою адміністративно-управлінської структури Галицької митрополії УГКЦ були деканальні уряди, а найнижчою – парафіяльні уряди. Важливу роль у здійсненні богослужінь відігравав інститут дяків. На формування релігійної свідомості та поширення впливу ГКЦ важливу роль відігравали релігійні товариства й організації, які здебільшого створювалися при парафіях. Однак детальне дослідження греко-католицької ієрархії та адміністративно-управлінської структури на різних рівнях є темою окремого наукового дослідження.

Таким чином, адміністративно-територіальна структура Галицької митрополії ГКЦ у міжвоєнний період, незважаючи на окремі зміни, в основному залишалася стабільною і сприяла широкому впливу церкви на суспільно-політичне та релігійне життя українського суспільства.

1. Державний архів Львівського області, ф. 1, оп. 29, спр. 611, арк. 1–4 (1924–1936 рр. Львівське воєводство. Про кількість костелів і церков, які користувалися правом патронату. Із листування з Міністерством віросповідань і громадської освіти).
2. Archiwum Państwowe w Przemyślu. Apostolska Administracja Lemkowszczyzny (1934–1945), sygn. 5, s. 1–39.
3. Блажейовський Д. Історичний шематизм Львівської архієпархії (1832–1944) / Д. Блажейовський. – Л. ; К. : КМ Академія, 2004. – Т. 1 : Адміністрація і парохії. – 1004 с. – Текст англ.
4. Блажейовський Д. Історичний шематизм Перемиської єпархії з включенням Апостольської Адміністрації Лемківщини (1828–1939) / Д. Блажейовський. – Л. : Каменяр, 1995. – 1008 с. – Текст англ.
5. Блажейовський Д. Історичний шематизм Львівської архієпархії (1832–1944) / Д. Блажейовський. – К. : КМ Академія, 2004. – Т. 11 : Духовенство і Релігійні Згромадження. – 570 с. – Текст англ.
6. Блажейовський Д. Історичний шематизм Станіславської (Івано-Франківської) єпархії від її заснування до початку Другої світової війни (1885–1938) / Д. Блажейовський. – Л. : Місіонер, 2002. – 450 с. – Текст англ.
7. Шематизм всего клира греко-католицької Архієпархії Львівської на рік Божий 1925. Річник XXX. – Л., 1925. – XXXII+325 с.
8. Шематизм всего клира греко-католицької Архієпархії Львівської на рік Божий 1931–32. Річник LXXVI. – Л., 1931. – XXXV+333 с.
9. Шематизм греко-католицького духовенства злучених єпархій Перемиської, Самбірської і Сяніцької на рік Божий 1928. – Перемишль, 1928. – XXI+420 с.
10. Шематизм всего клира греко-католицької Єпархії Станіславської на рік Божий 1925. Річник XXX. – Станіславів, 1925. – XXXII+325 с.
11. Шематизм всего клира греко-католицької Єпархії Станіславської на рік Божий 1935. – Станіславів, 1935. – XXII+214 с.
12. Великий А. Г. З літопису християнської України : церковно-історичні радіолекції з Ватикану / А. Великий. – Рим, 1976. – Т. VIII : XIX ст. – 275 с.; Рим, 1977. – Т. IX : XX ст. – 275 с.
13. Великий А. Г. З літопису християнської України / А. Великий. – Рим : Вид-во оо. Василян, 1975. – Т. VII : XVIII–XIX ст. – 279 с.
14. Гайковський М. УГКЦ в часи митрополитування Андрея Шептицького / М. Гайковський // Київська Церква. – 2001. – № 2–3. – С. 32–48.
15. Дністрянський М. Адміністративно-територіальна організація греко-католицької церкви: історична ретроспектива і сучасні проблеми / М. Дністрянський, А. Ковальчук // Історія релігій в Україні : тези повідомлень VI Міжнар. круглого столу (Львів, 3–8 трав. 1995 р.). – Л., 1996. – С. 80–82.
16. Димид М. Єпископ Київської Церкви (1589–1891) / М. Димид. – Л. : ЛБА, Ін-т канонічного права, 2000. – 320 с.
17. о. Зінько В. Апостольська візитація митрополита Андрея Шептицького у Південну Америку / В. Зінько // Київська Церква. – 2001. – № 1. – С. 72–73.
18. Ковальчук А. Територія діяльності уніатської (греко-католицької) церкви у XVIII ст. (період найбільшого поширення церкви в Україні) / А. Ковальчук // Історія релігій в Україні : матеріали VIII Міжнар. круглого столу (Львів, 11–13 трав. 1998 р.). – Л., 1998. – С. 118–120.
19. Конференції Архиєреїв Української Греко-Католицької Церкви (1902–1937) / [ред. А. Кравчук]. – Л. : Свічадо, 1997. – 108 с.
20. Кодекс канонів Східних Церков проголошений Іваном Павлом II / [авториз. пер. Й. Кобів]. – Л. : Вид-во оо. Василян, 1995. – С. 244 (кан. 927).

21. Конкордат між Св. Престолом а Річюпосполитою Польською // Вісник Станіславівської Епархії. – 1925. – Ч. IX–XII.
22. о. д-р. Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом: нарис історії Української Церкви / Г. Лужницький. – 2-ге вид., випр. – Л. : Свічадо, 2008. – 640 с.
23. Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність. Документи і матеріали (1899–1944). – Л. : Свічадо, 1995. – Т. 1 : Церква і Церковна єдність. – 524 с.
24. о. проф. д-р Мончак І. Самоуправна Київська Церква / І. Мончак. – Л. : Свічадо, 1994. – 175 с.
25. Владика д-р Мудрий С. Нарис історії Церкви в Україні / С. Мудрий. – 2-ге вид. – Івано-Франківськ, 1999. – 296 с.
26. о. Патрило І. Нарис історії Галицької провінції ЧСВВ / І. Патрило // Нарис історії Василянського Чину Святого Йосафата. – Рим : Вид-во оо. Василян, 1992. – С. 332, 341–343, 351.
27. Сапеляк А. Київська Церква на слов'янському Сході: канонічно-єкуменічний аспект / А. Сапеляк. – Буенос-Айрес ; Л. : Місіонер, 1999. – 232 с.
28. Степанюк Г. Організаційна будова Галицько-Львівської митрополії УГКЦ у міжвоєнний період / Г. Степанюк // Історія релігій в Україні : матеріали X Міжнар. конф. (Львів, 16–19 трав. 2000 р.). – Л., 2000. – Кн. 1. – С. 352.
29. Стоколос Н. Неоунія: історія провалу / Н. Стоколос // Людина і світ. – 2004. – № 1. – С. 39–45.
30. о. Суттнер Е. К. Значення Замойського (1720) та Віденського (1773) синодів для уніатів Речі Посполитої та Габсбурзької монархії / Е. Суттнер // Ковчег : наук. зб. із церк. історії. – Л., 2000. – Ч. 2. – С. 99–114.
31. о. д-р Федорів Ю. Історія церкви в Україні: репринтне видання / Ю. Федорів. – Л. : Видавничий відділ “Свічадо”, 2001. – 362 с.
32. Чинности і рішення руского провінціального Собора в Галичині одбувшогося в Львові в році 1891. – Л. : Накладом Митрополичого Ординаріату, Із типографії Ставропігійського Ін-та, 1896. – С. 26–35.
33. Paul J. Best. Apostolska Administracja Łemkowszczyzny (1934+1944) / J. Paul // Polska – Ukraina: 1000 lat sąsiedztwa. – Т. 4. – S. 219–230.
34. Katolickie Unie Kościelne w Europie Środkowej i Wschodniej – idea a rzeczywistość / [pod red. S. Stępnia]. – Przemyśl, 1998. – 438 s.

The article examines the basic stages of the historical development of the administrative-territorial structure of the Greek-Catholic church, it also analyses peculiarities of emerging and development of eparchies, the most specific peculiarities of organizational structure of the Greek-Catholic metropolises in the period of 1918 and 1939.

Key words: *Greco-catholic church, arkhieparkhiya, metropolitan, bishop, dean's offices, spiritual seminary.*

УДК 94 (477.8) 19
ББК 63.3 (4 Укр) 6

Людмила Дрогомирецька

ІДЕОЛОГІЯ УКРАЇНСЬКОГО КООПЕРАТИВНОГО РУХУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ (1920–1939 рр.)

У статті розглядаються особливості формування ідейно-теоретичних засад українського кооперативного руху в Західній Україні в 1920–1939 рр. Доведено, що основою його ідеології була орієнтація на перетворення кооперативів в осередки українського національного руху, які повинні були забезпечити економічні підвалини самостійного розвитку нації і в такий спосіб підготувати українство до боротьби за національні ідеали й державну незалежність.

Ключові слова: *український кооперативний рух, ідеологія, ідейно-теоретичні засади української кооперації.*

Вивчення історії українського кооперативного руху як невід'ємної частини національного життя Західної України в 1920–1939 рр. викликає неабияке наукове та пізнавальне зацікавлення. Віддаючи належне науковцям С.Гелею, Т.Вісиній, С.Злупку, Р.Матейку, Р.Пастушенку, В.Плисюку, З.Струк, І.Танчину та ін., які доволі детально розглянули процес формування та організаційного розвитку системи українських кооперативних організацій, проаналізували господарську діяльність кооперативів, заува-

жимо, що ідейно-теоретичні аспекти української кооперації висвітлені в історичній літературі недостатньо. Тому доводиться визнати, що існує необхідність поглибленого аналізу теоретичних основ, організаційно-ідеологічних принципів, на яких базувалася господарська та громадська діяльність національних кооперативних організацій у Західній Україні впродовж міжвоєнної доби.

Мета статті – вивчити засадничі ідеї українського кооперативного руху, дотримання яких забезпечило успішний розвиток системи українських кооперативних організацій у Західній Україні впродовж досліджуваного періоду та сприяло перетворенню кооперації на впливову економічну й політичну силу, що за умов бездержавності організувала українців в їхній боротьбі за економічну самостійність і політичну незалежність.

Серед тих, хто в кінці XIX – на початку XX ст. доклав максимум зусиль задля популяризації кооперативних ідей поміж населення Наддніпрянської України та вироблення організаційних принципів, практичних рекомендацій щодо створення національних кооперативних інституцій, були В.Доманицький, Б.Мартос, М.Левитський, К.Мацієвич, М.Туган-Барановський та багато інших діячів, котрі поклали початок орієнтуванню кооперативних організацій на задоволення національних інтересів українців і вже на етапі зародження українського кооперативного руху намагалися поєднати його завдання з невідкладними політичними та соціально-економічними проблемами українського суспільства.

Особливої уваги заслуговує фундаментальна праця М.Туган-Барановського “Соціальні основи кооперації”, яка здобула визнання в усьому світі та ввела ім’я вченого до складу класиків-теоретиків кооперативного руху. Книга була опублікована англійською, німецькою, польською і французькою мовами, до 1918 року тричі видавалася в Росії. Українське видання, яке до друку підготував сам автор, вийшло в Києві під назвою “Кооперація, її природа і мета”, у 1936 р. його було перевидано у Львові [6, с.5]. Кооперацію вчений розглядав як один з елементів поступу українського народу до незалежності, тому прагнув надати їй характеру національного громадського руху. Основними принципами, які, на думку М.Туган-Барановського, мали би забезпечити успішний розвиток кооперації в Україні, були зацікавленість кооператорів у досягненні високих економічних результатів, поєднання особистих інтересів із суспільними [21, с.364].

У західноукраїнських землях, що перебували в складі Австро-Угорщини, першими теоретиками кооперації були К.Паньківський, Т.Кормош, К.Левицький, С.Кузик та багато інших, хто зумів спрямувати громадсько-економічне життя краю у сферу кооперації, переконати українських селян у необхідності активізації економічного життя шляхом створення національних кооперативних організацій.

Уже сам факт, що до Першої світової війни українські землі були розчленовані між іноземними державами, зумовлював особливість розвитку українського кооперативного руху. Однак – і на цьому треба наголосити – ідеологія української кооперації формувалася в контексті соборницьких тенденцій. Хоч кооперативний рух в українських землях під владою Російської та Австро-Угорської імперій мав свої характерні, відмінні риси, здобутки кооперативної думки набували загальнонаціонального значення.

В основу ідеології української кооперації була покладена теза про злиття кооперативного руху в одне ціле з національно-визвольною боротьбою українського народу заради здобуття державної самостійності власними силами. Саме такі мотиви прозвучали у виступах відомих кооперативних діячів з Наддніпрянщини, Галичини, Буковини на Першому просвітньо-економічному конгресі, що проходив 1–2 лютого 1909 р. у Львові. Зокрема, висловлюючи свої погляди на кооперацію та її роль у національному житті українського народу, А.Льченко (Жук) переконував учасників

конгресу, що важливість кооперації полягає в тому, що вона “згуртує українців у націю”. За несприятливих політичних обставин український кооперативний рух, вважав він, “мусить мати характер боротьби національної, боротьби за національне самостійне існування” [21, с.366].

У резолюціях конгресу було чітко визначено засадничі ідеї ідеології українського кооперативного руху: “1) В основу народньої самодіяльності в області економічній треба покласти ідею демократичної кооперації; 2) кооперативна організація праці, утворюючи центри національного економічного життя, буде становити матеріальну основу для національно-політичного визволення українського народу і для культурного й економічного його розвитку; 3) кооперація, поліпшуючи економічне становище працюючих тепер, кладе одночасно підвалини для заміни в будуччині існуючого ладу суспільного” [3, с.321].

Таким чином, специфіка ідеології українського кооперативного руху вже на етапі зародження великою мірою визначалася умовами життя народу під чужоземним пануванням і боротьбою за його самостановлення як нації.

Під час військових дій 1914–1920 рр. система кооперації, що була створена й успішно функціонувала в західноукраїнських землях у кінці XIX – на початку XX ст., була фактично знищена. Тому їй довелося відроджувати за вкрай несприятливих політичних й економічних умов, спричинених колонізаторською політикою Польщі. “Не лише здоровий інстинкт і збережені моральні сили народу підказували громадянству засіб масової організації кооперативної самопомоги, – писав із цього приводу дослідник українського кооперативного руху І.Витанович, – але й свідомо оцінка реального становища спрямували народ на той шлях” [15, с.5].

Уже в перші місяці після ухвали кооперативного закону 1920 р., одночасно з розгортанням мережі національних кооперативних організацій, розпочалася розробка основних ідеологічних засад української кооперації. При цьому організатори кооперативного руху творчо використовували здобутки кооперативної думки своїх попередників і, відповідно до нових національно-політичних і соціально-економічних умов, доповнювали кооперативну ідеологію новими положеннями.

На початку 20-х рр. XX ст. у газетах і журналах з’явилося чимало статей, які можна віднести до категорії ідеологічних. Майже всі, хто писали тоді про кооперацію, обстоювали за нею право господарської самодіяльності, намагалися обґрунтувати її вирішальну роль у національному житті українського громадянства в умовах чужоземного панування. “За допомогою кооперації, – переконував читачів “Господарсько-кооперативного часопису” Ю.Павликовський, – український народ зможе сотворити в нових рамках тривке економічне і культурно-просвітне життя, незалежне від державних субвенцій, оперте о крицевий фундамент власної помочи нашого народа” [5, с.7].

Організатори кооперативного руху вбачали в кооперації дієвий засіб відновлення зруйнованого господарства та шлях, яким народ має покращити своє матеріальне становище. “Віднова і перебудова кооперативів – це кличі дня, – стверджував А.Гаврилко, – вони мають спонукувати до діла, до творчості. Під цими кличами мають лучитись всі кляси і стани, бо всіх є метою: гоїння повоєнних ран і добробут країни, оснований не на ласці дужчих, а на власній самостійній організації. Від нічого так не залежить наше будуче – як від тої ж власної економічної організації” [17, с.10]. Учасники першого Крайового з’їзду українських кооперативів, що проходив у Львові 9–10 червня 1921 р., прийшли до спільної думки, що мета українського кооперативного руху полягає в тому, щоб “власними силами, без чужого диктату творити нові економічні вартості, потрібні для життя нашого народу” [2, с.35].

Сила українських кооперативних організацій, на переконання теоретиків кооперації, – у їх масовості, тому керманічі кооперативного руху прагнули залучити в систему кооперації, підпорядковану Ревізійному союзу українських кооперативів

(РСУК), якомога більше українських селян. “Кооператива не є замкненою в собі спілкою, – писав Ю.Павликовський. – Вона стоїть отвором для всіх, які бажають при допомозі кооперативної організації двигнути своє господарство на вищій економічній і культурний рівень. Чим більший гурт ідейних, господарних одиниць об’єднується в кооперативній спілці, тим більша її матеріальна і моральна сила” [4, с.12].

З метою популяризації кооперативної ідеї поміж населення краю організатори кооперації налагодили активну агітаційно-пропагандистську роботу серед нього. Завдання полягало в тому, щоб не тільки донести ідею кооперації до кожного селянина чи робітника, але й спрямувати народну ініціативу в потрібне русло. Керівництво РСУК розробило спеціальні листівки, у яких роз’яснювалися завдання кооперативних організацій. В одній з них, наприклад, читаємо: “Кооператива – це організація бідніших в цілях самопомогі. Кожний кооператив має ціллю взаємну поміч. У споживчих кооперативах змагаємо до самопомочі шляхом закупів просто у джерела, у гуртівників з полишенням торговельних посередників. Ми купуємо товари якнайдешевше і продаємо своїм членам якнайдешевше. Водночас змагаємо до того, щоб продукти й сирівці членів збувати якнайдорожче ...” [8, с.12].

Роль кооперації в господарському житті українського народу висвітлювалася на сторінках кооперативної періодики. Так, у 1921 р. в одному з номерів “Господарсько-кооперативний часопис” опублікував статтю А.Гаврилка під заголовком “Значення кооперативної свідомості і як її ширити”. У ній автор ґрунтовно й у доступній навіть для малограмотного селянина формі доводив, що “кооперація є сама собою метою і водночас засобом до мети. Вона прагне краще і дешевше, ніж приватний підприємець, задовольнити матеріальні потреби своїх членів, сприяє розвитку українського промислу і села, піднімає світогляд нації”, і зазначив напрями, за якими треба вести кооперативну пропаганду: “Усвідомлювати на такі теми, як про зло теперішніх господарських відносин, що їх повинна замінити кооперація; розповідати про матеріальне значення кооперативної організації; роз’яснювати мету кооперації, засоби кооперативної праці” [7, с.23].

Для визначення стратегії розбудови української кооперації, форм і методів діяльності кооперативів важливе значення мали праці видатного українського кооператора К.Коберського. У своїх наукових студіях він послідовно проводив думку, що кооперативний рух – не суто господарський, а швидше політико-державницький рух, покликаний створити сприятливі умови для повноцінного життя українства [19, с.7]. К.Коберський проаналізував твори багатьох представників світової кооперативної думки, намагався ознайомити з їхніми поглядами українських фахівців у сфері кооперації. У 1934 р. за його редакцією у Львові вийшла книга “Ідеологія кооперації. Вибір з кооперативного письменства”, яка знайомила читачів з важливими положеннями з праць найкращих представників світової кооперативної думки – П.Ворбасса, Ш.Жіда, Дж.Раселя та багатьох інших [11, с.2]. Морально-етичні ідеї світової кооперативної думки, згідно з якими в основу діяльності кооперативів було покладено принципи добровільності та взаємодопомоги, співпраці й співвідповідальності, українські кооператори прийняли у свою програму.

Теоретики української кооперації вважали, що кооперативна ідея, ідея спільчання, не є чужою для українського народу, якому здавна притаманні риси колективізму й взаємодопомоги через схильність до життя та праці в громаді. “Український кооператизм, – писав Ю.Павликовський у праці “Природа, мета і світогляд українського кооперативного руху”, – дитина української душі і української землі... і глибоко корениться в реальнім ґрунті рідного середовища” [12, с.65].

Оцінивши цей “реальний ґрунт” і політичне й соціально-економічне становище українського населення Західної України в умовах іонаціонального оточення, організатори-теоретики кооперативного руху прийшли до висновку, що в міжвоєнній Польщі український народ був внутрішньо готовим до сприйняття ідей кооперації, бо вбачав у

кооперативній формі господарювання єдиний на той час засіб економічного й політичного порятунку.

Важливу роль кооперації в державно-політичному житті українського народу визнавав відомий громадський діяч О.Луцький. “Здобуття й закріплення господарської незалежності, – писав він у статті “Велика ціль кооперації”, – є вічним завданням народу, бо без неї навіть здобута політична незалежність народу – пуста”. На думку О.Луцького, без економічної незалежності народ приречений бути наймитом, тому він стверджував, що кооперація є одним із найбільш дієвих засобів досягнення політичної незалежності [9, с.262].

На переконання більшості кооперативних діячів, діяльність національних кооперативних організацій не повинна була обмежуватися виключно економічною сферою. Відповідно до ідеологічно-організаційних засад українського кооперативного руху, одним з напрямів роботи національних кооперативних установ мала бути громадська праця, спрямована на захист і розвиток національної освіти й культури, виховання національно-свідомих членів суспільства. Так, у збірнику правил та інструкцій, який у 1928 р. підготували для членів адміністрації господарсько-споживчих кооперативів службовці РСУК, указувалося, що “кооператив має бути для нашого народу школою культури, добрих звичаїв і громадської моральності” і “у своїй культурній діяльності має служити цілому загалові” [10, с.188].

Поєднання господарської та культурно-просвітницької діяльності кооперативів, на думку відомого кооперативного діяча Д.Коренця, повністю відповідало завданням українського кооперативного руху. “Метою кооперації, – наголошував він, – має бути співпраця громадян, спрямована не лише на покращення їх матеріального добробуту, але й на захист соціальних, культурно-освітніх потреб, і врешті-решт, на збереження й духовний розквіт українського соціуму, бо тільки цією дорогою піднімемо наш народ” [10, с.187].

Потребу культурно-просвітницької роботи кооперативних організацій і напрями діяльності кооперативів у культурно-просвітницькій сфері було обґрунтовано й чітко визначено в працях А.Кущинського. На його думку, кооперативи повинні були: 1) “сприяти піднесенню загально-освітнього і культурного рівня учасників кооперативного руху та ширших верств суспільства”; 2) “вести активну діяльність, спрямовану на виховання кооперативних мас і поширення відомостей про кооперативне життя та про роботу кооперативних організацій”; 3) “дбати про підготовку “фахових робітників в кооперації” [18, с.37].

Таким чином, діяльність кооперативних організацій у сфері просвітництва розцінювалася організаторами кооперативного руху не тільки як засіб піднесення культурно-освітнього рівня українського населення, але й як необхідна умова успішного розвитку самої кооперації. Така думка цілком обґрунтована, бо культурна невідповідність широких мас українського населення до сприйняття нових соціально-економічних ідей та їх реалізації, безперечно, гальмувала розвиток кооперативного руху. З іншого боку, у населення, об’єднаного в кооперативних організаціях, з поліпшенням матеріального добробуту зростали властиві для людини духовні потреби. А.Кущинський вважав, що “задовольнити ці потреби при допомозі своїх кооперативних організацій” є “логічним стремлінням скооперованих мас” [14, с.7]. Цю думку поділяв і Ю.Павликовський, який визнавав “конечність просвітньо-виховуючої діяльності кооператив ... безсумнівною” [1, с.31].

Як самодіяльна, національно-орієнтована громадсько-господарська організація, яка в умовах чужоземного поневолення згуртовувала всі стани українського населення краю, кооперація перебувала в центрі уваги різних суспільних сил, у тому числі й національних політичних партій та об’єднань. Насамперед варто відзначити, що всі українські політичні партії та об’єднання, що діяли в Західній Україні у 20–30-х роках ХХ ст., прагнули зберегти й розширити свою соціальну базу. Із цією метою у своїх

програмах вони декларували завдання щодо покращення соціально-економічного становища українського громадянства й однією з форм господарювання, що в умовах польського панування дозволяла українцям розвивати власну економіку, визнавали кооперацію. Проблеми й перспективи розвитку української кооперації викладалися в програмних документах національних політичних організацій, обговорювалися на партійних форумах, висвітлювалися в пресі.

Керівники кооперації намагалися чітко обумовити принципи формування взаємовідносин українських кооперативних установ з національними громадсько-політичними організаціями. Так, теоретик кооперації Ю.Павликовський у статті “Кооперація й політика” обґрунтував значення кооперації як форми економічного життя українського населення і в стосунках кооперативів з політичними організаціями наголошував на необхідності збереження їхнього нейтралітету. “Втягнення кооперації в політику, – підкреслював Ю.Павликовський, – може перетворити кооперацію в трибуну політичного протистояння, знявдя в руках різних партійно-політичних сил”. Тому вона повинна залишатися самостійною національною суспільно-економічною організацією. Єдиною платформою, на якій кооперативний рух сходиться з політичними партіями, Ю.Павликовський вважав “боротьбу за поступ”, яку партії ведуть “в ім’я здійснення своєї політичної програми, а кооперативний рух – в ім’я здійснення ідей кооперації” [13, с.1].

Відстоюючи аполітичність української кооперації в цілому, теоретики кооперації все ж припускали, що кооперативні організації можуть потрапити під вплив тих чи інших політичних сил. “Кооперативний український рух є рухом масовим., – стверджував 22 лютого 1932 р. у виступі на господарській конференції в Тернополі О.Луцький. – Є можливим, а навіть зрозумілим, що при такій кількості певні люди, а навіть певні кооперативи можуть піддатися певним впливам. Однак українська кооперація стоїть на засадах аполітичності”, яка є “першою засадою української кооперації від дня її народження” [19, с.11].

Рівночасно творці кооперації погоджувалися з тим, що окремі особи можуть водночас бути членами й українських кооперативних організацій, і національних суспільно-політичних об’єднань. “Неполітичність кооперації, яку строго проводить українська кооперація, – писав “Господарсько-кооперативний часопис” у 1930 р., – зовсім не полягає в тому, що кооператор не має права брати участі у політичному житті. Адже політика не заборонена... Однак кооперація має свої самостійні цілі. Політичні партії можуть віддаватися до послуг кооперації, але кооперація жодній служити не повинна” [16, с.3]. Отже, відповідно до кооперативної ідеології, українські політичні сили не мали відволікати кооперативні організації від вирішення першочергових соціально-економічних проблем українського населення, виразниками волі та захисниками інтересів якого воліли бачити себе більшість національних суспільно-політичних партій та об’єднань, а, навпаки, усіма доступними методами допомагати кооперації виконати її суспільне призначення.

Цікавими є думки ідеологів українського кооперативного руху з приводу взаємовідносин кооперації і держави. Ні в якому разі, вважав Ю.Павликовський, не можна дозволити державі втручатися у внутрішні справи кооперації. “Від держави, – на його думку, – кооперативний рух повинен вимагати доцільних законів, які управильнювали б свободний розвиток самостійного кооперативного руху: доцільної економічної, скарбової і соціальної політики, яка... охороняла б трудові верстви їх організації; справедливого примінювання законів, а на випадок домагання їх органами влади – охорони перед надужиттям” [19, с.11]. “Кооперація не повинна приймати матеріальної допомоги від нікого постороннього, а тільки від власних сил матеріальних і моральних, солідарно працюючих” [16, с.3].

Таким чином, основою ідеології українського кооперативного руху була орієнтація на перетворення кооперативів в осередки українського національного руху, які

повинні були забезпечити економічні підвалини самостійного розвитку нації в умовах бездержавності й у такий спосіб підготувати українство до боротьби за національні ідеали й державну незалежність. Розробка ідеологічних основ кооперативного руху велася одночасно кооперативними установами, політичними партіями, громадськими організаціями, окремими кооперативними діячами, і кожний суб'єкт цієї діяльності відчував на собі вплив інших учасників ідеологічного процесу. Головними ідеологічними засадами українського кооперативного руху в Західній Україні в 1920–1939 рр. були визначені такі: основне завдання кооперації – піднесення матеріального добробуту українського народу та задоволення його національно-культурних потреб; опора на власні сили; виховання ідейних, національно-свідомих громадян, для яких найважливішим завданням є служіння громаді й своєму народові.

1. Державний архів Тернопільської області, ф. 231, оп. 1, спр. 1914. Інформації і донесення повітових старостів і поліції про діяльність українських кооперативів. – Арк. 31, 36–37.
2. В кооперації наша сила. – Л., 1921. – 154 с.
3. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк, 1964. – 624 с.
4. Гаврилко А. Значення кооперативної свідомості і як її ширити / А. Гаврилко // Господарсько-кооперативний часопис. – 1921. – Ч. 5–6. – С. 12.
5. Гаврилко А. Як відновлювати старі і організувати нові кооперативи / А. Гаврилко // Господарсько-кооперативний часопис. – 1921. – Ч. 1. – С. 7.
6. Гелей С. Михайло Туган-Барановський – визначний теоретик кооперативного руху / С. Гелей // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. – Л., 1998. – Т. 1. – С. 5–17.
7. Ідеологія кооперації. Вибір з кооперативного письменства / [упоряд. К. Коберський, В. Левицький]. – Л. : Накл. РСУК, 1934. – 105 с.
8. Коберський К. Вільне спілчанство (кооперація) – шлях до піднесення народу / К. Коберський. – Л. : Самоосвіта, 1935. – 40 с.
9. Коренець Д. Торговельно-кооперативне шкільництво у Польщі / Д. Коренець // Кооперативна республіка. – 1931. – Ч. 7–8. – С. 262.
10. Кущинський А. Культурно-освітня діяльність кооперації / А. Кущинський // Кооперативна республіка. – 1929. – Ч. 5. – С. 188–189.
11. Луцький О. Велика ціль кооперації / О. Луцький // Господарсько-кооперативний часопис. – 1926. – Ч. 41–42. – С. 1–5.
12. Мазур М. Кооперативний буквар / М. Мазур, В. Скробач. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 65–67.
13. Не допускаймо мішанини понять // Господарсько-кооперативний часопис. – 1930. – Ч. 45. – С. 1.
14. Павликовський Ю. Кооперація і політика / Ю. Павликовський // Господарсько-кооперативний часопис. – 1926. – Ч. 41–42. – С. 7.
15. Павликовський Ю. Наша сільськогосподарська організація під теперішню хвилю і в майбутнім / Ю. Павликовський // Господарсько-кооперативний часопис. – 1921. – Ч. 1. – С. 5.
16. Павликовський Ю. Народ і кооперація / Ю. Павликовський // Кооперативна республіка. – 1928. – № 2–4. – С. 3.
17. Павликовський Ю. Питання членства в наших кооперативних установах / Ю. Павликовський // Господарсько-кооперативний часопис. – 1921. – Ч. 1. – С. 10.
18. Павликовський Ю. Під прапором самопомочи: кілька програмних думок про устрій праці / Ю. Павликовський. – Л. : Сільський господар, 1925. – 47 с.
19. Павликовський Ю. Природа, мета і світогляд українського кооперативного руху / Ю. Павликовський. – Л., 1934. – 16 с.
20. Перший Краєвий кооперативний з'їзд // Господарсько-кооперативний часопис. – 1921. – Ч. 7–8. – С. 7.
21. Перший Український просвітньо-економічний конгрес уладжений Товариством “Просвіта” в сорокліте заснована у Львові в днях 1 і 2 лютого 1909 року / Протоколи і реферати зредагували д-р І. Брик і д-р М. Коцюба. – Л. : Наукове т-во ім. Шевченка, 1910. – С. 364–366.

The article discusses the features of forming of ideological and theoretical foundations of the Ukrainian cooperative movement. It is proved that the basis of ideology of Ukrainian cooperative movement was oriented on the transformation of cooperatives into the cells of the Ukrainian national movement, which should have been provided the economic foundations of an independent nation's development and in such a way to prepare Ukrainians for fighting for ideals and national independence.

Key words: *Ukrainian cooperative movement, an ideology, ideological and theoretical foundations of the Ukrainian cooperation.*

КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ В ГАЛИЦЬКОМУ СЕЛІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті проаналізовано форми та методи культурно-освітньої діяльності української кооперації в галицькому селі в міжвоєнний період. Показано, що через розгалужену систему кооперативної освіти, періодичних видань, друк різноманітної літератури тощо кооперація сприяла культурно-освітньому росту галицьких селян. Вона була спрямована, передусім, на виховання свідомого члена суспільства, освіченої особи.

Ключові слова: галицьке село, культурно-просвітницька діяльність, видавнича справа, система кооперативної освіти, періодичні видання, денаціоналізація.

В умовах формування новомодерного ринкового суспільства в Україні зростають роль і значення вивчення багатогранної діяльності кооперації. Узагальнення історичного досвіду слугуватиме розбудові кооперації на сучасному етапі.

Упродовж тривалого періоду радянська історіографія грубо фальсифікувала історію кооперації, яка начебто була буржуазно-націоналістичного й антинародного характеру. На відміну від радянських науковців, історики української діаспори опублікували низку правдивих розвідок з досліджуваної проблематики. Найбільшу цінність серед них мають збірник статей “Крайове господарське товариство “Сільський господар” у Львові 1899–1944 рр.” [10], а також праця І.Витановича про розвиток української кооперації [5]. Головно, вони написані на базі спогадів очевидців.

Об’єктивне вивчення досліджуваної проблеми в Україні розпочалося в роки її незалежності. У колективних монографіях “Історія кооперативного руху” [8], “Українські кооператори” [19], “Історія споживчої кооперації України” [9], а також у працях О.Вербової [4], З.Струк [17] та інших поруч з аналізом розвитку кооперації на західно-українських землях побіжно характеризується її культурно-освітня діяльність. Глибоке вивчення проблеми щойно розпочинається. Нині немає спеціального монографічного дослідження, присвяченого культурно-освітній діяльності української кооперації в галицькому селі в міжвоєнний період. Метою статті є аналіз шляхів, форм і методів культурно-освітньої діяльності української кооперації в галицькому селі в міжвоєнний період, спрямованої на виховання свідомого члена суспільства, освіченої особи.

У 20–30-х рр. ХХ ст. Західна Україна була в складі Польщі. Українці зазнавали жорстокого соціального та національного гноблення. Окупаційні власті перетворили край на аграрно-сировинний придаток польської держави. Розвиток промисловості штучно гальмувався, сільське господарство деградувало. На селі панували злидні. Важкі соціальні умови життя українських селян посилювалися національно-політичним безправ’ям, занепадом національної культури. Шукаючи порятунку, тисячі галичан емігрували до Канади, США, Бразилії, Аргентини та інших країн. У 1921–1939 рр. із Західної України виїхало майже 220 тис. осіб [13, с.119].

Дієвим засобом захисту інтересів українців у міжвоєнний період стала кооперація. Духовно вона об’єднувала людей на християнських етичних засадах, створюючи для досягнення спільної мети відповідні структури й інституції. У кооперативах концентрувалося національне виробництво, яке давало засоби для існування сотень тисяч селян, скорочувало еміграцію, творило ринок для українських товарів. Кооперація рятувала дрібного виробника від експлуатації з боку великого капіталу, сприяла встановленню стабільних ринкових відносин. Вона зводила міцний підмурок під політичне визволення народу, забезпечуючи йому право суверенного порядкування на власній землі, згуртовувала розпорошене українське населення, захищала його від денаціоналізації.

Важливим складником кооперації була культурно-освітня діяльність. Багато кооператорів брали участь у діяльності різних культурно-просвітницьких організацій. Скажімо, Андрій Палій був членом Наукового товариства ім. Т.Шевченка, кілька років обіймав посаду заступника голови спортивно-фізкультурного товариства української молоді “Сокіл”. Справою національної честі він вважав свою участь у роботі товариств “Просвіта”, “Рідна школа”, “Молода громада”. Андрій Мудрик плідно працював у товариствах “Просвіта”, “Рідна школа”, “Пласт”. Остап Луцький, будучи послом і сенатором у польському парламенті, послідовно захищав українську національну культуру, господарські й кооперативні заклади.

Кооперація надавала матеріальну допомогу українським культурно-просвітнім організаціям. Показовою в цьому плані є діяльність Рогатинського окружного союзу кооператорів, який виділяв фінанси для місцевої гімназії, сільських шкіл, читалень, товариства “Просвіта”. Розглянемо, як було засновано народний дім-читальню “Просвіти” у селі Яглуш. Розпочати будівництво народного дому-читальні вирішили в 1933 році. Частина коштів внесли селяни, іншу – місцева інтелігенція, решту – узяли позику в діючих кооперативах. Під кінець 1936 року будівлю було споруджено. У ній розмістилися читальня “Просвіти” з бібліотекою, а також крамничка й молочарня від “Центросоюзу”. При читальні діяли хорівий і драматичний гуртки. Осередок “Просвіти” не обмежувався лише лекціями, забавами, аматорськими виставами, але й звертав увагу на господарські потреби селян [20, с.178–179].

Значну грошову допомогу культурно-просвітницьким організаціям надавав Повітовий союз кооператорів у Зборові. У 1928 р. головна управа “Рідної школи” одержала від “Маслосоюзу” спонсорську допомогу в 500 злотих. До кінця 30-х рр. ХХ ст. практично не було кооперативів, які б не займалися благодійницькою акцією [13, с.253].

З метою підвищення культурно-освітнього рівня селянства кооперативи займалися видавничою справою. Активна роль у цьому плані належала товариству “Сільський господар”, яке ставило своїм завданням боротися “проти темноти, видаючи книжки для народу”. Щорічно “Сільський господар” випускав понад 100 назв книг і брошур. Ця література “мала величезний вплив на хліборобські маси в поступі раціоналізації господарства” [17, с.125].

Поруч із “Сільським господарем” видавничу діяльність здійснював Руський Союз Українських Кооперативів (РСУК). Під його орудою виходили у світ періодичні видання, що мали численні додатки. Пересічно РСУК публікував щорічно до десяти назв книг тиражем від 3 до 5 тис. примірників. У повітах краю були організовані кооперативні книгарні [17, с.128].

Важливим засобом піднесення культурно-освітнього рівня народу були щорічні кооперативні свята. Незважаючи на перешкоди польських властей, восени 1936 р. у святі, яке проводилося по всій Галичині, узяли участь понад 140 тис. осіб [17, с.130].

У міжвоєнний період у Західній Україні була створена система кооперативної освіти. Вона сприяла росту агротехнічних, а відтак загальноосвітніх знань галицьких селян. Заочні курси при РСУК навчали діловодства, готували крамарів, спеціалістів для надзірних рад і контрольних комісій. З ініціативи “Сільського господаря”, “Маслосоюзу”, “Просвіти”, “Рідної школи” улітку кожного року в гірській місцевості (у Косові (1935), Ямному (1936), Гребеневі (1937), Ворохті (1939)) влаштовувалися курси РСУК, які тривали 3–4 тижні. Викладали на курсах Ю.Павликовський, О.Луцький, К.Коберський, А.Жук, І.Витанович [8, с.318].

Головним завданням курсів, які відвідували 50–60 слухачів, було передати досвід старших кооператорів молодій зміні. Протягом 1931–1938 рр. у 27 містах було організовано навчання на 250 курсах, де підготовлено 7 457 крамарів, книгознавців, ревізорів, референтів та інших кооперативних спеціалістів [8, с.318].

Ще з 1911 р. у Львові діяла приватна Українська торговельна школа з дво- і трирічним терміном навчання. У 1937 р. школу реорганізували в чотирирічну торговельну гімназію, у якій навчалось майже 300 учнів. Випускники гімназії скеровувалися на роботу в приватні та кооперативні підприємства [8, с.319].

Спеціалістів для кооперації готували також 4-річна кооперативна гімназія в Кременці, три однорічні школи. З 1938 р. розпочав функціонувати у Львові трирічний кооперативний ліцей РСУК. Він готував фахових працівників для середньої ланки кооперативних організацій. До ліцею приймали молодь віком 16–20 років, яка закінчила гімназію нового типу або фахову школу. Упродовж перших двох років навчання студенти отримували загальну освіту. Після цього охочі могли, пройшовши відповідне випробування, влаштуватися на роботу чи, склавши нові іспити, продовжити навчання в університеті або політехніці. Студенти, які бажали продовжувати навчання в ліцеї, проходили спеціалізацію за системою вищої школи.

Товариство “Сільський господар” заснувало вищі сільськогосподарські курси в Коршеві біля Коломиї, у Янчині Перемишлянського повіту, сільськогосподарські школи в Скнилові біля Львова, у Шибалині Бережанського повіту, в Окшові біля Холма, рільничий ліцей у Черниці Жидачівського повіту [15, с.7].

Рільнича школа в Шибалині започаткувала свою діяльність 1932 р. з ініціативи вчителя М.Васьківа. До неї приймали хлопців і дівчат з початковою освітою, віком із 14 до 19 років. У школі вивчали загальноосвітні й фахові предмети: математику, українську мову й літературу, історію України, рільництво, годівлю домашніх тварин, городництво, садівництво, куховарство, крій і шиття тощо. 1934–1935 рр. школу реорганізували в однорічну жіночу. За 1932–1939 рр. Шибалинську школу закінчили 25 хлопців і понад 160 дівчат [2, с.101–102].

У 1935 р. у с.Черниці був відкритий рільничий ліцей з терміном навчання три роки. До нього приймали юнаків із відповідною освітою. Ліцей мав навчальний корпус, інтернат, їдальню, господарські приміщення, підсобне господарство, 120 га ріллі, майже 1,5 га саду, породисту продуктивну худобу. Учні вивчали загальноосвітні й спеціальні дисципліни: ботаніку, зоологію, агрокультуру, годівлю домашніх тварин, ветеринарію, хімію, агротехнологію тощо [2, с.101–102].

За відсутності достатньої кількості сільськогосподарських шкіл з 1932 року товариство організувало хліборобський вишкіл молоді. Якщо він у 1934 р. був лише в 16 повітах, то в 1935 р. поширився на всю Галичину й Волинь [15, с.7].

Плідно працював хліборобський вишкіл молоді в Болотні, Подусільній, Дусанові, Янчині, Ладанцях Перемишлянського повіту. У зимовий період молодь під керівництвом фахівців освоювала теоретичні знання з агрономії і зоотехнії. Практичні навички юнаки й дівчата одержували весною-літом на батьківських, громадських і церковних дослідних ділянках. Усі прагнули зібрати високий урожай. Восени їхні результати демонструвалися на виставках, що влаштовувалися в Перемишлянах у Народному домі або в районній молочарні, а також в окремих селах [1, с.420].

На Стрийщині 1936 року хліборобський вишкіл молоді охоплював 22 села. У Верчанах, Лисятичах, Добрянах, Гірному, Синевидську, Дашаві були створені курси молоді, де навчали передових методів господарювання у тваринництві. Восени 1938 року роботу Стрийського хліборобського вишколу молоді перевіряла державна комісія з Варшави. Вона відвідала гурток у с.Стинава Вижна, який не належав до найкращих у краї, однак комісія була здивована його добротною роботою [6, с.321, 328].

З 1935 р. при товаристві “Сільський господар” почала працювати секція сільських господинь, яка в багатьох селах за допомогою інструкторів-жінок організувала курси хатнього господарства, куховарства, кравецтва, птахівництва. На Зборівщині в 1935 р. при сільськогосподарських гуртках діяло 53 секції господинь. Уміло було поставлено роботу в селах Велика Плавуча, Озерна, Кабарівці [16, с.319–320]. У селах Калущини

влаштовувалися курси крою, шиття, куховарства, консервування, годівлі курей, свиней, телят, дійних корів. Вони характеризувалися добротною організацією, даючи жінкам необхідні знання для ведення домашнього господарства [7, с.347].

Кооперативні організації різного профілю мали свої періодичні видання. З 1924 р. постійним органом РСУК був тижневик “Господарсько-кооперативний часопис”. Його тираж становив 4 тис. примірників. Члени кооперативів могли знайти в ньому різноманітні поради й інструкції, правові та фахові консультації, відомості про передовий досвід кращих кооперативів, а також статті з історії кооперативного руху в Україні та за її межами. Директорами часопису в різні часи були З.Пеленський, Є.Храпливий, В.Сафронів-Левицький [9, с.317].

Журнал “Кооперативна республіка” виходив упродовж 1928–1939 рр. накладом 850 примірників. Опубліковані в часописі статті містили матеріал з питань економічної діяльності кооперативів, історії, теорії та практики кооперативного життя. Нерідко в журналі з’являлися нариси про видатних учених-кооператорів, кооператорів-практиків, дописи з актуальних питань економічної політики тощо. Провідними працівниками журналу були: Ю.Павликовський, О.Луцький, А.Жук, К.Левицький, І.Ольховий, І.Витанович. Дописувачами часопису були видатні діячі та вчені: Ф.Щербина, Б.Мартос, П.Христюк, О.Мицюк, В.Садовський, В.Січинський, М.Туган-Барановський та інші. Головним редактором журналу був Карло Коберський [8, с.317–318].

У міжвоєнний період у Західній Україні виходили й інші кооперативні видання, зокрема, “Кооперативне молочарство”, “Кредитова кооперація”, “Кооперативна родина”, “Календарець українського кооператора” тощо. Відомий кооператор А.Качор писав: “Селяни масово передплачували господарсько-кооперативні та загальнополітичні часописи, місячні журнали, купували книжки і почали серйозно думати над піднесенням своєї життєвої стопи при допомозі раціональної господарки та кооперативної самопомоги” [17, с.72].

Отже, чільне місце в діяльності української кооперації в міжвоєнний період у галицькому селі займала культурно-освітня діяльність. Саме через розгалужену систему кооперативної освіти, періодичних видань, друк різноманітної літератури тощо кооперація сприяла, передусім, вихованню свідомого члена суспільства, освіченої особи. Вона зводила міцний підмурок під політичне визволення народу, згуртовувала розпорошене українське населення, захищала його від денационалізації.

1. Білоус Т. Філія товариства “Сільський господар” у Перемишлянах / Т. Білоус // Крайове господарське товариство “Сільський господар” у Львові. 1899–1944 рр. / Т. Білоус. – Нью-Йорк : [б. в.], 1970. – С. 419–424.
2. Боровський М. Сільськогосподарське шкільництво на західноукраїнських землях / М. Боровський // Крайове господарське товариство... – С. 94–108.
3. Вдовичин І. Карло Коберський / І. Вдовичин // Українські кооператори : історичні нариси. Кн. 1. – Л. : Укоопосвіта, 1999. – С. 350–355.
4. Вербова О. Національно господарський рух на західноукраїнських землях у період між Першою та Другою світовими війнами: світоглядні засади / О. Вербова // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. Т. 2. – Л. : Вид-во Львів. комерційної академії, 2001. – С. 54–58.
5. Витанович І. Історія українського кооперативного руху / І. Витанович. – Нью-Йорк : Т-во українських кооператорів, 1964. – 621 с.
6. Дмитренко В. Про перевірку господарського гуртка / В. Дмитренко // Стрийщина. Т. 2. – Нью-Йорк ; Торонто ; Париж ; Сідней : Вид-во кооператорів Стрийщини, 1990. – С. 321–332.
7. Дубрівний П. Філія товариства “Сільський господар” у Калуші / П. Дубрівний // Крайове господарське товариство... – С. 340–352.
8. Бабенко С. Історія кооперативного руху / Бабенко С., Гелей С., Гончарук Я. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАНУ, 1995. – 411 с.
9. Історія споживчої кооперації України / [Аріман М., Бабенко С., Гелів С. та ін.]. – Л. : Ін-т українознавства НАНУ, 1996. – 384 с.

10. Дубрівний П. Крайове господарське товариство “Сільський господар” у Львові. 1899–1944 рр. / Дубрівний П., Каплистий М., Боровський М. – Нью-Йорк : [б. в.], 1970. – 600 с.
11. Лукасевич М. Остап Луцький / М. Лукасевич // Українські кооператори. – Л., 1999. – Кн. 1. – С. 315–326.
12. Макарчук С. Динаміка української еміграції із Західної України в 20–30 рр. ХХ ст. / С. Макарчук // Українська еміграція : історія і сучасність. – Л. : Каменяр, 1992. – С. 116–119.
13. Маланчук О. Кооперація в Зборівщині / О. Маланчук // Зборівщина. Над берегами Серету, Стрипи і Золотої Липи : історико-мемуарний і літературний збірник. – Торонто ; Нью-Йорк ; Сідней : Вид-во комітету Зборівщини, 1985. – 1056 с.
14. Матейко Р. Андрій Палій / Р. Матейко // Українські кооператори. – Л., 1999. – Кн. 1. – С. 393–401.
15. Сеньків М. Сільськогосподарська кооперація в західноукраїнському селі 1921–1939 рр. / М. Сеньків. – Л. : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2001. – 36 с.
16. Скурська-Хомова М. Філіяльна секція господинь товариства “Сільський господар” у Зборові / М. Скурська-Хомова // Крайове господарське товариство... – С. 319–321.
17. Струк З. Діяльність українських кооперативів у Західній Україні (1921–1939 рр.) / З. Струк. – Л. : ВЦ Львів. ун-ту, 2000. – 153 с.
18. Струк З. Організація кооперацій на західноукраїнських землях у міжвоєнний період (1921–1939 рр.) / З. Струк. – Л. : ВЦ Львів. ун-ту, 2000. – 138 с.
19. Гелей С. Українські кооператори. Кн. 1 / Гелей С., Бабенко С., Гончарук Я. – Л. : Укоопосвіта, 1999. – 454 с.
20. Шопоняк О. Український кооперативний рух на Рогатинщині в 1920–1930-х рр. / О. Шопоняк // Українська кооперація: історичні та соціально-економічні аспекти. – Л., 2001. – Т. 2 – С. 173–179.

In this article it has been analysed forms and methods of the cultural and educational activity of the Ukrainian cooperation in the Galician village during the war period. It has been shown that the cooperation gave the material help cultural and educational institutions. The cooperation contributed to the cultural and educational growth of the Galician peasants through the wide system of cooperative education, periodicals, printing special literature. The literature, first of all, was aimed at bringing up self-conscious individuals and educated persons.

Key words: Galician village, cultural and educational activity, publishing, the system of cooperative education, periodicals, denationalization.

УДК 94 (477) “1927–1934”

ББК 63.3 (4 Укр) 6

Степан Борчук

УКРАЇНСЬКА РАДЯНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА: СКРИПНИКІВСЬКА ДОБА (1927–1934 рр.)

У статті йдеться про започаткування та видання “Української Радянської Енциклопедії”, зокрема, з’ясовано складні підготовчі етапи створення видання, концепцію енциклопедії, аспекти відображення інформації та ідеології тощо.

Ключові слова: “Українська Радянська Енциклопедія”, радянська доба, націоналістичні тенденції, націонал-комунізм.

Прагненням залишити свій слід в історії енциклопедичної справи, зміцнити власне становище в соціогуманітарній сфері позначені вже перші кроки більшовицького владарювання на теренах колишньої імперії Романових. Нова адміністрація приділяла пильну увагу питанням підготовки “справді наукових, що відображають передовий революційний світогляд робітничого класу й пройнятих духом воєнничої більшовицької партійності” енциклопедичних видань.

У 1925 р. постановою ЦВК СРСР створюється акціонерне товариство “Советская Энциклопедия”. І вже в 1928–1931 рр. з’являється на світ десятитомна “Малая Советская Энциклопедия” (друге її видання в 11-ти т. надруковане в 1933–1947 рр.). Перша 65-томна (фактично 66-томна, ураховуючи заключний том “СРСР”) “Большая

Советская Энциклопедия” (“БСЭ”) видавалася впродовж 1925–1947 рр. (друге видання – 1949–1958 рр., у 51 т.) [1, с.182–189]. Бажання наслідувати приклад “старшого брата”, а можливо, і сказати власне слово в енциклопедичній галузі було притаманне й владним структурам “другої радянської республіки” – УРСР. Очевидно, давався взнаки й виразний ще у 20-х роках струмінь “націонал-більшовизму” (або “націонал-комунізму”), коли відоме гасло Миколи Хвильового “Геть від Москви!” принаймні неофіційно поділялося певною частиною і рядових українських комуністів, і керівних кадрів КП(б)У. Згадаймо також і тогочасну офіційну політику “українізації”, і короткочасний національно-культурний ренесанс, котрий, попри всі владні намагання, усе ж таки не вкладався у вузьке річище ортодоксальної більшовицької ідеології, а шукав собі більшого простору, інших цілей.

У зв’язку із цим, Політбюро ЦК КП(б)У на своєму засіданні 26 жовтня 1927 р. ухвалило: “а) визнати за необхідне приступити до видання Української Радянської Енциклопедії; б) для детальної розробки всіх питань, що зв’язані з виданням енциклопедії, утворити комісію в складі тт. Скрипника (голова), Затонського, М.Попова, Хвилі, Шліхтера, Гопнер з тим, аби постанову уряду про видання Української Радянської Енциклопедії було опубліковано до X роковин існування УРСР” [2, арк.606]. Згадане рішення Політбюро знайшло свій розвиток під час роботи X з’їзду КП(б)У (Харків, 20–29 листопада 1927 р.). У резолюції з’їзду “Про завдання культурного будівництва на Україні”, зокрема, наголошувалося: “Зростання української культури за роки існування Радянської влади висуває вже потребу поставити велике наукове завдання – видати велику радянську українську енциклопедію. З’їзд доручає Центральному Комітетові розробити це питання” [3, с.403].

Важливо, що в згаданій компартійній ухвалі йшлося саме про “Велику Радянську Українську Енциклопедію”. Утім, уже невдовзі формат видання виразно змінився до “звичайної” “Української Радянської Енциклопедії” (УРЕ), що ідеально відповідало тогочасним взаєминам двох столиць – Москви й Харкова (союзний центр – республіканська периферія (провінція).

Порушене й актуальне восени 1927 р. питання про видання власної республіканської енциклопедії, відтак ненадовго відходить у тінь: на часі нагальніші справи – внутрішньопартійна боротьба, розлом у Компартії Західної України, сталінська форсована колективізація, стрибок у “надіндустріалізацію”. Розв’язувати ці питання та водночас готувати енциклопедичні томи могла собі дозволити в той час лише Москва, маючи у своєму розпорядженні приборкану “стару” і виплекану “нову” інтелігенцію. Для цих генерацій людей розумової праці енциклопедичні видання були справою звичною, продовженням чогось уже добре й давно знайомого – нав’язуванням обірваної російської традиції.

Інша справа в Україні, де “стара” інтелігенція все ще була неприборканою, віддавала перевагу національним цінностям, а нова (на кшталт М.Хвильового) виявляла виразні “націоналістичні” (націонал-комуністичні) тенденції. “Автокефально-вуанівська” любов до “неньки-України” була властива широким колам вітчизняної наукової, вузівської та культурно-освітньої інтелігенції. Тільки в середині 1929 р. владним структурам удалося покінчити з академічним автономізмом й опанувати ВУАН, майже рівночасно розгорнувши підготовку першого гучного процесу над українською інтелігенцією – так званої справи “Спілки Визволення України” [4; 5]. Лише подолавши згадані “перешкоди”, можна було повернутися до питання про видання “УРЕ”. Тим більше, що й “підганяла” відділена від УРСР державним кордоном Західна Україна, де власними силами (переважно колом учених Наукового товариства ім. Шевченка у Львові) вирішувалася енциклопедична справа, з якою зволікали в Харкові. Упродовж 1930–1935 рр. у Львові за редакцією І.Раковського було видано тритомну “Українську Загальну Енциклопедію” (“УЗЕ”). У зверненні до читачів, уміщеному в першому томі

“УЗЕ”, редакційна колегія наголошувала: “Невпинний розвиток людської культури постійно збільшує людське знання, яке вже давно поширилося до таких розмірів, що його не в силі охопити ніяка людина. Та чим людина культурніша, тим більше цікавиться різноманітними проявами життя, тим сильніше відчуває потребу їх розуміти. Заспокоїти цю потребу було віддавна завданням підручних книг знання, де кожний міг знайти необхідні факти та пояснення різних явищ” [9, с.4]. Такі книги знання – енциклопедії – поширені від віків серед великих культурних народів, – тільки ми досі не могли спромогтися на такий твір.

Таким чином, підготовка “УЗЕ” і поява її першого тому 1930 р. стали тим каталізатором, який активізував заходи партійно-державного керівництва УРСР щодо видання “Української Радянської Енциклопедії”. Оцінки ж львівського видання з боку радянського держaparату були відверто негативними й засадничо несправедливими (на кшталт “Видана 1930–1935 рр. так звана “Українська загальна енциклопедія” в 3-х т. написана з позицій українського буржуазного націоналізму і ні за своїм науковим рівнем, ні за своїм обсягом не є енциклопедичним виданням. Та й поданий у цьому виданні матеріал стосується здебільшого відторгнутих тоді західних областей України”) [6].

Отже, 1 березня 1930 р. відбулося засідання Комісії ЦК КП(б)У у справі видання “Української Радянської Енциклопедії”, на якому визначили склад загальної редколегії видання, зауваживши при цьому, що питання про головного редактора УРЕ вирішуватиме Політбюро ЦК. Тоді ж визначилися із структурою та редколегією відділів видання. Водночас А.Річицькому було доручено “намітити склад пайовиків акційного видавничого товариства УРЕ, статут та розмір паїв” [7, арк.31–32]. 18 березня 1930 р. Політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши за доповіддю секретаря ЦК П.П.Любченка “питання, що зв’язані з виданням Української Радянської Енциклопедії”, ухвалило: “а) затвердити редакційну колегію в складі тт. Косіора, Любченка, Скрипника, Затонського, Чубаря, Шліхтера, Хвилі, Річицького, Якіра, Порайка; б) головним редактором затвердити тов. Скрипника; в) доручити РНК видання Енциклопедії оформити в радянському порядку” [8, арк.49].

Поволі зрушив із місця й процес “оформлення в радянському порядку” видання енциклопедії. 18 травня 1930 р. відбулося засідання підготовчої комісії РНК УРСР, яка ухвалила: “1) визнати за потрібне організувати видання Української Радянської Енциклопедії на пропозованих від НКОсвіти УРСР засадах, для чого утворити у віданні НКОсвіти УРСР Акційне товариство, до складу якого мають увійти державні установи та підприємства, а також громадські та кооперативні організації; 2) фундаторами товариства “Українська Радянська Енциклопедія” мають бути: НКОсвіти, ВРНГ, НКЗемсправ УРСР, ВУАН і ДВУ; 3) статутний капітал товариства встановити в сумі 300 тис. крб.; 4) запропонувати всім наркоматам УРСР та іншим центральним установам передбачити в своїх бюджетах потрібні суми на придбання акцій товариства; 5) запропонувати НКФінансів УРСР відпустити на підготовчі роботи до видання Української Радянської Енциклопедії з резервного фонду РНК УРСР поточного бюджетового року 10 тис. крб. Доручити НКОсвіти УРСР в терміновому порядку затвердити статут Акційного товариства “Українська Радянська Енциклопедія” (УРЕ) і провести всі потрібні для цього підготовчі роботи” [9, арк.140–140 зв.].

7 вересня 1930 р. Секретаріат ЦК КП(б)У розглянув питання про змішане Акційне товариство УРЕ. Його фундаторами визначалися Наркомос, Наркомзем, Наркомторг, Наркомпоштель УРСР, ВРНГ УРСР, ВУАН, Державне видавниче об’єднання України (ДВО), ВУРПС, Вукоопспілка, Держстрах. За товариством закріплювалося колишнє приміщення Юридичного видавництва України [10, арк.61].

Упродовж 1930–1932 рр. тривало подальше структурування головної та відділівських редколегій видання, укомплектовувався штат редакторів і видавництва УРЕ,

окреслювалося коло потрібних авторів, які запрошувалися до участі в написанні статей. До честі головного редактора (він же нарком освіти УРСР 1927–1933 рр.) М.О.Скрипника слід зазначити, що серед авторів проєктованої енциклопедії були найкращі тогочасні інтелектуальні сили України.

Серед них згадаємо визначного українського географа, “українського націоналіста-культурника” (за його власним висловом), директора Українського науководослідного інституту географії та картографії в Харкові, дійсного члена ВУАН С.Л.Рудницького (1877–1937) [11]. У листі академіка від 28 березня 1931 р. до сестри та швагра в Прагу, серед іншого, ідеться: “Та найгірше придавила мене нова робота, яку на мене зложено. В нас приступлено до видавання великої Укр[аїнської] Радянської] Енциклопедії на не менше 40–45 лексиконових томів. Мене зроблено без мого старання редактором географічного відділу, що обійме 11% матеріялу (до 5 томів) і кількасот мап. Можете собі уявити яке це навантаження, коли спогадаєте, як мало в нас тут дійсних географів! Дійсно не знаю, чи не впаду під тягарем цієї праці. Але взятись до неї мушу, бо нема нікого, дійсно нікого, хто міг би мене заступити. І треба таки показати світові що й “хахли” щось путнього потраплять зробити!” [12, с.78].

На жаль, ця багатообіцяюча робота (1-й том “УРЕ” планувалося видати в травні 1932 р.) завершилася нічим. В умовах перманентних репресій проти представників вітчизняної інтелігенції, зокрема й співробітників енциклопедії, і реалізації бруталної сталінської вказівки щодо припинення “українізації” стрімко зростали обвинувачення на адресу головного редактора “УРЕ” М.О.Скрипника в потуранні “націоналістичним елементам”, протягуванні “націоналістичної контрабанди” у діяльності всього керованого ним Наркомосу та в процесі підготовки енциклопедії. Як наслідок – здійснити видання не вдалося.

5 червня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У розглянуло питання “Про УРЕ”, констатувавши низьку продуктивність видавництва, марне витрачання державних коштів, “засміченість апарату контрреволюційним елементом”, “брак більшовицької пильності” з боку головного редактора та ін. [13, арк.123]. Зацькований обвинуваченнями, які лунали з усіх боків, 7 липня 1933 р. наклав на себе руки М.О.Скрипник. Після самогубства шквал критики на його адресу лише збільшився.

Показовою в цьому відношенні є стаття завідувача сектора науки КПВ ЦК КП(б)У М.Х.Орлова, який, до речі, до середини червня 1933 р. працював штатним редактором підвідділу точних наук УРЕ – отже, особисто ніс відповідальність за підготовку видання, у котрій на основі аналізу “Бюлетенів УРЕ” безапеляційно проголошувалося: “Потурання націоналістичним елементам, безвідповідальність, неприпустимо легковажне ставлення до надзвичайно важливої справи, невірні методологічні настанови – ось як виглядає характеристика редбюро УРЕ. Керівництво Енциклопедії, на чолі з головним редактором т. Скрипником та його заступниками Річицьким та Геттлером, не забезпечило видання УРЕ, припустивши націоналістичні настанови в роботі. Ухвалою ЦК старе керівництво знято з роботи. Треба, щоб нове керівництво забезпечило видання справді більшовицької Української Радянської Енциклопедії” [14, с.72].

22 вересня 1933 р. Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило розгорнуте рішення “Про стан видавництва УРЕ та видання енциклопедії і словників”, у якому, зокрема, ішлося: “ЦК КП(б)У констатує, що редбюро Української Радянської Енциклопедії, що мало здійснити важливу директиву X з’їзду про видання Української Радянської Енциклопедії як могутнього чинника української пролетарської культури, виявило цілковиту неспроможність виконати своє завдання.

Колишнє редбюро УРЕ виявило велике притуплення революційної пильності. Воно потурало яскравим націоналістичним тенденціям, неприпустимо довіряло шкідникам і контрреволюціонерам, допустило надзвичайну засміченість складу співробітників видавництва і редакції класово-ворожими елементами.

Класові вороги, шкідники і контрреволюціонери великою мірою використали УРЕ як свою організаційну і фінансову базу”.

Як наслідок – було ухвалено змінити склад редколегії, яку очолив новий нарком освіти республіки В.П.Затонський, скорочено кількість томів – до 20-ти, встановлено граничний термін завершення видання – до 1 січня 1939 р. Водночас директивно визначалося, що матеріалу з української історії, економіки, літератури, географії тощо в цій “українській” енциклопедії відводиться лише 35–40%, решта ж обсягу мала охоплювати орієнтовно всі поняття, уміщені в “МСЭ”, і додатковий потрібний матеріал з “БСЭ” [15, арк.67–68].

Заключним акордом “справи УРЕ” прозвучало рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 3 листопада 1934 р., у якому йшлося: “У зв’язку з потребою корінної перевірки матеріалів, що їх підготовляв минулий склад робітників УРЕ, – на рік припинити роботу по випуску підготовлених томів УРЕ. Апарат УРЕ розпустити. Матеріали і майно УРЕ передати Наркомосу” [16, арк.84].

І хоча ця ухвала про людське око залишала ймовірність повернення в перспективі до справи видання “Української Радянської Енциклопедії” (принаймні був визначений навіть термін – через рік), наскільки нам відомо, цей проект канув у безвість і був похований, здавалося, назавжди. Більшість провідних співробітників редакції скрипниківської “УРЕ” були репресовані [17]. Український радянський енциклопедичний струмок поглинуло відтоді загальносоюзне (російське) “море”.

Ще не знаючи про фатальну ухвалу Політбюро ЦК КП(б)У від 3 листопада, 4 листопада 1934 р. Редакційне бюро “УРЕ” в особі двох його членів – І.Шведова та В.Горба – ухвалило майже аналогічне рішення, що розпочиналося так: “1. У зв’язку з викриттям контрреволюційної троцькістської організації та її контрреволюційної діяльності на ідеологічному фронті і зняттям ряду наукових робітників з ідеологічної роботи та викладовської роботи, із яких окремі особи використовувались по роботі УРЕ як зовнішні редактори та автори (Коряк, Редін), визнати за потрібне до 15/ХІ б[іжучого] р[оку] досконало переглянути відповідні статті, що написані були або проредаговані ними. 2. Для цілковитого забезпечення ідеологічної витриманості редматеріалів першого тому УРЕ, вважати за потрібне додатково переглянути увесь матеріал першого тому до здачі його в друкарню” [18, арк.61].

Яка ж доля спіткала вже підготовлений матеріал? Зокрема, А.Кудрицький і Ф.Сарана стверджували свого часу, що “у другій половині жовтня 1934 р. перший том УРЕ з’явився друком” [19]. Це до певної міри суперечить вищезгаданій редакційній постанові від 4 листопада 1934 р.

Існують дві апокрифічні версії долі першого тому “УРЕ”. Згідно з однією з них, його надрукували в обмеженій кількості примірників і розіслали “по начальству” – вищому партійно-радянському керівництву на апробацію, і невдовзі цей обмежений наклад пішов “під ніж”. За іншою (більш сумнівною, з огляду на ті самі рішення від 3–4 листопада 1934 р.) версією, був надрукований увесь тираж першого тому, який розіслали передплатникам – установам, бібліотекам і фізичним особам. Через якийсь час його – за передплатними абонементом – примусово вилучили й також знищили. Однозначно можна стверджувати лише, що на сьогодні не пощастило віднайти жодного примірника першого тому скрипниківської “Української Радянської Енциклопедії”.

Спливло десятиріччя, перш ніж було зроблено наступну спробу видати “УРЕ”. 1944 р. за постановою РНК УРСР і ЦК КП(б)У “Про видання Української Радянської Енциклопедії” вдруге розпочалася її підготовка, яка раптово (в атмосфері чергових сталінських гонінь проти “українського буржуазного націоналізму”) припинилася в 1948 р.

Вдалою виявилася лише третя спроба: 1957 р. засновано Головну редакцію Української Радянської Енциклопедії під керівництвом акад. АН УРСР М.П.Бажана, зусиллями якої (і понад тисячу авторів) опублікована в 1959–1965 рр. “УРЕ” у 17-ти томах.

Але історія першого проекту підготовки й видання “Української Радянської Енциклопедії” й досі залишається маловідомою сторінкою вітчизняного минулого.

1. Черниш Н. Нариси з історії світової енциклопедичної справи : навчальний посібник / Н. І. Черниш. – К. : Наша культура і наука, 2009. – 212 с.
2. Центральний державний архів громадських об’єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 122.
3. Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з’їздів і конференцій. 1918–1956. – К., 1958.
4. Пиріг Р. Я. Життя Михайла Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934) / Р. Я. Пиріг. – К., 1993. – С. 73–89 (розділ “Падіння “бастіону”).
5. Справа “Спілки визволення України”: невідомі документи і факти / [упоряд. В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал]. – К. : Інтел, 1995. – 448 с.
6. Енциклопедія // УРЕ. – К., 1961. – Т. 4. – С. 506.
7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 188.
8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 184.
9. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 177, оп. 1, спр. 1562.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 7, спр. 142, арк. 61.
11. Рубльов О. С. Фундатор української географічної науки: С. Л. Рудницький / О. С. Рубльов // Репресоване краєзнавство: 20–30-ті роки / редкол.: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]. – К., 1991. – С. 121–129.
12. Листи Степана Рудницького до Софії та Станіслава Дністрянських (1926–1932) / [упоряд., вступна стаття та прим. М. Мушинки]. – Едмонтон : Канадський ін-т укр. студій Альбертського ун-ту, 1991. – 91 с.
13. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 238.
14. Орлов М. Проти націоналістичних настанов у роботі УРЕ: Бюлетені УРЕ № 1, 2, 3 / М. Орлов // Більшовик України. – 1933. – № 7/8. – С. 66–72.
15. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 285.
16. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 341.
17. Рубльов О. Долі співробітників “УРЕ” на тлі репресивної політики 30-х років / О. С. Рубльов, М. М. Фельбаба // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – № 2/4 (13/15). – С. 207–251.
18. ЦДАВО України, ф. 4284, оп. 1, спр. 40.
19. Кудрицький А. Україна енциклопедична / А. Кудрицький, Ф. Сарана // Літературна Україна. – 1988. – № 3. – 21 січня. – С. 4.

The article discusses the establishment and publication of the “Ukrainian Soviet Encyclopedia”, in particular the difficult preparatory stages of the publication, the concept of encyclopedia, displays aspects of ideology and so on.

Key words: “Ukrainian Soviet Encyclopedia” the Soviet period, nationalist tendencies, national communism.

УДК 94 (477) : 332. 025. 26
ББК 63.3 (4 Укр) – 7я73

Ярослав Мандрик, Роман Пуйда

НАВЧАННЯ УПРАВЛІНСЬКИХ КАДРІВ СЕЛА РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ НА ПОЧАТКУ 30-х років ХХ ст.

У статті аналізується система освіти керівних кадрів сільського господарства радянської України 1930-х рр.

Вивчено роботу сільськогосподарських ВНЗ і технікумів, особливо різних курсів і шкіл. Показано систему закріплення цих кадрів у селах.

Ключові слова: політика радянської держави, системи освіти кадрів, керівні кадри, спеціалісти сільського господарства, культура.

Наприкінці 20-х років розпочався період у нашій історії, пов’язаний із великими втратами, грубими помилками, страшними жертвами. Розпочалася масова колективізація, яка супроводжувалася небаченою руйнацією селянських господарств, традицій

© Мандрик Я., Пуйда Р.

сільського життя, ліквідацією сільського господаря. На зміну індивідуального господарства й кооперації приходять колгосп, який фактично стає державною організацією.

Процеси колективізації в Україні в 1930-х рр. є проблемою, яка активно вивчається сучасними українськими науковцями. Сюди належать дослідження С.Кульчицького, В.Марочко, Г.Єфименко, Л.Гриневиц, Я.Верменич, Л.Новохатька та ін. Однак питання підготовки кадрів для села в ті роки не знайшли в них глибокого аналізу. Тому, опираючись на неопубліковані архівні джерела, автор поставив за мету розкрити цю проблему, особливо наголошуючи на негативний вплив тоталітарної сталінської системи та його трагічні наслідки.

Колективізація, будучи значним кроком назад у порівнянні з кооперацією, все-таки відкривала можливість перед сільськогосподарським виробництвом ширше використовувати машинну техніку, полегшити працю селянина, що могло вплинути на культуру села.

Запровадження машинної техніки вимагало збільшення кількості трактористів, комбайнерів, шоферів, слюсарів та інших спеціалістів масових професій. Так, у 1930 році на селі в Україні комбайнів налічувались одиниці, а в 1932 році їх уже було 1 800 [36, с.19], тому треба було готувати комбайнерів, механіків комбайнів тощо.

Звичайно, що велике сільськогосподарське виробництво не могло обійтися без керівних кадрів, спеціалістів сільського господарства, кадрів середньої ланки: бригадирів тракторних і польових бригад, спеціалістів тваринницьких ферм. Основною формою обслуговування сільського господарства в 1926–1927 роках були агрономічні ділянки. На одну з них припадала територія радіусом 35 км, на яких знаходилися в середньому понад 82 поселення і понад 4 000 селянських господарств. На агронома припадало в середньому 25–30 колгоспів і приблизно стільки ж простіших сільськогосподарських об'єднань, які володіли 20,6 тис. десятин землі. У 1928 році було обстежено 18 колгоспів і товариств спільного обробітку землі (ТСОЗів) Лубенського, Зінов'ївського, Мелітопольського округів. Ні в одному господарстві не було агронома. Дуже не вистачало спеціалістів з обліку. З перевірених господарств вони були виявлені тільки в чотирьох. Про якихось інших спеціалістів і мови не могло бути [17, с.5].

Так були забезпечені кадрами господарства, створені ще в першій половині 20-х років. У багатьох із них голови колгоспів і ТСОЗів працювали на громадських засадах, не розуміли фінансової справи [7, с.15].

Усього в 1928 році в республіці працювало 604 районні агрономи, 260 осіб окружного агроперсоналу, 200 райколективізаторів, 330 спеціалістів з полеводства, 230 спеціалістів з тваринництва, 240 спеціалістів з інтенсивного вирощування, 102 агротехніки [12, с.4]. Майже 40% агрономів за своїм соціальним походженням належали до дворян, духовенства, заможних селян. Тільки 7,5% агрономів, 12,2% землевпорядників були вихідцями з робітників і бідних селян. Вони особливо страждали низьким рівнем підготовки.

Значною була потреба в організаторах “великого соціалістичного сільського господарства”. Усі вони обслуговували індивідуальні господарства й не були ознайомлені з роботою колективних господарств. Навіть у радгоспах один спеціаліст сільського господарства припадав на 10 господарств [22, с.9]. За даними наркомату земельних справ (НКЗС) УСРР на 1928 рік, тільки 25–35% голів колгоспів відповідали своєму призначенню, решту необхідно було замінити на кваліфікованих спеціалістів. (Усе-таки цей показник був значно вищим від показників по СРСР у цілому, де тільки 18–20% голів колгоспів мали спеціальну освіту. – *Я.М., Р.П.*) [11, с.1]. Низьким був рівень підготовки й серед агрономів. У 1928 році з вищою освітою було 32,9% від їх загальної кількості, із середньою і незакінченою вищою – 44,3%, з початковою освітою і взагалі без освіти – 22,8% [9, с.12].

Ось такою була реальна картина забезпеченості сільського господарства спеціалістами. У період підготовки плану першої п'ятирічки рівень їх професіоналізму й культури навіть не був відомий.

Після ряду запитів у Вищу раду народного господарства (ВРНГ), в інші наркомати наркомат освіти (НКО) УСРР республіки отримав, нарешті, орієнтовні дані про потребу сільського господарства в спеціалістах з вищою освітою – 14 648 осіб. Щодо профілів вони були розподілені так: агрономів потрібно 2 817 осіб, агрономів-полеводів – 2 112 осіб, зоотехніків – 1 436 осіб, “інтенсивників” – 1 018 осіб, культуртехніків – 232 осіб тощо [40, с.150].

Коли цей план проаналізували в ЦК КП(б)У, то виявилось, що він був дуже далекий від реальної дійсності. Були занижені потреби в механізаторах, насінневіках, узагалі були відсутні плани підготовки галузевих агрономів, агрономів сировинних культур тощо. Тому на XI з'їзді КП(б)У (червень 1930 року) ЦК партії навів дані в потребах спеціалістів сільського господарства України, які відрізнялися від розробок НКО республіки. Була визначена необхідність у спеціалістах з вищою освітою в 39 тис. осіб, а зі спеціальною освітою – 68 тис. Вузи УСРР могли покрити ці потреби на 1/2, а технікуми – на 62–68% [41, с.160].

Переглянувши план НКО України, ЦК КП(б)У його ліквідував і в 1931 р. були введені нові плани ЦК партії.

Якщо повернутися до нової економічної політики (далі – непу) проблема кадрів для села вирішувалася двома шляхами: залучали старих спеціалістів, готували нових з робітників і селян.

Головним у 20-ті роки був перший шлях.

З початком масової колективізації, який збігався з періодом першої п'ятирічки, такий спосіб забезпечення сільського господарства спеціалістами був уже застарілим, їх не вистачало.

Партійне та радянське керівництво приступило до вирішення проблеми сільсько-господарських кадрів тими ж методами, які використовувало й при проведенні масової колективізації. На листопадовому (1929 р.) пленумі ЦК ВКП(б) було прийнято спеціальну резолюцію “Про сільське господарство України і про роботу на селі”. У ній говорилося: “Для підготовки кадрів керівних працівників для колгоспів і радгоспів необхідно розширити в цьому році існуючі курси, із залученням на ці курси активу з промислових робітників колгоспів і сільськогосподарських робітників. Потрібно також посилити висування та підготовку організаторів і працівників для колективів радгоспів, керівників тракторних загонів, завідувачів машинними прокатними пунктами. Щодо підготовки агротехнічного персоналу, ЦК КП(б)У повинен так перебудувати роботу сільськогосподарських вузів і технікумів України, щоб готувати в них спеціалістів, які здатні будувати “велике громадське сільськогосподарське виробництво” [30, с.3].

За постановою ЦК у 1929 році на навчання було мобілізовано 1 100 робітників-комуністів, з яких майже 1/5 частину було послано в сільськогосподарські вузи [33, с.98]. Того ж року ЦВК СРСР приймає рішення про збільшення коштів на вищу освіту, в інститутах стипендіями забезпечувалися 70% студентів, у технікумах – 50%. Підвищено зарплату професорсько-викладацькому складу цих вузів [37, с.56].

Однак молодь була не готова до вступу у вузи. У 1929 році до Харківського сільськогосподарського інституту на 240 місць було подано тільки 173 заяви, до зоотехнічного інституту на 120 вакансій – усього 28 заяв [34, с.2].

Дещо покращили ситуацію в сільськогосподарських вузах УСРР робітничі факультети (робітфаки) з підготовки до вступу в інститут. Так, при наборі 200 осіб у Київський гідромеліоративний інститут у 1933 році було прийнято 166 робітників, з них – 46 колгоспників. За допомогою робітфаку в Київський агроінженерний інститут

цукрової промисловості в 1932 році з 200 осіб було зараховано 96 колгоспників [31, с.4].

За роки першої п'ятирічки значно розширилася мережа сільськогосподарських вузів і технікумів. Якщо в 1929 році в Україні було 8 таких інститутів, 17 технікумів, у яких разом навчалися 8,8 тис. студентів, то на початок 1933 року вже був 21 інститут, де навчалися 17,6 тис. студентів і 208 технікумів – 30 тис. студентів [18, с.5].

Прийом учнів у сільськогосподарські інститути за цей час зріс майже в 3 рази, контингент студентів у них – більше ніж у 2 рази. Змінюється соціальний склад студентів вузів і учнів технікумів. Так, якщо в 1929 році діти селян складали у вузах 27,7%, у технікумах – 32,7%, то в 1938 році діти робітників і колгоспників уже становили у вузах понад 40% [39, с.368]. Ці 40% – загальний показник. Ним прикриті такі процеси. Із завершенням масової колективізації сільські жителі були перетворені в новітніх кріпаків. У другій половині 30-х рр. вирватись із села було дуже складно (відсутність паспортів). Тільки деяким батькам удавалося влаштувати своїх дітей на навчання в місто, тоді вони могли врятуватися від колгоспів, отримавши паспорти. Тому на кінець 30-х років серед студентів вузів із цих 40% більшість становили діти робітників, кількість селян скоротилася, порівняно з кінцем 20-х років [26, с.5]. Щоб приховати цю тенденцію, офіційна статистика подає кількість студентів, вихідців із селян і робітників, у сукупності.

Зростання мережі сільськогосподарських вузів і технікумів не означало покращення їх матеріального обладнання, умов навчання студентів. У 1929/30 н. р. гуртожитками було забезпечено всього 42% студентів. Деякі приміщення не були пристосовані під гуртожитки. Наприклад, у Києві студенти проживали в бараках колишніх військовополонених, у пожежних бараках. Важкі умови проживання, погане харчування посилили незадоволення серед студентів. Зростає їх агресивність, збільшується потік скарг, зокрема, у Київський міськвиконком. Студенти розпочинають саботаж занять, влаштовують скандали з керівництвом вузів і факультетів. Так, масові виступи студентів мали місце в серпні-вересні 1930 року в Харківському ветеринарному інституті [27, с.16].

Такий розвиток подій змусив ЦК КП(б)У створити спеціальну комісію стосовно перевірки навчальної бази вузів України. Комісія прийшла до висновку, що багато з них є дуже слабкими. Виявлено факти, коли лабораторія вузу була розміщена в колишньому курнику, а гуртожиток – у колишній лазні [38, с.66].

Матеріали комісії були розглянуті в НКО республіки, який у вересні 1929 року приймає постанову “Про вищу і середню сільськогосподарську освіту”. Було відмічено той факт, що ні в кількісному, ні в якісному відношенні підготовка кадрів вищої кваліфікації не відповідає перспективам розгортання та реконструкції народного господарства. Особлива увага зверталася на посилення підготовки спеціалістів для великих механізованих господарств. Були ліквідовані всі факультети організації дрібного селянського господарства, організовувалися замість них факультети великих усуспільнених радянських господарств [1, с.9].

У листопаді 1931 року в НКЗС України відбулася нарада з питань підготовки сільськогосподарських кадрів у технікумах. На ній було відмічено, що основна частина сільськогосподарських технікумів не забезпечена навчальними програмами, а якщо і є програми, то тільки з основних дисциплін. Жодних навчальних програм не було в Черкаському технікумі ветеринарії, Криворізькому технікумі великої рогатої худоби, Зінов'ївському, Звенигородському сільськогосподарських технікумах тощо. Слабо була поставлена методична робота. Дуже болюче питання – забезпечення підручниками. На цій нараді вперше в країні було вирішено оцінювати знання студентів за п'ятибальною системою. Піднято роль викладача як персонального керівника підготовки студентів [16, с.5].

Важливі зміни відбувалися в ці роки в системі сільськогосподарської освіти України. У СРСР у той час наростала посилена централізація всього життя народу, у тому числі освіти. Це відбилось і на сільськогосподарській освіті. Ще липневий (1928 рік) пленум ЦК ВКП(б) запропонував “приступити з 1928/29 н. р. до уніфікації системи технічної освіти в СРСР”. 11 вересня 1930 року ЦВК і РНК [25, с.54] СРСР приймають відповідну постанову. У країні вводилася єдина система індустріально-технічної освіти, єдині типи навчальних закладів. У 1933 році для керівництва вищою технічною освітою в СРСР був створений Комітет з вищої технічної школи при ЦВК, а в 1936 році – Всесоюзний комітет з вищої школи при РНК СРСР. На нього покладалося керівництво всіма вищими навчальними закладами незалежно від їх відомчої належності (за винятком художніх і військових).

Однак вузи й технікуми України не справлялися з підготовкою керівних кадрів для села. Потреби за заявками господарств у спеціалістах у 1929 році складали 10 865 осіб. Вузи могли випустити тільки чотири тисячі дев’ясот шістьдесят спеціалістів (46%) від необхідної кількості.

Спеціалістів середньої ланки потрібно було 18 000 осіб, технікуми могли випустити 14 781 спеціалістів (82%) [13, с.2].

Одна з основних причин недобору кадрів була в тому, що в 1929 році, не закінчивши навчання, вибували із сільгоспінститутів із 100 осіб – 26, така ж картина була й у технікумах. Вчасно навчання закінчували в сільгоспінститутах тільки 23% студентів. Обстановка з випуском спеціалістів сільського господарства не змінилася до кінця першої п’ятирічки. У 1933 р. план випуску кадрів вищої кваліфікації було виконано на 3,5% (план був 1 095 осіб, а випущено – 35) [15, с.4]. Відсоток відсіву, як свідчить статистика, був величезним. НКО УСРР вважав нормальним явищем у ті роки відсів студентів за час навчання понад 70% до загальної їх кількості [14, с.9]. Причина такого явища була у важкому матеріальному становищі більшості студентів України.

Крім того, у вузах і технікумах у роки першої п’ятирічки дуже активно працювала сталінська репресивна машина. 1929 року, виступаючи на Першій Всесоюзній нараді працівників вищої школи, В.Молотов наголосив: “В 1929 р. питання про вищу освіту стало перед нами як одне із важливих політичних завдань. Тоді виявилось з особливою силою, яка ще слабка радянська країна технічними кадрами, як ще живучий буржуазний вплив, як розгорнута робота іноземної агентури серед старих спеціалістів і студентів...” [28, с.53].

У кінці 1920-х – на початку 1930-х рр. пройшли масові чистки викладацького й студентського складів Київського зоотехнічного інституту, Київського сільськогосподарського інституту та інших вузів. Наприклад, суть злочину репресованих у Київському сільськогосподарському інституті викладачів К.Веселовського та М.Войгана полягала в тому, що вони при викладанні дисциплін ігнорували рішення партії стосовно колективізації, зовсім не готували студентів до її проведення. У цьому інституті був репресований ректор В.Мазуркевич, інші викладачі.

У 1932 р. НКЗС УСРР розробляє спеціальну інструкцію “Виробничий профіль техніка”, у якій як обов’язкові були вказані такі вимоги до спеціалістів: “...викривати та рішуче боротися з правими і лівими опортуністами, контрреволюційними троцькістами, гнилими лібералами, боротися з капіталістичними, ідеалістичними та всіма ін. ворожими марксизму-ленінізму теоріями. Викривати та рішуче боротися зі шкідливими теоріями М.Кондратьєва, О.Чаянова, М.Макарова” (відомі вчені-економісти, прихильники кооперативного руху. – *Я.М., Р.П.*) [23, с.2]. Дослівно ці вимоги були повторені в інструкції стосовно підготовки інженерів [24, с.5], розробленій НКЗС УСРР того ж таки року.

У ці роки в Україні йшла боротьба проти послідовників О.Чаянова: М.Філіповського, В.Бухановського та інших. З Одеського сільськогосподарського інституту було

вигнано професора М.Балашова. У Харківському сільськогосподарському інституті був заарештований професор Х.Левицький, у Київському кооперативному інституті – професор М.Пажітков. Була знищена не лише школа О.Чаянова, а й група Л.Кріцмана, яка займала протилежні їй позиції, їх називали “аграрними марксистами” [8, с.16]. Усього було репресовано понад 120 осіб [2, с.46].

Масова ідеологічна обробка студентів приносила результати. Зокрема, основна маса студентів сільськогосподарських вузів України підтримала вирок під час процесу над Спілкою визволення України (СВУ). Були серед них і такі, які вважали ці рішення надто м’якими, вимагали вищої міри покарання [3, с.23]. Однак тотальна політизація навчального процесу над СВУ в сільськогосподарських вузах, винищення найбільш прогресивних і обдарованих викладачів негативно відбилися на рівні підготовки спеціалістів. Посилено відбувалася “радянізація” нових кадрів вищої кваліфікації. Усе це проходило за рахунок зниження їх професіоналізму, загальнокультурної підготовки. Для радянського керівництва головним у підготовці сільськогосподарських спеціалістів була не їх професійна готовність, а ідеологічне, політичне загартування.

У руслі загальної боротьби проти “куркульства” розпочинається масове виключення студентів із сільськогосподарських вузів. У 1930 р. секретаріат ЦК КП(б)У приймає спеціальну постанову “Про дітей куркулів у початковій, середній і вищій школі”, у якій сказано: “Дітей куркулів до вищої школи не приймати. Всіх, хто приховав своє походження, виключати” [4, с.8].

Одночасно у вузах діяла інструкція, згідно з якою всі вступники були розділені на 4 категорії: робітники, селяни, службовці та кустарники. Для членів ВКП(б) і кандидатів у члени партії, дітей робітників, наймитів, сільської бідноти робився виняток при прийомі до вузу: їх дозволялося зарахувати на навчання при нездачі 1–2 не основних для даного вузу предметів, коли загальна академічна підготовка гарантувала нормальне навчання цього абітурієнта. Крім того, члени й кандидати в члени партії приймалися у вузи поза нормою, установленою для кожної соціальної групи, а членам ВЛКСМ надавали перевагу в межах даної соціальної групи.

Норми набору в сільськогосподарські вузи були встановлені такі: робітників – 29% від загальної кількості зарахованих, селян – 60%, службовців – 9%; до сільськогосподарських технікумів, відповідно, 20%, 70%, 8% [5, с.18].

Запроваджувалася плата за складання екзаменів у таких розмірах: робітники від заробітку 60–100 крб. – 1 крб., службовці – 3 крб., кустарники – 5 крб.; від заробітку 100–150 крб., відповідно 2 крб., 5 крб., 10 крб. Для селян, які сплачували податки в обсязі 15–50 крб., устанавлювався розмір оплати 1 крб.; від 50 до 100 крб. – 2 крб.; 100–300 крб. – 5 крб.; 300 і більше – 10 крб. [6, с.32].

Наприкінці 1920-го – на початку 1930-го рр. у республіці важлива роль відводилася підготовці кадрів для національних районів із місцевого населення. На закінчення першої п’ятирічки в Україні нараховувалося 18 сільськогосподарських технікумів для національних меншин, де навчалися 1 430 студентів, серед них: німецьких технікумів – 5 (360 студентів), єврейських – 5 (320 осіб), 3 польських (230 осіб), 2 російських (127 осіб), 1 єврейський, 1 молдавський сільськогосподарські інститути по 140 студентів кожний. Працювали 6 єврейських відділів при загальних сільськогосподарських технікумах [35, с.79].

Однак уже в другій половині 1930-х рр. національні професійні заклади, у тому числі сільськогосподарські, були оголошені осередками розповсюдження націоналізму й закриті.

Для покращення підготовки спеціалістів вищої кваліфікації для сільського господарства певне значення мало рішення від 21 вересня 1932 р. про реорганізацію комуністичних вузів у вищі комуністичні сільськогосподарські школи (ВКСГШ). Ці школи приймали комуністів і безпартійних, які мали певний стаж керівної роботи.

ВКСГШ повинні були готувати кваліфікованих керівних працівників для колгоспів, МТС, радгоспів і районних партійно-радянських організацій, які мали би поруч із широким політичним розвитком достатні сільськогосподарські знання. 30% випускників цих шкіл направлялися на роботу в колгоспи, а 70% – у МТС і радгоспи.

За роки першої п'ятирічки ВКСГШ підготували 417 керівних спеціалістів сільського господарства. Але це була дуже обмежена кількість, причому в колгоспи з них потрапила (і то чи потрапила?) усього третина.

Безпосередньо для колгоспів готували керівні кадри (голів колгоспів, бригадирів тощо) – вищі колгоспні школи (ВКШ), створені в 1930 р. Строк навчання в них був один рік. В Україні 1931 р. їх працювало 7, а в наступному – уже 19. Як правило, ВКШ розміщувались у містах і райцентрах, де для них була матеріальна база. Наприклад, Київська ВКШ проводила заняття із спеціальних предметів у лабораторіях і кабінетах сільськогосподарського інституту, залучаючи до навчального процесу працівників цього вузу.

ВКШ готували для колгоспного виробництва спеціалістів середньої кваліфікації. Так, Червоногородська школа готувала організаторів-тваринників для колгоспів, Кам'янець-Подільська – організаторів-птахівників тощо.

У 1931/1932 н. р. ВКШ України мали склад слухачів, серед яких переважав сільський актив. Поміж слухачів було багато голів колгоспів, які підвищували тут свою кваліфікацію, переважали члени КП(б)У та комсомольці.

Навчальні плани ВКШ передбачали 1 258 год, з яких 68% відводилося на спеціалізацію, вивчення однієї з галузей колгоспного виробництва й планування, а також на виробничу практику. Один із початківців колгоспного будівництва в Україні Ф.Дубковецький писав: “Школа дала мені багато. Я систематизував свої поспіхом напхані знання з агрономії, зоотехніки, підкувався політично” [19, с.18]. ВКШ закінчили багато організаторів колгоспів республіки 1930-х рр.: Я.Дробот, М.Чуєнко та ін.

У 1931 р. почали створюватися районні колгоспні школи (РКШ), де готували в основному голів колгоспів і рахівників. Строк навчання в них був 3–4 місяці. Для підготовки завідувачів колгоспних тваринницьких ферм створюються міжрайонні колгоспні школи (МКШ), аналогічні з РКШ. У 1933 р. вони були ліквідовані, а строк навчання РКШ збільшено до 6 місяців, потім до 1 року. З 1933 р. у них стали готувати й завфермами, а з 1934 р. – бригадирів. Давали ці школи як спеціальні, так і загально-освітні знання. Розширюється сітка РКШ. Так, у Вінницькій області за планом на 1932–1933 рр. передбачалося створити 15 шкіл з контингентом у 900 осіб, у 1933–1934 рр. тут працювали вже 48 РКШ, які випустили 5 130 слухачів, у тому числі: бригадирів-полеводів у 1933 р. – 1 200 осіб, у 1934 р. – 17 231 особу; бригадирів-тваринників, відповідно, 750 і 1 451 особу [10, с.8].

Серйозну школу перевірки своїх ділових і моральних якостей, як керівники колгоспів і радгоспів, пройшли випускники цих шкіл у страшні 1932–1933 рр. Так, у с. Великий Хутір на Черкащині в колгоспі, де головував Я.Дробот, голоду практично не було. Як селяни ухитрялися ховати хліб, досі невідомо. Колгосп виділяв кожній дитині хліб, молоко. Підгодовували тих, хто приходив із сусідніх сіл. У цьому ж селі жив бригадир колгоспу І.Козоріз. Він ходив по селах і допомагав людям, узяв на утримання чужих одинадцять дітей, хоча в хаті було шість своїх. Про цей подвиг знали люди, але мовчали. Я.Дробот пережив 1937 р. Тільки в 1941 р. німці його знищили. Донині жителі села свято бережуть пам'ять про цих людей [20, с.3].

У с. Михайлівка Сумської області голова колгоспу М.Чуєнко зібрав селян і заявив, що не буде віддавати зерно без згоди тих, хто його виростив. За такий бунт він був розстріляний, 67 осіб було арештовано. Офіційна преса стала нарікати на колгоспи, які “розподіляють все зерно, весь урожай серед місцевого населення” [21, с.4]. Наприклад, у Харківській області багато колгоспів приховували справжню врожайність, з

метою роздати зерно голодним селянам. Так, у колгоспі “Серп і молот” Балакліївського району управління колгоспу показало зменшену врожайність. Те саме зробили в колгоспах “Червоний січень” цього району, “Переможець” Сахновищанського району тощо [32, с.6]. Усього спеціальна колегія обкому Компартії (більшовиків) України виявила в липні 1933 р. таких 7 господарств, де голови правління були розстріляні.

Були спроби з боку НКЗС республіки з 1930 р. розгорнути курси прискореної підготовки спеціалістів сільського господарства вищої та середньої кваліфікації при вузах і технікумах. Особи зараховувалися на навчання згідно з направленням сільсько-господарських організацій, а тому після його закінчення поверталися назад. Навчання було розраховане на 6–7 місяців теоретичної підготовки й 5 місяців – практичної. Через 1,5 року після закінчення курсів з місця роботи курсанта подавалася характеристика, на підставі якої (і рекомендації господарства) спеціальна комісія вузу, при якому працювали курси, присвоювала кваліфікацію і видавала постійне кваліфікаційне свідоцтво. До мережі закладів прискореної підготовки було віднесено 97 технікумів і 21 інститут.

Перші практичні заходи щодо реалізації плану підготовки спеціалістів показали нездатність сільськогосподарських організацій до комплектування курсантів та їх фінансування. Плани набору курсантів були зірвані. Станом на 1 грудня 1932 р. у системі Укрколгоспцентру було виконано план відрядження курсантів до середніх сільськогосподарських навчальних закладів на 2,5% (замість 11 850 осіб направлено 227), до інститутів – на 20% (відповідно, 1 095 – 25 осіб). Щодо трестів план цей був виконаний, відповідно, на 11,8% і на 19,3% [29, с.9].

У липні 1934 р. в УСРР було 26 434 колгоспи. Тобто необхідно було тільки одних голів колгоспів підготувати декілька тисяч чоловік, крім того, десятки тисяч їх заступників, інших спеціалістів.

Тому для підготовки цих кадрів вводиться найбільш швидкоплинна система – курсова. Наприкінці 1929 р. організаційне бюро ЦК КП(б)У приймає рішення про створення в округах не менше 50 курсів з двомісячним терміном навчання для підготовки 35 тис. голів колгоспів.

Для підготовки керівних колгоспних кадрів у ряді міст республіки – Одесі, Новомосковську, Каховці, Довганівці та ін. – були створені колгоспні університети (так називалися курси з ускладненою програмою). Крім того, при робітничих університетах у Кіровограді, Проскуріві, Вінниці, Полтаві працювали колгоспні факультети. Одеський університет, сільськогосподарський факультет Кіровоградського університету повинні були готувати впродовж 2-х років керівників й організаторів колгоспного виробництва. Полтавський, Каховський факультети протягом 3–6 місяців готували працівників середньої ланки для колгоспів. На початок 1932 р. в Україні вже діяв 41 колгоспний університет, де навчалися 11 700 осіб.

Курсова система дозволяла швидко готувати спеціалістів, але якість їх підготовки при цьому надзвичайно погіршувалася. На жаль, саме ця система була головною в підготовці кадрів для сільського господарства в довоєнний період.

Вищеназвані цифрові розрахунки показують, що колективізація абсолютно не була підготовлена не тільки матеріально, а й кадрово. Це призводило до того, що розпочалася швидкоплинна й поверхнева їх підготовка. Як свідчать джерела, вона не давала ні глибоких професійних знань, ні загальноосвітньої та культурної підготовки. Такі керівні кадри в селі довго не затримувалися. Постійно відбувалося їх переміщення, гострою була плинність. Звичайно, що від керівників колгоспів багато в чому залежав розвиток культури села, а вони дуже мало впливали на неї. Тільки в 1970-ті рр. почали розширювати підготовку керівних колгоспних кадрів у вузах і технікумах, і ці спеціалісти стали переважаючими на селі.

1. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1. ЦК КП(б)У, оп. 20, спр. 99, арк. 66.

2. ЦДАГО України, ф. 1. ЦК КП(б)У, оп. 20, спр. 3192, арк. 90.
3. Там само, спр. 3194, арк. 98.
4. Там само, спр. 3195, арк. 10.
5. Там само, ф. 1. ЦК КП(б)У, оп. 328, спр. 3199, арк. 71.
6. Там само, ф. 1. ЦК КП(б)У, оп. 1034, спр. 3198, арк. 74.
7. Центральний державний архів органів державної влади і органів державного управління (далі – ЦДАВО України), ф. 166. Наркомат освіти України, оп. 4, спр. 127, арк. 45.
8. ЦДАВО України, ф. 5. Наркомат внутрішніх справ УРСР, оп. 1, спр. 1612, арк. 34.
9. ЦДАВО України, ф. 166. Наркомат освіти України, спр. 5, оп. 129, арк. 18.
10. ЦДАВО України, ф. 166. Наркомат освіти України, оп. 17, спр. 247, арк. 24.
11. ЦДАВО України, ф. 2623. Наркомат праці УРСР, оп. 1, спр. 17, арк. 1.
12. ЦДАВО України, ф. 2623. Наркомат праці УРСР, оп. 1, спр. 128, арк. 15.
13. ЦДАВО України, ф. 2623. Наркомат праці УРСР, оп. 1, спр. 99, арк. 2.
14. Там само, спр. 99, арк. 70.
15. ЦДАВО України, ф. 2623. Наркомат праці УРСР, оп. 1, спр. 656, арк. 9.
16. ЦДАВО України, ф. 2. РНК УРСР, оп. 1, спр. 1628, арк. 19.
17. Борисов Ю. С. Подготовка производственных кадров сельского хозяйства СССР в реконструктивный период / Ю. С. Борисов. – М., 1960. – 286 с.
18. Державний архів Київської області, ф. 5. Засідання Київського обласного комітету КП(б)У, оп. 20, спр. 40, арк. 30.
19. Дубковецкий Ф. На путях к коммунизму / Ф. Дубковецкий. – М., 1949. – С. 37.
20. Збережемо пам'ять // Молодь України. – 1993. – 24 липня.
21. Злочин проти влади // Вісті. – 1932. – 1 жовтня.
22. Кадры на селе // Сельскохозяйственная жизнь. – 1928. – № 14. – С. 19.
23. Комуніст. – 1929. – 10 січня.
24. Комуніст. – 1929. – 14 січня.
25. КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій, пленумів ЦК. – К., 1978. – Т. 4. – С. 108.
26. Культурне будівництво в Українській РСР. – К., 1959.
27. Там само. – С. 49.
28. Молотов В. За передову науку / В. Молотов. – К., 1939. – С. 70.
29. Небезпечні факти // Комуніст. – 1933. – 6 червня.
30. Правда. – 1929. – 3 листопада.
31. Працює робфак // За кадри. – 1932. – 16 червня.
32. Приховують врожай // Комуніст. – 1933. – 3 січня.
33. Розвиток української культури за роки Радянської влади. – Х., 1930 – С. 137.
34. Сербин В. Навчається нова зміна / В. Сербин // Комуніст. – 1929. – 28 серпня.
35. Скрипник М. Перебудовними шляхами / М. Скрипник // Український історичний журнал. – 1989. – № 12. – С. 131.
36. Слинько І. І. Соціалістична перебудова і технічна реконструкція сільського господарства України / І. І. Слинько. – К., 1961. – С. 304.
37. Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР за 1929 г. – Х., 1930. – С. 137.
38. Стан перевірки вузів // Більшовик України. – 1929. – № 17–18. – С. 87.
39. УРСР в цифрах : статистичний довідник. – К., 1936. – С. 578.
40. XI з'їзд КП(б)У : стеногр. звіт. – Х., 1930. – С. 302.
41. Там само. – С. 303.

In the article there has been analyzed the system of administrative personnel education for rural economy in Soviet Ukraine within 1930-tieth.

It has been studied the work of agricultural higher educational establishments and vocational schools; great attention has been paid to the investigation of different courses and schools. The assignment system of the above-mentioned personnel in villages has been shown.

Key words: *policy of the Soviet State, system of personnel education, administrative personnel, agricultural specialists, culture.*

КОНСОЛІДАЦІЙНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНСЬКОМУ ПОЛІТИЧНОМУ ТАБОРІ В 1930-х рр. ХХ ст.

У статті розглядається громадсько-політична діяльність Осипа Назарука в Західній Україні в 30-х роках ХХ ст. Консолідаційні акції, у яких він брав участь, були спрямовані на об'єднання зусиль національно-державницьких сил для боротьби проти наступу польського режиму.

Ключові слова: Осип Назарук, громадсько-політична діяльність, консолідація, католицизм, консерватизм.

Постать Осипа Назарука належить, без сумніву, до найвизначніших українських діячів першої половини ХХ століття. Його громадсько-політична діяльність припала на час піднесення національного руху початку ХХ століття, Першої світової війни й української революції 1917–1920 рр., міжвоєнний період, коли Західна Україна перебувала в складі Другої Речі Посполитої, і початок Другої світової війни. Осип Назарук завжди знаходився в епіцентрі українського громадського й політичного життя, виступав як активний учасник подій, нерідко особисто впливав на їхній перебіг.

Суспільно-політична діяльність Осипа Назарука, його творча спадщина залишаються маловідомими, дослідженими фрагментарно. Найбільш вивченою в цій темі є проблема взаємовідносин О. Назарука й В. Липинського в працях І. Лисяка-Рудницького [14] і М. Дядюк [12]. Окремі епізоди біографії О. Назарука та його громадсько-політичної діяльності в 1930-х рр. розкриті в дослідженнях М. Швагуляка [21]. Внесок у розвиток українського християнського руху в Галичині в 1920–1930-х рр. проаналізував у своїх дослідженнях М. Москалюк [15]. Стосунки Г. Хомишина й О. Назарука достатньо ґрунтовно висвітлено в праці О. Єгрешія [13]. У більшості праць, присвячених історії України, постать О. Назарука згадується лише епізодично [18].

Мета статті – дослідити особливості суспільно-політичної діяльності Осипа Назарука в 1930-х рр.

У серпні 1927 р. після дев'ятирічної відсутності Осип Назарук опинився у Львові. Польська служба безпеки взяла колишнього міністра урядів УНР і ЗУНР під негласний нагляд. Однак побоювання перед можливими репресіями з боку властей за його діяльність під час революції не справдилися, і він зміг спокійно оселитися в помешканні свого тестя на вулиці Підвалля, 7, де мешкала дружина із сином.

Успішно вирішилася і справа його працевлаштування. На пропозицію Товариства безженних священиків імені св. Йосафата Осип Назарук у січні 1928 р. очолив редакцію католицького тижневика “Нова Зоря”. Видання фінансували станіславівський єпископ Григорій Хомишин і перемиський єпископ Йосафат Коциловський. Після того, як останній незабаром відійшов від справ видавництва, єдиним опікуном газети впродовж усього часу її існування залишався Григорій Хомишин.

З приходом Осипа Назарука в редакцію її робота була поставлена на фахову основу. У церковних справах новий головний редактор намагався дотримуватись обраною групою Григорія Хомишина прозахідного курсу, радячись при потребі з єпископом або з о. Т. Галушинським. Зате в політичних справах Осип Назарук мав майже необмежену свободу, хоча в окремі моменти при визначенні позиції газети з принципових питань консультувався з Григорієм Хомишином. Повернувшись у Галичину, Осип Назарук поринув у громадсько-політичне життя краю, ставши одним із лідерів Української Християнської Організації, Української Католицької Народної партії, Української народної обнови. Та все ж головним заняттям, яке приносило йому радість, була дванадцятирічна праця редактором “Нової Зорі”. У своїх статтях політичного характеру він різко критикував ідеологію і тактику УНДО, щоденник “Діло”, націоналістичне під-

підля, стежив за виборами до польського сейму й сенату, полемізував в ідейній суперечці “візантійців” і “римщаків” у Греко-католицькій церкві.

Незважаючи на відстоювання своїх політичних поглядів, О.Назарук прекрасно розумів важливість пошуку порозуміння і напрацювання спільної лінії політичних сил Західної України в 1930-х рр. Прагнення консолідації мотивувалося змінами в міжнародному становищі та внутрішньополітичному житті.

На думку Михайла Швагуляка, основним чинником, що робив спробу консолідації різних українських політичних течій гостроактуальною, був, зокрема, стан польсько-українських взаємин і ситуація на українських землях під Польщею [20, с.208]. Пацифікація польських властей проти українського населення восени 1930 р. на деякий час посилила консолідаційні зусилля в українському політичному таборі. Осип Назарук засудив політику польського уряду в українському питанні. Разом із Григорієм Хомишиним він відстоював програму нормалізації українсько-польських відносин, яка відкидала радикальні методи боротьби націоналістичного підпілля і шовінізм польської влади. Основним гаслом, яке мало б консолідувати український політичний табір і відповідно польську сторону, була автономія Галичини в складі Польщі. Однак в українському середовищі цю програму консолідації не підтримали ні УНДО, ні УСРП, ні ОУН.

Загалом національно-політичне життя краю переживало кризу, що проявлялося в надто гострих суперечках і взаємному поборюванні партій і організацій. Напруження цих відносин в окремі моменти характеризувалося як “домашня війна серед українського громадянства” [11, с.1]. Особливо негативно впливала на внутрішню політичну ситуацію в українському суспільстві затяжна полеміка між його провідними силами – УНДО й УСРП, унаслідок чого було припинено розпочату в 1933 р. кампанію за скликання Всеукраїнського Національного Конгресу [18, с.31]. Хоча Підготовчий конгресовий комітет (ПКК), до складу якого входив Осип Назарук і лідери всіх основних угруповань Галичини й еміграції, формально продовжував існувати, насправді від літа 1935 р. він не провадив жодної діяльності.

Гострі суперечності існували між легальним сектором українського громадянства й націоналістичним підпіллям, представленим Організацією українських націоналістів (ОУН). Провідники ОУН звинувачували партії в опортунізмі та зрадництві. Лідери й преса останніх, зі свого боку, різко критикували політику підпілля за революційні методи боротьби, убачаючи в них загрозу існуючій українській партійно-політичній системі та налагодженому культурному й господарському життю.

Більшість речників консолідації – лідерів політичних партій та організацій – не мала ілюзій щодо можливості злиття різних ідеологічних течій національного руху. Вони виступали проти політичного курсу “нормалізації” і пропонували укласти угоду про спільний захист національних інтересів та здобутків. До ідеї міжпартійного порозуміння схилилося керівництво нечисленного консервативного угруповання – Української народної обнови. Активним прибічником цього задуму був, зокрема, один з провідних діячів УНО Осип Назарук.

Перші кроки щодо взаєморозуміння між представниками українських партій та організацій, окрім офіційного керівництва УНДО, були зроблені у вересні-жовтні 1937 р. У “зондувальних” бесідах були задіяні Осип Назарук (УНО), Матвій Стахів і Михайло Матчак (УСРП), Мілена Рудницька (Союз Українок), Дмитро Левицький і Володимир Кузьмович (опозиція в УНДО).

На подальші рішення цих галицьких політиків мала вплив зустріч із Софією Русовою 19 жовтня 1937 р., у якій брали участь Осип Назарук, Дмитро Левицький, Матвій Стахів і Петро Костюк. Вони обговорювали питання активізації руху за скликання Всеукраїнського Національного Конгресу (ВНК). Учасники зустрічі виявили близькість

точок зору в оцінці польсько-української “нормалізації” і політичного курсу офіційного проводу УНДО [9, с.7–8].

Ідею міжпартійного порозуміння підтримували голова УГКЦ митрополит Андрей Шептицький і станіславівський єпископ Григорій Хомишин. З іншими політичними угрупованнями переговори проводив В.Кузьмович. Їх результатом стала ухвала про скликання спеціальної наради стосовно цієї справи. Вона відбулася 4 листопада 1937 р. у будинку голови УСДП В.Старосольського за участю Осипа Назарука, Матвія Стахів та Петра Костюка [9, с.12]. Ця нарада поклала початок постійним міжпартійним контактам, що тривали аж до початку Другої світової війни. Протоколи їх дуже ретельно вів Осип Назарук.

На першому етапі розмов у центрі уваги стояло питання організації спільного протестаційного виступу українських політичних чинників. Осип Назарук і Михайло Стахів подали на розгляд наради 10 листопада 1937 р. два проекти декларації, які пізніше вдалося поєднати. На засіданні 16 листопада Осип Назарук представив відредагований ним остаточний проект документа. Основна ідея його, як зазначалося у вступній частині, полягала в тому, щоб подати спільний погляд єпископів і громадських діячів “на ситуацію українського народу в Польській державі і на головну передумову відповідного поведіння збірного життя нашого на будуче” [11, с.1].

На думку авторів документа, після укладення “нормалізаційної” угоди вона погіршилася. Першою причиною такого стану вони вважали політику польської держави. Також критикувався офіційний політичний курс УНДО: “Сам цей перехід значної частини політичних діячів на другий бік без відповідних гарантій став джерелом внутрішнього українського ослаблення та потягнув за собою ті лиха, які нищать наш народний організм” [2, арк.5].

Закликаючи до консолідації, Осип Назарук і Матвій Стахів пропонували розробити кодекс поведінки громадських та політичних угруповань. У документі називалися норми, які хотілося покласти в основу міжпартійних відносин: вести боротьбу між різними течіями “способами якнайбільше тактовними й етичними”, не ослаблювати взаємно українських організацій, почавши від церковних, обстоювати політичні та теоретичні протиріччя “тільки політичними і теоретичними аргументами” [2, арк.5–6].

Дискусія навколо проекту документа була доволі тривалою. Це пояснюється тим, що коло учасників контактних зустрічей істотно розширилося: керівники унівської опозиції Дмитро Левицький, Мілена Рудницька – голова Союзу Українок і Дмитро Паліїв – голова ФНЄ (Фронт національної єдності). Істотні відмінності в оцінках політики “нормалізації” УНДО заважали підписати спільний документ.

Досить складною була практична організація протестаційної акції, зокрема, визначення партій та організацій, які мали підписати спільну декларацію. Значною проблемою для учасників зустрічей виявилось залучення до консолідаційних процесів найбільшої партії – УНДО. Учасники контактних зустрічей сприйняли пропозицію Володимира Кузьмовича відкласти цю справу до з’їзду УНДО, що мав відбутися наприкінці грудня 1937 р., а потім був перенесений на початок січня 1938 р. Опозиція сподівалась усунути від керівництва партії групи Василя Мудрого.

Але група “Діла” і лідери опозиції не мали впевненості в сприятливих для них результатах з’їзду УНДО. На думку Михайла Швагуляка, за таких умов проведення спільної протестаційної акції і весь процес консолідації могли опинитися під загрозою зриву, якщо ставити їх у залежність від підсумків з’їзду УНДО. Через місяць після початку контактів перед представниками українських політичних угруповань постало питання про забезпечення своїх консолідаційних зусиль від випадковостей. Виникла потреба надання йому стабільних та організованих форм.

На засіданні 6 грудня 1937 р. Осип Назарук запитав присутніх: “Чи годитеся на правильний контакт наших груп без огляду на те, що вийде на з’їзді?” [2, арк.33]. Від-

повівши на нього ствердно, учасники наради створили новий представницький орган – Контактний Комітет (КК), який мав тимчасовий характер і повинен був існувати до укладення формального міжпартійного порозуміння.

Незважаючи на те, що КК уконституювався як дискусійний конспіративний клуб для обговорення актуальних суспільно-політичних питань, Осип Назарук пов'язував із ним далекосяжні надії. У листі до єпископа Григорія Хомишина від 21 грудня 1937 р. він зізнавався, що у Львові твориться центр української політики [1, арк.34].

Осип Назарук формально вважався в КК представником УНО, але фактично ця організація на той час не виявляла ознак існування. Його позиції в Комітеті опиралися, головним чином, на авторитет католицької преси й, передусім, редагованої ним газети “Нова Зоря”. Крім нього до основної групи учасників засідань Комітету впродовж 1938 р. входили: Володимир Кузьмович, Дмитро Левицький (опозиція УНДО), Матвій Стахів (УСРП), Володимир Старосольський (УСДП), Мілена Рудницька (Союз Українок: з липня 1938 р. – Дружина Княгині Ольги), Дмитро Паліїв (ФНС).

Організувати спільну акцію широких кіл політичних сил Західної України не вдалося. Учасники контактних зустрічей вирішили змінити тактику. Надіючись на зміни в політиці УНДО, вони вирішили перенести центр ваги діяльності на конкретні суспільні справи.

Нелегальний характер діяльності КК обмежував його зв'язки з громадськістю. Оскільки члени Комітету були редакторами видань або членами видавничих спілок, вони вирішили використати насамперед пресу для консолідації політичних сил і посередництва у зв'язках із громадськістю.

“Нова Зоря” Осипа Назарука долучилася до консолідаційних процесів української преси. Розпорядження польської влади на початку 1938 р. про заборону вживати в друці терміни “Галичина” і “галицький” стало поштовхом длягуртування української преси різних напрямів. Її керівники вирішили висловити свій спільний протест проти дій цензури. Нарада редакторів газет і журналів 16 лютого 1938 р. запропонувала відрядити спільну делегацію до львівського воєводи [3, арк.15]. А через 5 днів делегація з одинадцяти осіб висловила протест львівському воєводі проти несправедливого рішення адміністрації та вимагала скасування заборони на вживання термінів “Галичина” і “галицький”. Така спільна акція представників українських видань усіх без винятку політичних напрямів дала позитивний результат – дискримінаційний захід властей було скасовано.

Контактний Комітет вирішив закріпити позитивні тенденції гуртування української преси через скликання загальних зборів її представників. Перші з них відбулися 13 березня 1938 р. у редакції “Діла”, на яких 31 учасник представляв 20 часописів. Ця конференція була присвячена судовому процесу над членами ОУН, яких звинувачували у вбивстві власників фільварку в Белзі Золочівського повіту. На суді було встановлено, що звинувачені вчинили напад на польських землевласників зі своєї ініціативи та всупереч забороні проводу ОУН проводити експропріацію власного майна.

Учасники пресової конференції висловили негативне ставлення до тактики, “що послуговується таким фізичним і моральним терором” [17, с.2]. За словами Осипа Назарука, це був “делікатний осуд методу ОУН” [3, арк.120]. Але проти такого висновку виступили представники тижневиків “Свобода” (УНДО) і “Наш прапор” (концерн І.Тиктора). Факт публікації в “Новій Зорі” і деяких інших виданнях комунікату викликав протест із боку націоналістичної молоді.

У другій конференції 18 квітня 1938 р. не брали участі більшість націоналістичних видань, преса УНДО й часописи концерну Івана Тиктора. А її учасники (представники друкованих органів ФНС, клерикальних кіл, Союзу Українок, УСРП, УСДП) пропонували укласти мале пресове порозуміння [4, арк.32–33]. Дискусія навколо цієї проблеми народила комунікат, який був опублікований. Видання, що його підписали,

вирішили взаємно співпрацювати “...в захисті zagrożеного здоров’я та існування українського народу”: 1) обмінюватися взаємними інформаціями й поглядами щодо найважливіших справ загальнонаціонального значення, а також намагатися узгоджувати способи пресової оборони громадянського життя українського народу; 2) визначити засади лояльної пресової полеміки різних ідеологічних і політичних течій і груп усередині української нації та їх дотримуватись [19, с.2]. Осип Назарук оцінював пресову угоду як важливий здобуток у справі консолідації українського громадянства.

Другою проблемою, якої торкались учасники Контактного Комітету, було становище в українській кооперації. Зацікавлення нею пояснювалося нездатністю проводу УНДО захистити кооперативний рух і прихилити його керівників на свій бік.

Як делегат Контактного Комітету Осип Назарук разом із Матвієм Стахівим, Дмитром Паліївим і Міленою Рудницькою взяв участь у двох зустрічах – 11 квітня і 10 травня 1938 р. – з кооператорами [3, арк.3].

Делегати Контактного Комітету виклали свій погляд на стан кооперативного руху. Зокрема, Осип Назарук закликав активізувати “засадничу політику” і критикував практику, коли у верхах кооперативного руху акумулювалося становище політиків і кооператорів, що підсилювало опортуністичні тенденції в суспільстві. Представники Контактного Комітету пропонували керівникам кооперації спільно випрацьовувати шляхи оборони економічних інституцій, а також рекомендували здійснити приватизацію майна та децентралізацію кооперативного життя. При цьому домагалися від кооперативної верхівки визначити свою політичну позицію щодо офіційного курсу УНДО [3, арк.21].

Лідери кооперативного руху, полемізуючи з окремими тезами представників Контактного Комітету, були солідарні з ними в головному – необхідності консолідації національно-політичних сил для оборони українського суспільства від зовнішнього тиску. Можна вважати, що ініціатори таких зустрічей були задоволені їхніми результатами.

Як уже зазначалося, важливими для Контактного Комітету були взаємини з єпископатом Греко-католицької церкви. Записки Осипа Назарука та його листування засвідчують, що ієрархи УГКЦ, зокрема Андрей Шептицький і Григорій Хомишин, були причетні до налагодження міжпартійних контактів, знали про діяльність цього Комітету.

Будь-які спроби консолідації між різними українськими течіями сприймалися у Варшаві та польськими “кресовими” осередками в Галичині вкрай негативно. Уже перші публікації на тему порозуміння, що з’явилися в українських часописах восени 1937 р., викликали гостру реакцію польських політичних видань. Двотижневик “Wola i Czup” – орган ветеранів Польської Військової Організації та Легіонерів – 20 грудня 1937 р. опублікував статтю, у якій на основі матеріалів української преси звинувачував Дмитра Левицького, Осипа Назарука й Матвія Стахіва в прагненні утворити центр української політики, спрямований проти Польщі.

Дії польської влади (заборона видавати друковані органи Союзу Українок “Жінка” й “Українка”) певною мірою збігалися з політикою офіційного керівництва УНДО, яке розглядало пресове порозуміння як спробу створити конкуруючий політичний центр і вживало практичних заходів з метою припинення пресової угоди.

Особливо керівництво УНДО намагалося вплинути на єпископат Греко-католицької Церкви, домагаючись виходу редакцій католицьких видань з угоди. Якщо митрополит Андрей Шептицький наполягав на її збереженні, то Григорій Хомишин і Йосип Сліпий (не без стороннього впливу) дотримувалися протилежних поглядів. Дискусія завершилася перемогою останніх – обидва католицьких часописи “Нова Зоря” і “Мета” у травні 1938 р. надрукували роз’яснення мотивів своєї участі в укладенні угоди разом із виданнями, які стояли на протилежних до католицького світогляду позиціях

[17, с.2]. Ці публікації були поміщені всупереч прагненням редакторів обох католицьких органів Осипа Назарука й Володимира Кузьмовича продовжувати зусилля у справі згуртування української преси [3, арк.60–61].

Через тиждень часописи “Нова Зоря” і “Правда” на вимогу Григорія Хомишина оголосили про припинення участі в пресовому порозумінні. Більше спільні акції української преси не практикувалися. Але сам Осип Назарук продовжував працювати в Контактному Комітеті.

Стежачи за змінами в системі міжнародних відносин у 1938 р., Осип Назарук вважав, що вони торкаються й українського питання в Польщі. Тому постійно нагадував про згуртування національних сил: “Гряде грізний час, який вимагає від нас консолідації, а де вона неможлива, то бодай поважного взаємного відношення до себе без огляду на різницю політичних поглядів” [17, с.2].

Улітку 1938 р. учасники Контактного Комітету розглядали можливості реалізації слушної ідеї закордонного Підготовчого конгресового комітету в Празі про створення Всеукраїнської Національної Ради, яка мала б стати загальнонаціональним органом (парламентом), центром координації різних політичних угруповань українців [3, арк.99–100].

Важливим зовнішнім чинником, який сприяв кристалізації політичних сил, виявилися вибори до сейму та сенату Польщі в листопаді 1938 р. УСРП, УСДП, ФНЄ і ДКО відмовилися від участі у виборах і вирішили об’єднати політичні сили на платформі опозиції до польської влади [10, арк.9–10]. Осип Назарук у листі до єпископа Григорія Хомишина від 15 вересня 1938 р. інформував останнього: “Вчора, 14 с.м., на вістку про розв’язання сойму і сенату зійшлися представники українських політичних партій та організацій у Львові і запросили на нараду також мене. На дневнім порядку сходи́н було питання як поставитися українцям до недалеких соймових і сенатських виборів. По давній дискусії вирішено, що треба оснувати загальну Українську Національну Раду” [7, арк.13].

УНДО на засіданні свого ЦК 29 вересня 1938 р. вирішило взяти участь у виборах до сейму й сенату. Таку ж позицію зайняло керівництво Української народної обнови. Вирішальний голос у прийнятті рішення належав Григорію Хомишину. Це, однак, не перешкоджало Осипові Назаруку брати участь у діяльності Контактного Комітету. Таємна інструкція єпископа, яка рекомендувала не вступати “до ніякого представництва” [7, арк.13], ставила Осипа Назарука в непевне становище в дискусіях щодо створення Всеукраїнської Національної Ради (ВНР).

Дискусія стосовно програми й принципів творення ВНР показала значні розбіжності учасників Контактного Комітету навколо цих питань [20, с.228–229]. У ній Осип Назарук виступив із низкою статей у “Новій Зорі”. Він із сарказмом писав про проекти творення Національної Ради без участі партій (погляди Дмитра Левицького й Володимира Кузьмовича), порівнюючи їх із мильною бульбашкою [17, с.2]. У 1938 р. так і не вдалося створити широкий загальнонаціональний орган.

Від осені 1938 р. Осип Назарук уважно стежив за розвитком подій на Закарпатті. Проголошення автономії Карпатської України в жовтні 1938 р., спроби Угорщини приєднати ці українські землі, підтримка польським урядом угорських територіальних претензій сколихнули західноукраїнське суспільство. Характеризуючи тодішні настрої, Осип Назарук у листі до ректора духовної семінарії в Станіславові о. Авксентія Бойчука 13 жовтня 1938 р. писав: “Тутешні поляки надзвичайно занепокоєні вражінням, яке на нашій народі викликають події за Карпатами... Є вісті про оживлення наших в цілім краю. Тут у Львові навіть малі діти інтересуються українською державою за Карпатами, а трохи старші хлопці втікають з дому, щоб пристати до тамошнього легіону” [5, арк.82]. У листопаді відбулися нові маніфестації українців на підтримку Карпатської України. Польська влада знову вдалася до репресивних акцій проти акти-

вістів українських партій та організацій, посилення цензури до українських періодичних видань.

У зв'язку із загостренням політичної ситуації, учасники Контактного Комітету вирішили організувати спільну акцію протесту проти дій польської влади [8, арк.75]. 20 листопада 1938 р. у “Ділі” було вміщено заяву, під якою стояли підписи митрополита Андрея Шептицького та більшості єпископів УГКЦ, багатьох політичних і громадських діячів, більшості членів Контактного Комітету [19, с.2]. Осип Назарук утримався від участі в колективній заяві, очевидно, під впливом Григорія Хомишина. Автори заяви протестували проти масових репресій і застосування методів спільної відповідальності щодо українського населення в різних околицях краю, закликали “до братньої солідарності з неповинними жертвами та до впертої праці для успішної оборони слухних прав української нації” [19, с.2].

Погіршення польсько-українських взаємин, події на Закарпатті (підтримка польським урядом прагнень уряду Угорщини) спричинили еволюцію позиції УНДО в бік критичного ставлення до політики нормалізації. Керівники цієї партії виступили з низкою публічних заяв, у яких давали зрозуміти, що вважають ситуацію в західноукраїнському суспільстві, що склалася після падіння Карпатської України, сприятливою для врегулювання польсько-українських взаємин. Осип Назарук у листі до польського громадського діяча з консервативного табору графа Станіслава Лося 16 березня 1939 р. підкреслював, що “ніколи досі не було ліпшого моменту до зміни стосунків між українцями і поляками, як на тлі тої дуже болісної для нас трагедії” [6, арк.3]. Подібної думки дотримувалися й інші члени Контактного Комітету.

Саме в березні-травні 1938 р. відбулося декілька зустрічей представників українських політичних сил із польськими осередками. Проте польська сторона була представлена не силами правлячого табору в цих контактах, які, зрештою, не мали ніякого важливого значення. Зокрема, на зустрічі 3 травня 1939 р. з українського боку було підтверджено бажання до врегулювання відносин з державою і польським суспільством, а також сформульовано низку вимог стосовно зміни національної політики уряду. З польського боку висловлювалася готовність до налагодження нормального співжиття українців і поляків у Галичині.

На засіданні Контактного Комітету 8 травня 1938 р., яке розглядало проблему польсько-українських відносин, референт Осип Назарук висловився за ведення переговорів з польською стороною, мотивуючи цю свою думку потребою централізувати гостроту внутрішньополітичної ситуації [3, арк.22].

Перші прояви порозуміння в українському середовищі звелися фактично нанівець навесні 1939 р., коли обговорювалася відозва нового провідника ОУН Андрія Мельника, який замінив на цьому посту Євгена Коновальця, убитого в травні 1938 р. більшовицьким агентом. Зміст документа, що зображав керівника ОУН вождем нації, а український націоналізм єдиним і визнаним носієм чинної боротьби й містив звинувачення на адресу легальних партій, викликав гостру реакцію учасників Контактного Комітету. Осип Назарук разом з Василем Мудрим, Дмитром Левицьким, Матвієм Стахівим і Міленою Рудницькою наполягали на публічному відмежуванні від ОУН і осудові її діяльності. Володимир Кузьмович і Дмитро Паліїв відмовилися від цієї заяви.

Після тривалих дискусій представники УНДО, УСРП і УНО ухвалили опублікувати полемічну брошуру, спрямовану проти ОУН. Текст праці під назвою “Підпільний націоналізм” підготував Осип Назарук [4, арк.1–28].

Загалом, внутрішньополітична напруга позначилася на діяльності Контактного Комітету. Осип Назарук утримувався від участі в спільних акціях, організованих Комітетом. Інші члени – Володимир Старосольський, Дмитро Паліїв – майже припинили свою діяльність.

Лише влітку 1939 р. розпочалася нова хвиля обговорення проблеми консолідації національних сил на сторінках української преси, у процесі якої головною ідеєю було створення Українського Національного Проводу (УНП) – єдиного керівного органу. Практичне втілення цього задуму розпочалося наприкінці серпня 1939 р., після укладення радянсько-німецького договору про ненапад. Ідею створення єдиного національного центру підтримала Українська греко-католицька церква. Деякі подробиці початкової стадії цього процесу подав О.Назарук у листі до ректора духовної семінарії в Станіславові о. Авксентія Бойчука 27 серпня 1939 р.: “... за апробатою св. Юра твориться тут на гвалт щось в роді Національної Ради. Кузьмович вже приходив до мене в тій справі ...” [5, арк.138].

Контактний Комітет на своїх засіданнях 28, 30, 31 серпня обговорював концепцію такого керівного органу. Зокрема, на останньому з них, де був присутній Осип Назарук, представники УНДО вручили представникам Комітету проекти документів: 1) Конституції Українського Національного Проводу; 2) Правильника устрою, організації праці та компетенції УНП; 3) Маніфесту до народу; 4) Особового складу УНП; 5) Декларації евентуального Конгресу Українських Громадян і 6) Запрошення на конгрес [5, арк.140].

У проекті Конституції визначалося головне завдання Українського Національного Проводу – “сконсолідувати і скоординувати політичні та громадянські сили Українського Народу в Польщі” [5, арк.1]. Лідери УНДО запропонували й персональний склад УНП. Осип Назарук не мав місця в президії, а значився серед звичайних членів ради. У листі до Авксентія Бойчука 1 вересня 1939 р. він нищівно розкритикував усі проекти УНДО, а особливо – намір залучення Єпископату церкви до політичних справ. Осип Назарук вважав недоцільним “взагалі давати наші імена й підписи під акцією людям, які хочуть виключно самі рішати, а наші імена й підписи уважати за параван” [5, арк.140].

Назарукову критику концепції консолідації УНДО підтримали Матвій Стахів і Мілена Рудницька, однак реалізувати справу Українського Національного Проводу не вдалося – 1 вересня 1939 р. розпочалася німецько-польська війна, а Контактний Комітет уже більше не збирався.

Осип Назарук у Контактному Комітеті відіграв досить вагомий роль. Він прекрасно розумів потреби національного руху відповідно до міжнародної ситуації, що складалась у другій половині 1930-х рр. Будучи своєрідним “двигуном” (та ще й секретарем) Комітету, він усвідомлював необхідність консолідації на ґрунті спільного захисту здобутків і самого існування нації.

Нападом Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 р. розпочалася Друга світова війна. 22 вересня Львів уже був не в польських руках. Цікаву деталь помітив Осип Назарук: “Дивним збігом подій поляки вдержали Львів точно тільки днів, кілька вдержали його ми, українці, в 1918 р.: Львів був тоді в руках галицьких українців від 1 до 22 листопада” [16, с.13].

Деякі представники української інтелігенції 22 вересня 1939 р. після приходу сюди Червоної Армії відразу залишили місто. Серед них – віце-маршалок сейму Польщі, голова УНДО Василь Мудрий; редактор “Діла” Іван Кудрин-Рудницький; учений-філолог, професор Роман Смаль-Стоцький; голова спортивного товариства “Луг” Роман Дашкевич. Покинули місто й деякі наддніпрянські емігранти.

Незважаючи на перебування більшовицьких військ у Львові, не переривалися зустрічі діячів різних українських організацій. Після 22 вересня 1939 р. вони відбувалися двічі на тиждень у помешканні Костя Левицького (у будинку “Дністра” на вул. Підвалля, 7, на 2-му поверсі – навпроти помешкання Осипа Назарука).

На цих зустрічах обговорювали політичну ситуацію, утворили Допомоговий Комітет, схвалили самочинний вступ львівської молоді до міської міліції, а також

прийняли рішення вислати делегацію до нової влади. До її складу включили Осипа Назарука, але в останній момент він вирішив не йти, вважаючи, що, як католицький редактор, дражнив би нову владу. А до складу делегації ввійшли Кость Левицький, Роман Перфецький, Степан Баран, Кирило Студинський і Зенон Пеленський.

На зустрічі з представниками нової влади – генералом Івановим і Міщенком – Кость Левицький виголосив промову, у якій акцентував на перших кроках, зроблених представниками української інтелігенції для налагодження співпраці. Для Міщенка співпраця була можлива лише тоді, коли українці будуть у становищі радянської інтелігенції. Кость Левицький від імені депутації заявив про лояльність до радянської влади, але й торкнувся проблеми існування Греко-католицької церкви, кількості українців у місті, видання щоденника “Діло”. Проте на ці питання чіткої відповіді з боку представників більшовицької влади почуто не було. Повернувшись до свого помешкання, Кость Левицький підсумував розмову коротко: “Слова були добрі, а діла побачимо” [16, с.18].

Не дозволила радянська влада й проведення української демонстрації перед будинком колишнього воєводства. Проте багатьом українським діячам було запропоновано роботу. Зокрема, до керівництва шкільною освітою задіяли Юрія Полянського – візитатора середніх шкіл і Гриця Микитея – учителя середніх шкіл у Львові.

Перші дні нової влади переконували Осипа Назарука в тому, що треба залишитись і працювати лояльно, де призначать. Таку позицію займали й решта інтелігентів, що збирались у помешканні Костя Левицького. Осипа Назарука, зокрема, управа Союзу українських адвокатів призначила вчителем української мови й термінології для адвокатів – євреїв і поляків.

Але після ув’язнення д-ра Івана Німчука, посла Володимира Целевича та, особливо, д-ра Костя Левицького він вирішив покинути Львів. Спонукало до цього ще й те, що офіцери ДПУ питались про нього, коли робили ревізію в помешканні Костя Левицького.

2 жовтня 1939 року Осип Назарук вирушив зі Львова в напрямку Рави-Руської. У планах утікача був візит у Варшаві до оо. Василян, які б могли надати інформацію про українські емігрантські осередки, а далі до Берліна – відвідати гетьмана Скоропадського. Щасливо оминаючи міліцію та червоноармійців, він опинився на колишньому австроросійському кордоні в Белзці. Тут, а потім в інших містах, увагу Осипа Назарука привертала наслідки колонізації й утисків місцевого українського населення [16, с.45].

На хвилі емоційно-релігійного екстазу він по-своєму логічно трактував той жалюгідний стан, у якому опинилися польська держава та церква (як справедливу відплату, своєрідну кару божу), і критикував, на його думку, нездатність польського керівництва йти на переговори з Гітлером, зневажливе ставлення до національних меншин [16, с.63].

7 жовтня, коли Осип Назарук перебував у Красноставі, місто, згідно з радянсько-німецькою угодою про корекцію зон окупації, відійшло під німецький контроль. Після кількох днів поневірянь він 13 жовтня досягнув мети своєї подорожі – опинився у Варшаві. 31 березня 1940 р. помер у Кракові.

Таким чином, реалії політичного життя Західної України 1930-х рр. (міжпартійна ворожнеча, гострі суперечності легальних партій і націоналістичного підпілля) і загострення міжнародних відносин в Європі переконали Осипа Назарука в необхідності активізації консолідаційних зусиль у краї. Він активно підтримав консолідаційні зусилля української преси, став активним поборником пресового порозуміння в значущих суспільних справах. Через Осипа Назарука вдалося прилучити до консолідаційних процесів митрополита Андрея Шептицького та єпископа Григорія Хомишина. Будучи своєрідним “двигуном” (та ще й секретарем) Контактного Комітету, він усвідомлював необхідність порозуміння українських сил напередодні Другої світової війни.

1. Центральний державний історичний архів України у Львові (далі – ЦДАЛ України), ф. 359, оп. 1, спр. 2. – 42 арк.
2. ЦДАЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 1. – 17 арк.
3. ЦДАЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 119. – 133 арк.
4. ЦДАЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 195. – 149 арк.
5. ЦДАЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 202. – 180 арк.
6. ЦДАЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 209. – 207 арк.
7. ЦДАЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 217. – 14 арк.
8. ЦДАЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 29. – 119 арк.
9. ЦДАЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 381. – 269 арк.
10. Державний архів Івано-Франківської області (далі – ДАІФО), ф. 69, оп. 1, спр. 592. – 24 арк.
11. “Домашня війна серед українського громадянства” // Громадський голос. – 1937. – 23 жовтня. – С. 1.
12. Дядюк М. В. Липинський на сторінках щоденника й у листах Осипа Назарука / М. В. Дядюк // Молода нація. – 2002. – № 4. – С. 127–160.
13. Єгрешій О. Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча / О. Єгрешій. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 2006. – 166 с.
14. Лисяк-Рудницький І. О. Назарук і В. Липинський: історія їхньої дружби і конфлікту / І. Лисяк-Рудницький // В’ячеслав Липинський. Архів. Т. 7 : Листи Осипа Назарука до В’ячеслава Липинського. – Філадельфія (Пенсільванія), 1976. – С. XV–XCVII.
15. Москалюк М. Українська католицька народна партія і проблема польсько-українського порозуміння / М. Москалюк // Українсько-польські відносини в Галичині у ХХ ст. – Івано-Франківськ : Плай, 1997. – С. 221–224.
16. Назарук О. Зі Львова до Варшави. Утеча перед совітами в пам’ятних днях 2–13 жовтня 1939 / О. Назарук. – Л., 1995. – 95 с.
17. Назарук О. Пресове порозуміння: як ми на нього дивимось передовсім зі становища католицького світогляду / О. Назарук // Нова Зоря. – Л. ; Станіславів, 1938. – 5 травня. – С. 2.
18. Сосновський М. Шляхи реалізації концепції всеукраїнської єдності / М. Сосновський // Перший світовий Конгрес вільних українців : матеріали. – Вінніпег ; Нью-Йорк ; Лондон, 1969. – С. 3–48.
19. Чайковський А. Внутрішні причини невдач нашої державности / А. Чайковський // Діло. – 1938. – 1 листопада. – С. 2.
20. Швагуляк М. Маловідома сторінка політичного життя Західної України / М. Швагуляк // Записки НТШ. – Т. ССХХVIII. – 1999. – С. 207–248.
21. Швагуляк М. Осип Назарук: сторінки біографії / М. Швагуляк // Український Ліс. – 1995. – № 1. – С. 57–58.

In the article public-political activity Osypa Nazaruka on Western Ukraine in 30th years is considered. Consolidation actions in which took part to O. Nazaruk were directed on the union of efforts of natsionalno-dergavniitskih forces for the fight against the offensive of the Polish mode.

Key words: *O.Nazaruk, public-political activity, consolidation, catholicism, conservatism.*

УДК 94 (477.87)

ББК 63.3 (4 Укр) 628

Сергій Адамович

ПАВЛО РОБЕРТ МАГОЧІЙ – ІДЕОЛОГ ПОЛІТИЧНОГО РУСИНСТВА

У статті досліджується діяльність ідеолога й одного з провідних організаторів русинського руху в Україні П.Р.Магочія. Автор у публікації стверджує, що ідеологія русинського руху створена штучно на основі стародавньої самоназви жителів Закарпаття.

Ключові слова: *політичне русинство, сепаратизм, націонал-демократичні організації, автономія, національність, етнос, регіон.*

Дезінтеграційні процеси у СРСР в кінці 80-х рр. ХХ ст. і національне відродження в УРСР знайшли відображення в розгортанні політичного русинства на Закарпатті. У регіоні зусиллями активістів – представників русинської етнографічної групи було започатковано рух, що спрямовувався на прищеплення русинам окремої від укра-

інців ідентичності й використання етнічної окремішності задля обґрунтування вимог автономного статусу Закарпаття.

Спроби неупередженого об'єктивного аналізу явища політичного русинства в українській історіографії здійснили Ю.Балега, С.Віднянський, О.Гаврош, М.Зан, І.Курас, О.Майборода, О.Мишанич, М.Панчук, В.Піпаш.

Відзначимо, що, попри окремі спроби наукового дослідження політичного русинства, в історіографії ще не проведено детального аналізу ідеології сучасного русинського руху, не дано характеристику поглядів лідерів русинства та їх ролі в процесі становлення незалежної України. У зв'язку із цим, ставимо завдання проаналізувати в статті ідейну спадщину та політичну діяльність провідника й ідейного натхненника світового русинства канадського вченого Павла Роберта Магочія.

Початок дискусій з проблем русинів було покладено на науковій конференції в м. Гонолулу на Гавайях 20 листопада 1988 р., на якій учені США, Канади, Польщі порушили питання етногенезу та політичної історії лемків-русинів [19, с.117]. Проблемі лемків-русинів була присвячена конференція “Лемки в історії і культурі Карпат” (Сянок, жовтень 1990 р.) [8, с.154; 9, с.175–176].

Закарпатська еміграція в США й Канаді 13–15 липня 1990 р. у м. Кейн, 19–21 жовтня 1990 р. у м. Торонто виступила проти політичного русинства на Закарпатті, засудила спроби штучного створення “русинського народу” [23, с.7]. З ініціативи Рахівської організації Руху та районного об'єднання Товариства української мови імені Т.Г.Шевченка в січні 1991 р. було організовано конференцію “Гуцульська республіка та національно-визвольний рух на Закарпатті 1918–1919 рр.”. Більшість її учасників заявила, що “русини – плоть від плоті, кров від крові українці...” [21, с.2].

Натомість лідерство в науковому обґрунтуванні теорії політичного русинства приписується П.Р.Магочію. Дослідник народився в 1945 р. у родині угорця та карпатської русинки в м. Енглвуд (штат Нью-Джерсі, США). Навчався в Ратгерському та Принстонському університетах. П.Р.Магочій викладав у Гарвардському університеті й у Гебрейському університеті в Єрусалимі. З 1996 р. П.Р.Магочій належить до Королівського товариства Канади [26]. Він є автором понад 450 публікацій з історії, етнічних, політичних наук, мовознавства, картографії та бібліографії.

Цей учений здійснював також й організаційну опіку над русинським рухом, включно з керівництвом Світовою радою русинів. На його думку, “русини є етнічною групою зі всіма потрібними “об'єктивними” характеристиками: окремою мовою, історичними традиціями, територією, звичаями. На цій основі самостійна національність потенційно можлива” [17, с.7].

Однак ряд учених і громадських діячів наголошує, що наукова позиція канадського дослідника була зумовлена його залежністю від радянських спецслужб. Так, Ю.Балега, опираючись на власний досвід, висунув звинувачення П.Р.Магочію в підтримці з боку органів держбезпеки ще в доперестройковий період [1, с.89–90]. П.Р.Магочія навіть звинувачували в тому, що він співпрацював з розвідкою комуністичної Чехословаччини [30, с.62; 3, с.9].

Те, що П.Р.Магочій був агентом спецслужб двох держав, поінформував у 1998 р. в інтерв'ю газеті “Независимость” також один із провідних аналітиків КДБ СРСР В.Школьник [27, с.17].

Відзначимо, що ще під час I Світового конгресу русинів у 1991 р. у Межилаборцях (Словаччина) П.Р.Магочій визнавав: “Відповідь... чи русини становлять окрему народність – за можливим винятком русинів Воєводини, негативна”. Він вважав, що русини як етнічна група мають теоретичний потенціал розвинути в окрему народність або стати складовою частиною іншої народності [12, с.6].

Дослідник погоджувався, що наукова правда не є на боці русинського питання, а русини не мають літературної мови та своєї держави. Однак він стверджував, що оцінка

науки може змінитися, мова буде створена інтелігенцією, а державність в умовах регіоналізації Європи втрачає значення [12, с.9].

Учений закликав русинські організації Закарпаття підтримати перетворення Радянського Союзу у федеративну державу, у якій Україна керуватиме своїми справами. Крім того, українцям треба було нагадувати, що всесоюзна тенденція до децентралізації повинна також відбуватися в межах кожної республіки. Попри відсутність у русинів нації, мови тощо, П.Р.Магочій вважав, що “українці мусять зрозуміти, що в їхньому інтересі підтримувати русинський рух на Закарпатті або принаймні бути нейтральним. Інакше вони й надалі відчужуватимуть русинів” [12, с.12–13].

П.Р.Магочій спочатку визнавав походження етноніму русин через існування Київської Русі й належність до східнослов'янського світу, але зауважував, що хоч карпатські русини у своїй історії були під владою “цілого кола держав, але вони все хотіли мати хоч якесь самоуправління” [13, с.10]. Проте в праці “Народ нізвідки: Ілюстрована історія карпаторусинів” учений стверджує, що Карпатська Русь ніколи не була під гегемонією Київської Русі чи якогось іншого східнослов'янського політичного утворення [16, с.37].

На думку П.Р.Магочія, предками карпаторусинів можна вважати: 1) праслов'янські народи, які прийшли до низовини Дунаю з гунами й аварами; 2) білих хорватів; 3) русинів з Галичини й Подолії; 4) порусинщених волохів з Південного Сходу [16, с.37]. Західною межею Карпатської Русі дослідник називає західну адміністративну межу Львівської та Івано-Франківської областей [2, с.21].

П.Р.Магочій веде мову про 740 тис. русинів у Закарпатті й 1 млн 640 тис. загалом у світі та поділяє “карпаторусин” на західну й східну етнографічну групи. Західна група, на його думку, складається з лемків і руснаків, які заселяють Польщу й Словаччину. Східну групу (Закарпатська область і регіон Марамуреш у Румунії) складають долиняни, верховинці та частина гуцулів [16, с.11, 27].

За цим самим територіальним принципом П.Р.Магочій поділяє діалекти русинів на східну й західну групи. Рисами, які відрізняють мову русинів, він вважає також наголос: західна (лемківська) група має фіксований наголос на передостаннім складі слова, а східна – біжучий; і словниковий запас [16, с.21].

Однак русинські лідери погоджувалися з невизначеністю статусу русинської мови. Так, І.Петровці закликав у 1999 р. у часописі “Русинська бесіда”: “А пишучі русини най кожний пише по своєму, кожний – тко як може” [31, с.1]. Натомість П.Р.Магочій визнає, що діалектна диференціація є однією з причин відсутності єдності між кодифікаторами мови Закарпаття. Крім того, він зазначає, що русини не мають загальної граматичної термінології, і сам етнонім “русин” є семантично заплутаним [14, с.27].

П.Р.Магочій намагався активізувати просвітницьку працю русинів у регіоні й боровся проти усобиць усередині русинського руху. Так, на II Світовому конгресі русинів у 1993 р. у м. Крилиці (Польща) П.Р.Магочій поставив завдання “вдосконалити методи поширення виданих матеріалів... щоби широкі кола русинської громадськості мали більший доступ до опублікованих матеріалів”. Він підтримав організацію в Україні експериментальних русинських шкіл [16, с.30–33].

У зв'язку з активізацією русинства на виконання доручень Кабінету Міністрів України від 5 вересня 1996 р. і від 25 вересня 1996 р., Держкомітет України у справах національностей та міграції підготував директиву “План заходів щодо розв'язання проблем українців-русинів” (№ 13–884/2 від 7. 10.1996 р.).

Пункти плану, який приписують І.Курасу, свідчили, що держава прийняла рішення радикально розв'язати проблему політичного русинства. З точки зору русинських лідерів, цей документ був спрямований на остаточну асиміляцію русинів як таких [33, с.63]. Зокрема, перед МЗС України, Міністерством юстиції України та НАН

України ставилося завдання своїми засобами впливу чітко “окреслити і задекларувати безперспективність ідей відокремлення чи автономізації Закарпаття на будь-якій основі – культурній, етнічній, адміністративно-територіальній тощо” [28, арк.1, 4].

На Генеральну прокуратуру України, МВС України та Закарпатську облдержадміністрацію було покладено обов’язки, застосовуючи норми чинного законодавства, здійснювати попереджувально-роз’яснювальну роботу з лідерами й активістами політичного русинства, спрямовану “на запобігання розширенню його впливу та недопущення створення політичних структур з чітко вираженою сепаратистською спрямованістю” [28, арк.2–5].

Завдяки очолюваному П.Р.Магочієм Карпато-русинському дослідному центру в США, про “План заходів...” були поінформовані американські засоби масової інформації, міжнародні організації та Конгрес США [16, с.42].

Визнання русинської національності, внесення “русинів” до офіційного переліку національностей, припинення інформаційного блокування русинства стало лейтмотивом також виступів на V Світовому конгресі русинів (24–27 червня 1999 р., м. Ужгород). Конгрес звернувся до органів державної влади з вимогою офіційно засудити кривди, вчинені русинському народові тоталітарним режимом під час приєднання Закарпаття до СРСР – УРСР, усунути практику негласного переслідування прихильників русинського руху, які працюють у державних структурах. Крім того, Конгрес вимагав відкрити в Ужгородському державному університеті кафедру русинської мови і літератури та відділення в Мукачівському педучилищі, створити Науковий центр русиністики та ввести в шкільні програми вивчення русинської історії, фольклору, літератури й мови [6, с.15–16].

У виступі П.Р.Магочія на конгресі прозвучала компромісна теза, що “карпатські русини нікуди не подінуться, також як і українці і Україна... нам долею призначено жити разом” [15, с.22]. Учений цими словами в обмін на визнання за русинами статусу нації обіцяв політичну лояльність щодо Української Держави.

На Світовому конгресі русинів у 1999 р. П.Р.Магочій також підняв питання: “Ми вже постаріли або старіємо”, і закликав омолоджувати русинський рух [15, с.24]. Частина русинських лідерів визнавала, що стиль роботи керівництва Общества Подкарпатських Русинів і допомога деяких закордонних організацій не сприяли нормальному діалогу русинських організацій з владою для досягнення загальнорусинського інтересу [18, с.30].

Чергова спроба консолідації зусиль русинських організацій відбулася під час VI Світового конгресу русинів у 2001 р. у м. Прага. На ньому П.Р.Магочій визначив у виступі такі завдання руху: 1) адміністративні справи (офіційна реєстрація Світового конгресу в якійсь країні проживання русинів і приєднання нових асоційованих членів); 2) молодіжна активність (організація світового форуму русинської молоді); 3) громадська активність (систематична робота з владами країн, де проживає русинське населення, і з міжнародними організаціями) [11, с.58–59].

Одночасно лідер Світової ради русинів О.Зозуляк в інформаційному повідомленні Закарпатській облдержадміністрації після конгресу зазначив, що “не маємо жодних автономістських амбіцій, навпаки, підтримуємо вступ держав, де проживають русини, до таких європейських і трансатлантичних структур, як Європейський союз, НАТО, проте будемо прагнути, щоби в новій інтегрованій Європі права національних меншин-русинів були забезпечені і дотримані...” [7, с.65].

Проте вже у 2003 р. на VII Світовому конгресі русинів було поставлено питання: “Беручи до уваги величезні фінансові витрати і людську енергію чи буде змога в майбутньому і бажання продовжувати організовувати наші конгреси у “старім” форматі”. Відзначимо, що конгрес уперше був зареєстрований як юридична особа в Словаччині й відбувався разом з I міжнародним форумом русинської молоді [16, с.59–60].

П.Р.Магочій на конгресі сформулював такі напрями роботи русинського руху: бізнес, наука й молодь. Він запропонував, щоб русини користувалися послугами підприємницьких структур, які б перебували у власності русинів, а видавнича діяльність русинських організацій мала стати більш прибутковою. Крім того, П.Р.Магочій запропонував поновити практику проведення наукових конференцій та активізувати наукову роботу. Натомість русинська молодь мала взяти на себе просвітницьку місію популяризації русинської ідеї серед населення Закарпаття [16, с.64–66].

20 лютого 2007 р. в облраді відбулося засідання “круглого столу”, який чи не вперше об’єднав керівників русинських організацій різного спрямування. У ньому взяли участь також П.Р.Магочій як голова Світової ради русинів, заступник голови облради М.Мартин, представники КПУ, СПУ, ВГО “Батьківщина” і партії “Наша Україна”. Учасники наради радикалізували вимоги й заявили, що “русинський рух набуває національно-визвольного змісту” [22, с.345].

Більше того, Закарпатська облрада на сесії 7 березня 2007 р. ухвалила рішення визнати русинів корінною національністю Закарпаття. Своїм прапором нова національність обрала триколон: синя, біла й червона смуги, а задля остаточного закріплення варіанта прапора русини вимагали провести обласний референдум [25, с.1]. Крім того, облдержадміністрація при фінансуванні національно-культурних потреб мала враховувати інтереси русинів області [34].

За два тижні до сесії облради прес-служба облдержадміністрації розповсюдила повідомлення про зустріч керівництва області з П.Р.Магочієм. На зустрічі порушувалося питання про необхідність визнати національність “русин” [20, с.3].

7 червня 2008 р. у м. Мукачеве відбувся I європейський конгрес подкарпатських русинів. На конгрес прибули русинські організації Закарпаття, а також представники Росії та Чехії. Закордонне представництво було не дуже потужним, бо русинські організації інших країн не бажали мати нічого спільного з організатором – Соймом подкарпатських русинів, керівник якого о. Д.Сидор характеризувався панслов’янськими та промосковськими поглядами.

Попри заяви про свою толерантність, учасники конгресу прийняли “Меморандум”, у якому звернулися до ЄС, Чеської республіки та Російської Федерації з проханням визнати автономію краю з конституційною назвою “Подкарпатская Русь”, а також на перехідний період виступити гарантами відновлення законного статусу суверенного народу з перспективами вступу в ЄС. За це конгрес гарантував безперебійний транзит енергоносіїв до Європейського Союзу. Новим аспектом звинувачень української влади стала заява про реальну загрозу національному миру й стабільності в краї через існування переповненого табору для нелегалів у с. Павшино [34].

25 жовтня 2008 р. у м. Мукачеве був проведений II європейський конгрес подкарпатських русинів. На ньому було проголошено республіку Подкарпатську Русь у статусі від 22 листопада 1938 р., яка мала стати спеціальною самокерованою територією й суб’єктом міжнародного права в складі України. Було також обрано виконавчу владу з 50 осіб. Учасники конгресу звернулися до облради з проханням до 1 грудня 2008 р. оголосити територію Закарпаття автономною республікою і перейменувати її в “Подкарпатську Русь”.

Натомість П.Р.Магочій використав конгреси для звинувачення України в антидемократичності. На сторінках інтернет-ресурсу “Української правди” він зауважив, що в результаті відмови України визнати русинів, люди вимушені вдаватися до відчайдушних, іноді екстремальних кроків [10].

Серед русинських активістів дійшло до розколу на так званих “поміrkованих” русинів з табору, яким керував П.Р.Магочій, і “радикалів”, котрі підпорядковуються о. Д.Сидору й одержують різнобічну підтримку з боку Росії. Факт розколу підтверджує і те, що так звані “магочісти” провели X Світовий конгрес русинів 4–7 червня 2009 р. у

Руському Керестурі (Сербія) і Петровці (Хорватія) [24], а проросійські “сидористи” провели наприкінці квітня 2009 р. свій “Перший Світовий конгрес Подкарпатських Русинів” у чеському м. Пардубіце.

Конфлікт визрів ще наприкінці 2007 р., коли один з активістів-радикалів закарпатських русинів І.Петровцій обізвав П.Р.Магочія “заокеанським брехачем і злодієм”. Він поширив в інтернеті заяву, у якій мовиться, що книга П.Р.Магочія “Народ нізвідки” (2006 р.) служить “роз’єднанню русинів” світу. Організовані “канацьким американтошем” світові конгреси русинів, твердив І.Петровцій, “не служать розвитку русинства”, натомість допомагають П.Р.Магочію “розкрадати зібрані русинською діаспорою гроші” [4].

У свою чергу, Світова рада русинів 4–6 лютого 2008 р. під час засідання в м. Бухарест категорично дистанціювалася від екстремістських заяв Сойму подкарпатських русинів [29]. На початку листопада 2008 р. П.Р.Магочій як голова Світового конгресу русинів спільно з головою Світової академії русинської культури С.Чепую засудили методи політичної боротьби прихильників о. Д.Сидора. Не відкидаючи “претензій до українського уряду за байдуже, а часто-густо упереджене ставлення до самої ідеї окремішності карпаторусинського народу”, лідери світового русинства звинуватили русинських радикалів в образливому ставленні до інших народів і держав, а також спробі за допомогою Росії досягнути ситуації на “зразок Закарпаття без України і без НАТО” [32].

П.Р.Магочій пропонував визнати, що до Європейського Союзу русини Закарпаття можуть потрапити лише як частина демократичної України, а тому міжнародній русинській спільноті та русинам Закарпаття слід усіляко вирішувати свої проблеми мирним шляхом і підтримувати зусилля України на шляху до європейської інтеграції [32].

Підсумовуючи, зазначимо, що П.Р.Магочій намагався створити наукову базу під політичні вимоги русинського руху, докладав зусилля до створення світових організаційних структур русинів. Однак ідеолог русинства виступає за еволюційну співпрацю з українськими органами влади й засуджує надмірний радикалізм. Його поміркована позиція яскраво проявилася у 2007–2010 рр., коли очолюваний П.Р.Магочієм Світовий конгрес русинів засудив антиукраїнську й проросійську русинську течію в Закарпатті під керівництвом о. Д.Сидора. Перспективи подальших досліджень політичного русинства вбачаємо у вивченні діяльності русинських організацій, їх стосунків з органами влади, організаціями національних меншин краю та зовнішніми чинниками.

1. Балега Ю. Відповідь професору Магочі: з приводу політичного шоу. Ужгород – Медзилаборце – Коцур і не тільки / Ю. Балега // Дзвін. – 1993. – № 1. – С. 88–96.
2. Белей Л. Дволикий Янус української історії, або несподівані варіації канадського автора / Л. Белей // Дзеркало тижня. – 2007. – 29 вересня. – С. 21.
3. Вахній О. Русини Закарпаття / О. Вахній // Персонал плюс. – 2007. – 22–28 березня. – С. 9.
4. Гвань І. Розкол серед русинських сепаратистів Закарпаття / І. Гвань. – Режим доступу : <http://www.xenodocuments.org.ua/poglyad/1022>. Сайт відвідано 2 жовтня 2010 р.
5. Закарпаття визнало русинів корінною національністю. – Режим доступу : <http://ua.proua.com/news/2007/03/07/183659.html>. Сайт відвідано 13 червня 2008 р.
6. Звернення V світового конгресу русинів (СКР) до органів державної влади України // Руснацький світ : наук.-попул. збірник. Т. 2 / Русинське науково-освітнє т-во, Карпаторусинський наук. центр. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2001. – С. 15–16.
7. Інформація голові Закарпатської обласної державної адміністрації // Руснацький світ : наук.-попул. збірник. Т. 3 / Русинське науково-освітнє т-во, Карпаторусинський наук. центр ; уклад.-упоряд. М. П. Макара. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2003. – С. 65.
8. Когутов П. Лемки – невідрубна гілка українського народу / П. Когутов // Дзвін. – 1991. – № 5. – С. 154.
9. Красовський І. Міжнародна наукова конференція з лемківських проблем у Львові / І. Красовський // Дзвін. – 1991. – № 2. – С. 175–176.

10. Магочі П. Р. Нерішучість України призводить до екстремізму / П. Р. Магочі. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/news/2008/11/12/84349/htm>. Сайт відвідано 12 листопада 2008 р.
11. Магочі П. Р. Познамкы: 6 Світовий конгрес русинів / П. Р. Магочі // Руснацький світ : наук.-попул. збірник. Т. 3 / Русинське науково-освітнє т-во, Карпаторусинський наук. центр, уклад.-упоряд. М. П. Макара. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2003. – С. 56–61.
12. Магочій П. Р. “Я русин был, есмь и буду...”: виступи на Світових конгресах русинів / П. Р. Магочій ; [передм. В. Падяка]. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2005. – 68 с.
13. Магочій П. Р. Карпатські Русини / П. Р. Магочій. – Б. м. : Карпаторусинський научний центр, 2002. – 24 с.
14. Магочій П. Р. Русинський язык: дотеперь досягнути вислиди і задачі будучности / П. Р. Магочій // Русин. – Пряшів, 2006. – № 1–2. – С. 24–27.
15. Магочій П. Р. Зауваження, представлені на V-му Світовому конгресі русинів / П. Р. Магочій // Руснацький світ : наук.-попул. збірник. Т. 2 / Русинське науково-освітнє т-во, Карпаторусинський наук. центр. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2001. – С. 21–24.
16. Магочій П. Р. Народ нізвідки: ілюстрована історія карпаторусинів / П. Р. Магочій. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2007. – 120 с.
17. Майборода О. “Політичне русинство”: закарпатська версія периферійного націоналізму / О. Майборода. – К., 1999. – 25 с.
18. Макара М. Проблеми відродження русинів України / М. Макара // Руснацький світ : наук.-попул. збірник. Т. 2. / Русинське науково-освітнє т-во, Карпаторусинський наук. центр. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2001. – С. 29–31.
19. Макара М. П. Карпатські русини в контексті сучасного етнополітичного життя / М. П. Макара, І. І. Мигович // Український історичний журнал. – 1994. – № 1. – С. 117–128.
20. Мартин В. Русинська правда / В. Мартин // Дзеркало тижня. – 2008. – 16 лютого. – С. 3.
21. Масляний О. Гуцульська республіка: повернення із забуття / О. Масляний // За вільну Україну. – Л., 1991. – 31 січня. – С. 2.
22. Мигович І. Закарпаття: на зламі епох : статті, виступи, інтерв'ю / І. Мигович. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2008. – 384 с.
23. Мишанич О. То хто ж вони? До ідейних витоків новітнього “карпаторусинства” / О. Мишанич // Літературна Україна. – 1991. – 17 січня. – С. 7.
24. Найвекшы успіхи – в науці, освіті і видавельській роботі. – Режим доступу : http://www.rusynacademy.sk/rusynski/rusyn_kongres.html#rezolucia 10. Сайт відвідано 2 жовтня 2010 р.
25. Одкрита війна Києва из Ужгородом через права русинов и русинського регіонального прапора – триколора // Подкарпатська Русь. – 2008. – 1–15 січня. – С. 1.
26. Павло Роберт Магочій. – Режим доступу : http://uk.wikipedia.org/wiki/Павло_Роберт_Магочій. Сайт відвідано 10.10.2010 р.
27. Піпаш В. Феномен регіонального сепаратизму в Закарпатті / В. Піпаш. – Мукачеве : Карпатська вежа, 2009. – 36 с.
28. План заходів щодо розв'язання проблем українців-русинів (Державний комітет України у справах національностей та міграції. – № 13-884/2 від 07.10.1996) // Архів автора. – С. 1–5.
29. Позіція Світової ради Русинів. – Режим доступу : http://www.rusynacademy.sk/rusynski/rusyn_kongres.html#Главный_пункт_решения_CPP_Позиция_к_Декларации_Сойму_Подкарпатских_Русинов. Сайт відвідано 2 жовтня 2010 р.
30. Радевич-Винницький Я. Чи ошасливить Україну федералізація? / Я. Радевич-Винницький // Розбудова держави. – 1993. – № 6. – С. 60–64.
31. Русинська бисіда. Народна новинка. – Берегове, 1999. – Май. – Ч. 12. – С. 1.
32. Світовий Конгрес русинів відмежовується від екстремізму. – Режим доступу : <http://www.muкачеvo.net/ua/news/view/18298>. Сайт відвідано 2 жовтня 2010 р.
33. Шарга М. Національність “РУСИН”: аргументи і факти / М. Шарга // Руснацький світ : наук.-попул. збірник. Т. 2. / Русинське науково-освітнє т-во, Карпаторусинський наук. центр. – Ужгород : Вид-во В. Падяка, 2001. – С. 60–63.
34. Режим доступу : <http://ogladach.com.ua/news/2008/6/10/196183.htm>. Сайт відвідано 13 червня 2008 р.

In this article the activity of an ideologist of one of the leading organizers of the rusism movement in Ukraine P.R.Mahochiy is being investigated. The author of the publication states that the ideology of the rusism movement is created artificially on the grounds of an ancient self-name of the Trans-Carpartian inhabitants.

Key words: *political rusism, separatism, national-democratic organization, autonomy, nationality, ethnos, region.*

МЕХАНІЗМ ПАРИТЕТНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ ТА РОЛЬ ЖІНКИ-ЛІДЕРА В ПОЛІТИЦІ

Політичний лідер – це персоналізований аспект дослідження політики. У статті розглядаються особливості політичної участі жінок в Україні. Аналізуються необхідні умови та перешкоди для реалізації потреб жінок у політиці.

Ключові слова: політика, політична активність, гендер, партія, жінка, рівність.

Актуальність дослідження зумовлена тим, що політика є сферою боротьби за владу, де на перший план виступає окрема особистість з її інтересами, потребами й цінностями. Демократичний шлях розвитку суспільства передбачає, що в боротьбі за владу, вплив на неї беруть участь як чоловіки, так і жінки. Зростання впливу жінок у політичному просторі є нині об'єктивною реальністю, а беззаперечним явищем стала активна участь жінок як у владних процесах, так і в опозиційній діяльності.

Про демократичність держави можна говорити, коли громадяни беруть активну участь у політичному житті держави, володіють високим рівнем політичної культури, усвідомлюють себе активною частиною цілого, тобто громадянського суспільства. Говорячи про певну участь громадян у політиці, ми будемо мати на увазі, перш за все, політичну активність (особливо жінок).

У зв'язку із цим, актуальною є проблема участі жінок у політиці через їх активну позицію та інституційні механізми паритетної демократії. Загалом проблема участі жінок у політиці та політичної активності є досить поширеною в українській науці. Так, О.Кисельова, В.Барков і О.Пищуліна досліджують питання інституціоналізації механізмів, забезпечення гендерної рівності, з етнопсихологічної точки зору досліджують В.Бебик, О.Науменко, А.Шаблій. Окремі територіальні особливості політичної активності жінок цікавлять Г.Лабінську. Важливе наукове значення мають дослідження жіночого лідерства як форми паритетної демократії в роботах О.Кириленко, О.Лазоренко, І.Цікул, Н.Лавріненко, І.Синявської. У російській академічній науці зазначений аспект дослідження висвітлений у працях А.Андреєнкової, Н.Степанова, Е.Кочкина, С.Айвазова, О.Хасбулатова.

Мета дослідження – дати обґрунтований аналіз проблеми нерівності доступу жінки-лідера до владних повноважень, а також створити рекомендації підвищення її ролі в політиці.

Питання лідерства взагалі, його місця в суспільстві минулого, сучасного й майбутнього, перспективи розвитку й умов формування лідерів зокрема в сучасній Україні постійно турбують громадськість. З вирішенням цих питань люди пов'язують власні долі, прогнозують розвиток суспільства.

Під лідерством розуміють один з процесів організації та управління малою соціальною групою, що сприяє досягненню групових цілей в оптимальні терміни з оптимальним результатом. Політичний лідер – це людина, здатна згуртувати навколо себе багатьох, завоювати в них авторитет, повести за собою.

Питання, за якими критеріями слід оцінювати діяльність політичних лідерів, викликає глибоку зацікавленість соціальних психологів, політологів та інших дослідників цього феномену. Одним з таких основних критеріїв, що впливає на сприйняття політичних лідерів, є гендерний. Традиційно лідерство в нас вивчалось без урахування статевих відмінностей, оскільки лідерська роль апріорно вважалася маскуліною. Та поява на політичній арені яскравих жінок-лідерів і бажання жіноцтва брати активну участь у суспільно-політичному житті країни пожвавили інтерес до проблеми ефективності виконання лідерської ролі чоловіками й жінками за різних умов і обставин.

Про демократичність держави можна говорити, коли громадяни (незважаючи на стать) беруть активну участь у політичному житті суспільства, володіють високим рівнем політичної культури, усвідомлюють себе активною частиною цілого, тобто громадянського суспільства. У ХХІ ст. світова спільнота своє головне завдання вбачає в подоланні будь-яких форм нерівності: класової, гендерної, расової, етнічної, політичної, економічної та соціально-культурної. У різні історичні періоди роль української жінки в суспільстві була досить значною, проте вона ніколи не мала чітко визначеного статусу. За роки незалежності жіноче питання стало об'єктом особливої уваги.

Важливим моментом у забезпеченні участі жінок у політиці є їх активна позиція щодо соціально-політичного середовища. Для аналізу політичної активності потрібно визначити основні параметри дослідження: це – наявність правової бази, участь особи в громадсько-політичній роботі через залучення до членства в політичних партіях і громадських організаціях, участь у парламентській роботі й виборах, залучення до прийняття політико-державних рішень тощо. Переходячи до розгляду жіночої активності в політиці, варто зауважити, що підґрунтям для неї стають гендерна політика й гендерна рівність.

Принцип гендерної рівності розглядається тепер світовим співтовариством, передусім, як політичне питання, яке “вимагає значного розширення сфери застосування – не тільки в інтересах жінок, а й в інтересах чоловіків і суспільства в цілому” [1, с.325]. Суспільство має сприйняти як аксіому, що жінки – активний суб'єкт громадянського суспільства та державотворення, а не лише об'єкт державного захисту. Саме це повинно стати вихідною позицією для формування державної гендерної політики.

Демократизація всіх сфер життєдіяльності сучасного суспільства є неможливою без паритетного представництва жінок нарівні із чоловіками в структурах політичної влади, їх активної участі в процесах прийняття політичних рішень. ХХ ст. пережило переворот у статусі жінки. Жінки отримали громадянські й політичні права та можливості для самореалізації. Нині в Україні існує комплекс проблем із зазначеного питання.

Конституція України, яка свого часу визнана іноземними фахівцями однією з найдемократичніших, у статті 24 проголошує рівність прав жінок і чоловіків у всіх сферах життя [4, с.10–11]. 8 вересня 2005 р. Верховною Радою України схвалено, а 1 жовтня підписано Президентом України Закон “Про забезпечення рівних прав і можливостей жінок та чоловіків”. Але так чи інакше сьогодні Україна знаходиться на перехідному розташуванні між країнами з безумовним домінуванням чоловіків і країнами з винятково низьким представництвом жінок у парламенті. Хоча потрібно врахувати ту обставину, що 51% електорату України є виборці-жінки. У багатьох жінок політична активність почалася досить рано, але на початку кар'єри вони відігравали головну роль у своїх партіях. Більшість із них так і не стали керівниками своїх політичних структур.

Якщо говорити про представництво жінок у парламенті, необхідно констатувати, що Україна з показником 5,3% займає передостаннє місце серед країн – членів Ради Європи. Менше тільки в Туреччині – 4,4%. У країнах з високим рівнем представництва жінок у структурах влади (Фінляндія – 39%, Норвегія – 35,8%, Швеція – 33,5%, Данія – 33%) краще, ніж деінде, вирішуються проблеми екології, освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, досягається злагода в суспільному організмі [9, с.103]. При цьому від жінок-політиків очікують не тільки захисту соціальних інтересів населення, конструктивного й активного вирішення специфічних жіночих проблем, а й іншого, відмінного від чоловіків, стилю роботи, способів розв'язання проблем. Водночас, чим вища посада – тим більшою є диспропорція на користь чоловіків.

Якщо брати до уваги світовий чинник, то за критерієм репрезентативності жінок у парламенті Україна серед інших країн світу посідає 152 місце [9, с.103]. Її випере-

джають не тільки найрозвинутіші світові країни, а й сусідні Угорщина, Польща, Словаччина, Румунія, Росія, Туркменістан, а також Мозамбік, Уганда, Гамбія, Гана (причиною цього є те, що більшість чоловіків у державах Африки зайнята багаторічними громадянськими війнами, тому влада зосереджена в жіночих руках).

Виникає питання, чому такий низький рівень представництва жінок в органах влади. По-перше, ліквідація квоти 33% представництва жінок, яка існувала в радянські часи (ідеологічна політика колишньої КПРС була побудована на принципі демагогії: формально вона впроваджувала передовий досвід – принцип квотного представництва жінок у політичних структурах влади). По-друге, в умовах більшої свободи думок і гласності в буденному спілкуванні та за допомогою засобів масової інформації відбувся своєрідний “викид” завуальованого раніше консервативно-патріархального стереотипу ставлення до жінки як до людини другого гатунку. По-третє, наявність нерозвинутої самосвідомості та слабкої організованості самих жінок [5, с.381].

Звичайно, відстороненість жінок від політики має багато причин, які впливають на низьку політичну активність. До них належать: економічний чинник (заклопотаність проблемами виживання в обставинах, які створили чоловіки), культурно-психологічні чинники (жінки чутливіші до вимог суспільних норм і настанов, вони більше зважають на традицію, є поступливішими тощо) та організаційні чинники (ще недостатньо є механізмів для спрямування ініціативи й енергії жінок у суспільне русло) [10, с.29–30]. Панує стереотип, згідно з яким нібито традиційними для України є поділ праці на суспільну, себто чоловічу, і домашню – жіночу, і переконання, що цю “традицію” слід підтримувати й надалі.

У квітні 2004 р. було проведено соціально-психологічне дослідження громадської думки щодо підґрунтя політичної та економічної активності українців у контексті державотворення й формування громадянського суспільства. Жінки вивели відмінний від чоловіків рейтинг рис характеру, які заважають їм у політиці, економіці тощо. Вони вказали такі риси: інертність – 43%, меншовартість – 30,4%, невпевненість – 27,5%, національну несвідомість – 26,6%, байдужість – 23,2%, жадібність – 16,9%, заздрість – 14,5%, егоїзм – 14%, толерантність – 13% і непорядність – 12,6% [14].

Потрібно зазначити, що велика кількість жінок працює в структурах управління на керівних посадах, але це переважно третя, четверта ланки державного управління. В.Губань наводить таку статистику участі жінок в управлінні: серед державних службовців 81,5% жінок і 18,5% чоловіків [2, с.29]. Дисбаланс чоловічих ідей з жіночими підходами до їхньої реалізації негативно відзначається на ефективності рішень загалом [8, с.4].

Головними аргументами на користь зростання активності жінок у політиці є те, що виключення жінок з політичної сфери є формальним і фактичним дефіцитом демократії в країні й жінки як група мають інший досвід та інші інтереси, ніж чоловіки [12, с.51], а вагоме представництво жінок у політиці має низьку позитивних наслідків: посилення конкуренції ідей – необхідність серйознішого обґрунтування рішень і більш цілеспрямованого винайдення компромісів та підвищення якості управління – згідно з даними ООН, за 2000–2005 рр. найкращі показники у сфері людського розвитку, куди входять тривалість життя, доступ до інформації, охорона здоров'я, система соціального страхування, мають країни, де є традиційно високий рівень представництва жінок у парламенті (у середньому по Скандинавських країнах 39,7%) [13, с.61].

Шлях до політичного професійного успіху – це визначення та подолання певних бар'єрів або стереотипів у розвитку кар'єри жінки. Серед таких бар'єрів назвемо: поведінковий (жінкам дуже часто бракує впевненості у своїх силах і позитивного ставлення до себе), рольовий (у суспільстві жінка, насамперед, повинна себе реалізовувати в сімейному колі, а чоловік – виконувати громадські, політичні функції, робити кар'єру), культурно-соціальний (при цьому наявне уявлення про політику як “брудну”, корум-

повану та “чоловічу” справу, від участі в якій жінки свідомо відмовляються з моральних міркувань), професійний (мова йде про стереотипи, що склалися в українському суспільстві стосовно тих сфер і професій, які сприймаються як жіночі й чоловічі) та освітній (у сучасному динамічно зростаючому світі, особливо з настанням інформаційної ери, професійні знання мають тенденцію “старіти” з подвійною силою, аніж два десятиріччя тому, через те важливо підвищувати кваліфікацію) [6, с.179–182]. Ці п’ять бар’єрів можуть мати місце щодо будь-якої жіночої професійної діяльності, але в політичному житті та державному управлінні їй, зрештою, і в опозиційній діяльності вони особливо відчутні.

Багато жінок не йдуть у політику внаслідок відсутності/обмеженості доступу до ресурсів – фінансових. Важливим стає підвищення кваліфікації та набуття нової компетенції, формування лідерських навичок.

Справжньої плюралістичної демократії не можна досягти до того часу, доки жінки та чоловіки не матимуть однакового представництва й однакової відповідальності під час прийняття масштабних рішень [7, с.38]. Саме це й називається паритетною демократією, яка передбачає те, що оскільки чоловіки й жінки роблять однаковий внесок у розвиток суспільства та держави, то вони повинні бути однаково репрезентовані й в управлінських, законотворчих структурах.

Серед основних тем сучасного соціально-політичного життя – досягнення рівності жінок і чоловіків, що є не лише вимогою елементарної соціальної справедливості, не лише необхідною складовою демократії, а й реалізацією можливості наближення до мети сталого людського розвитку – організації суспільних відносин на принципах справедливості, рівного доступу до ресурсів, рівноправного розподілу національних багатств [3, с.69]. Переваги залучення жінок, урахування їхнього внеску, їхньої думки відчує все суспільство: адже воно, нарешті, зможе орієнтувати всі програми, що мають сприяти розвитку (включно з охороною навколишнього середовища, охороною здоров’я, освітою, раціональним використанням природних ресурсів, розподілом фінансів тощо), на задоволення потреб і врахування пріоритетів усіх членів суспільства – як жінок, так і чоловіків.

Незважаючи на розмови про демократію, аж ніяк не можна констатувати демократизацію мислення щодо суспільного становища жінки в Україні. Інакше кажучи, з одного боку, спостерігається “сформоване” негативне громадське ставлення до місця й ролі жінки в суспільстві, а з іншого, – низька самооцінка самих жінок у процесі самовизначення. Значною мірою такий стан спричинений тим, що наші жінки впродовж кількох поколінь не допускалися до прийняття рішень на всіх рівнях влади. Але на сучасному етапі в багатьох сферах життя українських жінок існують численні проблеми економічного й правового рівня (низький рівень добробуту, безробіття, невпевненість у майбутньому й пов’язані з ними психологічні особливості світосприйняття), тобто фактично дискримінаційні моменти, котрі потребують вирішення на політичному, державному рівні. Відстоювання жінками своїх політичних прав і свобод – справа як політичних, так і громадських об’єднань. Зростання жіночої активності в боротьбі за соціальні та політичні права – запорука успішного функціонування всієї держави.

1. Грицяк Н. Теоретичні засади гендерної політики / Н. Грицяк // Вісник Національної Академії Державного Управління. – 2001. – № 4. – С. 297–303.
2. Губань В. Жінки ідуть в наступ : статистика / В. Губань // ПіК. – 2001. – № 2. – С. 29.
3. Кобелянська Л. Стратегія врахування гендерних аспектів: підхід ООН / Л. Кобелянська // Жінки в політиці: міжнародний досвід для України : за матеріалами міжнар. наук. семінару (НАУКМА, Київ, 7 жовт. 2005 р.) / [за заг. ред. Я. Сверлюк, С. Оксамитної]. – К. : Аттіка, 2006. – С. 66–71.
4. Конституція України. – К. : Юрінком, 1996. – 80 с.
5. Лавріненко Н. Гендерний аспект структур влади / Н. Лавріненко // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття / [за ред. М. О. Шульги]. – К. : Ін-т соціології НАН України, 1999. – С. 380–396.
6. Лазоренко О. Жіноча присутність в українській політиці: що заважає професійній політичній кар’єрі /

- О. Лазоренко // Жінки в політиці: міжнародний досвід для України : за матеріалами міжнар. наук. семінару (НАУКМА, Київ, 7 жовт. 2005 р.) / [за заг. ред. Я. Сверлюк, С. Оксамитної]. – К. : Аттіка, 2006. – С. 175–183.
7. Лакіза-Самук Н. Жіноче питання в контексті демократизації / Н. Лакіза-Самук // Політика і час. – 1994. – № 17. – С. 36–39.
  8. Маркосян О. Втеча від перспективи або знову про “жіноче питання” в політиці / О. Маркосян // День. – 2005. – № 148. – 17 серп. – С. 4.
  9. Плотян С. Законодавче забезпечення участі жінок у процесі прийняття рішень: європейський досвід для України / С. Плотян // Жінки в політиці: міжнародний досвід для України : за матеріалами міжнар. наук. семінару (НАУКМА, Київ, 7 жовт. 2005 р.) / [за заг. ред. Я. Сверлюк, С. Оксамитної]. – К. : Аттіка, 2006. – С. 90–105.
  10. Політична опозиція : теорія та історія, світовий досвід та українська практика : матеріали наук.-практ. конф. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; відп. ред. І. М. Варзар. – К. : Навч.-метод. каб. вищ. освіти М-ва освіти України, 1996. – 236 с.
  11. Постригань Г. Ф. Опозиція та опозиційність в теоретичних співставленнях / Г. Ф. Постригань // Політична опозиція : теорія та історія, світовий досвід та українська практика : матеріали наук.-практ. конф. / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України ; відп. ред. І. М. Варзар. – К. : Навч.-метод. каб. вищ. освіти М-ва освіти України, 1996. – С. 172–176.
  12. Rogg E. State mechanisms of women's political empowerment in Norway / E. Rogg // Жінки в політиці: міжнародний досвід для України : за матеріалами міжнар. наук. семінару (НАУКМА, Київ, 7 жовт. 2005 р.) / [за заг. ред. Я. Сверлюк, С. Оксамитної]. – К. : Аттіка, 2006. – С. 50–57.
  13. Ehnberg M. Equal opportunities as means of democratic and economic development / M. Ehnberg // Жінки в політиці: міжнародний досвід для України : за матеріалами міжнар. наук. семінару (НАУКМА, Київ, 7 жовт. 2005 р.) / [за заг. ред. Я. Сверлюк, С. Оксамитної]. – К. : Аттіка, 2006. – С. 60 – 63.
  14. Бебик В. Етнопсихологічне підґрунтя політичної активності українства (до постановки проблеми) [Електронний ресурс] / Бебик В., Науменко О., Шаблій А. // Персонал. – Режим доступу до тексту : <http://www.personal.in.ua/article.php?id=175>.

A political leader is a personal aspect of research policy. In the article the features of political participation of women are examined in Ukraine. Necessary terms and hindering are analysed for realization of necessities of women in a policy.

Key words: *policy, political activity, gender, party, woman, equality.*

УЧАСТЬ В.БОБРИНСЬКОГО В ДРУГОМУ МАРАМОРОШ-СІГЕТСЬКОМУ СУДОВОМУ ПРОЦЕСІ

У статті досліджується громадсько-політична діяльність представника російських націоналістів В.Бобринського в контексті “угро-руського” питання під час другого Мараморош-Сігетського судового процесу, аналізується його внесок у захист прав, свобод та інтересів православного населення Закарпатської Русі.

Ключові слова: Закарпатська Русь, православний рух, другий Мараморош-Сігетський судовий процес.

Історія православного руху на Закарпатті віднедавна знову стала предметом гострих наукових і публіцистичних дискусій. Насамперед викликає зацікавлення проблема утисків місцевого православного населення на початку ХХ століття. Тема давно вийшла за межі наукової площини в площину релігійно-політичну. Нині це питання активно експлуатується в інформаційних війнах проросійськими та прорусинськими політичними й громадськими структурами з метою антиукраїнської пропаганди, які, передусім характеризуються непрофесіоналізмом і заангажованістю.

У цьому контексті актуальним є вивчення громадсько-політичної діяльності відомого російського націоналіста Володимира Олексійовича Бобринського. Граф займав активну громадянську позицію стосовно захисту прав православних “русских”, до яких він безапеляційно зараховував також русинів* Австро-Угорщини.

Варто зауважити, що в українській історіографії практично немає спеціальних наукових праць, присвячених цій особистості. Натомість у роботах таких дослідників, як С.Макарчук, І.Мацевко, О.Сухий, О.Добржанський, аналізується діяльність графа в контексті неославістського аспекту політики Росії щодо Галичини та Буковини [1]. У Росії про його активну роль у справі захисту “русских” Австро-Угорщини згадують О.Бахтуріна, М.Клопова, Н.Пашаєва, О.Міллер [2].

Окремо слід виділити статті закарпатського історика Ю.Данильця, який займається дослідженням православного руху на Закарпатті [3], і праці апологета русинського руху, голови громадської асоціації “Русь”, головного редактора міжнародного історичного журналу “Русин” С.Суляка [4].

Метою статті є спроба охарактеризувати громадсько-політичну діяльність графа В.Бобринського впродовж другого Мараморош-Сігетського судового процесу в контексті його неославістського світогляду, підвалинами якого був захист “русского” територіального простору як у Росії, так і за її межами.

На початку ХХ ст. на Закарпатті розпочався православний рух. На думку Ю.Данильця, відродженню православної церкви сприяли важке соціально-економічне становище регіону; безпосередній зв'язок із православним рухом в Америці; латинізація греко-католицького обряду та церкви, відособленість духовенства від народу; вплив християнських центрів, зокрема, Афону та Почаївської лаври, на духовне життя населення в Північно-Східній Угорщині [5].

Перебуваючи під соціальним і національно-релігійним гнітом місцевих угорських поміщиків, русинські селяни не до кінця усвідомлювали, яким чином вони наражають себе на небезпеку завдяки русофільським настроям. Насправді вони мало

---

* У статті етнонім “русини” використовується в значенні самоназви етнічного українського населення західноукраїнських земель, яка домінувала на початку ХХ століття в цьому регіоні.

цікавилися “великою політикою”, але були в неї втягнуті ворогуючими внутрішніми (угорці, німці) і зовнішніми (австрійці, поляки, росіяни) суспільно-політичними елітами внаслідок відкритого та прихованого сповідання православної віри.

29 грудня 1913 р. розпочався т. зв. другий Мараморош-Сігетський процес, який спричинив ажіотаж не тільки в Австро-Угорщині, але й за її межами. Журналістські репортажі про суд з’явилися у французькій, італійській, німецькій, американській пресі. Надзвичайно цікавим епізодом процесу була поява в Сігеті, у статусі свідка, депутата Державної думи графа Володимира Бобринського. Як згадує буковинський москвофіл О.Геровський, “граф віддавна, як один із головних діячів у Галицько-Російському Товаристві в Петрограді, цікавився не тільки галицькими, але й угроруськими справами” [7].

Обвинуваченим у державній зраді Угорському Королівству на користь Росії виявилось здебільшого православне селянське населення Мараморощини (села Великі Лучки й Іза). Селянам висунули звинувачення в тому, що вони шляхом поширення православ’я хотіли відірвати частину угорської держави й приєднати її до Росії; вели агітацію проти греко-католицького духовенства, церкви, угорського народу та законів.

Основною мотивацією влади було недопущення поширення православної релігії на австро-російському прикордонні, яке, на її думку, відбувалося за допомогою “російських рублів” (зокрема, грошей петербурзького “Всероссийского национального союза” [6, с.4]). Оскільки конституція декларувала свободу віросповідання, юридичних підстав притягнути русинів до відповідальності не було, відтак “бажано було довести, що православний рух в Угорській Русі, який заважає малярським планам денационалізації “русского” народу, не є рухом релігійним, а є рухом політичним або просто “русской ирредентой”, котру за законом можна й необхідно придушити докорінно” [6, с.3].

Російська преса, зокрема московська щоденна ліберальна газета “Русское слово” і санкт-петербурзька щотижнева газета “Речь” (центральный орган партії кадетів), стежили за ходом процесу, описуючи кожний день судового засідання. Дізнавшись з газет про фігурування свого імені в судовій справі, граф вирішив виступити в статусі свідка [8].

16 січня 1914 р. прокурор представив речові докази вини одного із соратників Бобринського ієромонаха Алексія (у миру Олександра Івановича Кабалука) – листи, книги, церковний одяг, предмети церковного вжитку. Наприклад, в одному з требників рукою Кабалука було вписане ім’я царського спадкоємця; у листі до архієпископа Євлогія він скаржився на москвофілів братів Геровських за те, що вони поширювали в Угорщині антидержавні друковані видання і тим самим налаштували адміністрацію проти “угроросів”, а в листі на ім’я графа Володимира Бобринського Олексій просив останнього з’явитися на судовий процес.

Олександр Кабалука – уродженець с. Ясіня, виходець із селянської греко-католицької багатодітної родини, провідник православного руху серед русинів Угорської Русі. Під час однієї з паломницьких подорожей до Києва (його метою було вирішення питання запрошення православного священника для закарпатських русинів) він познайомився з архімандритом Києво-Печерської лаври Амвросієм, митрополитом Київським Флавіаном, житомирським єпископом Антонієм (Храповицьким). Останній якраз і звів його з В.Бобринським.

У 1909 р. Олександр Кабалука телеграмою від графа був викликаний до Холма для зустрічі з владиками Євлогієм та Антонієм. Архієпископ Євлогій повідомив Кабалуку про свою розмову з обер-прокурором Св. Синоду В.Саблером, який висловив пропозицію тимчасово оселитися Олександрові в Свято-Онуфріївському Яблочинському монастирі в Холмщині. У монастирі його зустріли В.Бобринський і настоятель архімандрит Серафим, запропонували вступити до монастирської братії. За вказівкою графа, а також з благословення владик Євлогія та Антонія настоятель монастиря

доручив ученому монахові підготувати його до чернецтва й навчити богословських наук.

25 березня 1910 р. з благословення архієпископа Холмського Євлогія послушника Олександра Кабалука архімандритом Серафимом було пострижено в малу схиму з нареченням імені Алексія. 15 серпня 1910 р. відбулося висвячення Алексія на ієромонаха [9].

Б.Світлинський стверджує, що В.Бобринський сам спочатку написав листа до суду з пропозицією викликати його як свідка, однак йому відмовили [10]. Граф звертався до австрійського посольства в Санкт-Петербурзі з проханням видати візу, однак там повідомили, що його арештують на території Австрії. Тоді він звернувся безпосередньо в Будапешт. Бобринського проінформували, що він може приїхати до Угорщини через Румунію, де його не арештують і дозволять виїхати назад тим самим шляхом. Незважаючи на попередження як російських властей, так і соратників, граф все-таки поїхав до Сігету з метою дезавування інформації стосовно матеріальної підтримки православного руху на Закарпатті (Угорській Русі) [7]. Б.Світлинський указує, що граф “узав паспорт на інше прізвище й із секретарем Державної думи Дмитрієвим виїхав в Австро-Угрію, представляючись на кордоні (у Сосновиці) австрійським властям як службовець (льокай) Дмитрієва, проїхав у Мараморош-Сигот” [10].

Угорський королівський прокурор А.Іллеш (Ілляшевич) намагався переконати суд, що підсудні встановили зв'язки з графом В.Бобринським у Петербурзі й братами Геровськими в Чернівцях з політичною метою. Він звинуватив місцевих священиків, мешканців села Іза в тому, що вони “знаходяться в стосунках з графом Володимиром Бобринським, російським підданим, головою “Русского Национального Союза”, членом Думи й Синоду, з Євлогієм Холмським, Антонієм Житомиро-Волинським, православними російськими єпископами, з афонськими, холмськими, київськими, почаївськими та яблочинськими монахами й отримують грошову підтримку. Із цими особами, крім того, з лікарем Р.Геровським (через Романа Геровського – відомого лікаря в Петербурзі й Карлсбаді – передавалася, згідно з донесенням президента Буковини, левова частка грошей для москвофілів не тільки Буковини, але й Галичини та Закарпаття. – В.П.) [11, с.403–404], адвокатом О.Геровським та інженером Г.Геровським у Чернівцях (Буковина)* вони досягли згоди з метою навернення уніатських мешканців держави, які проживають у Марамороші, Угочі й Переї, у православному російську віру... Усе це робилося для приєднання означених територій до російської держави й підпорядкування їх скіпетру російського царя. Керувалися вони частково міркуваннями матеріальної вигоди, частково ж любов'ю до православної російської віри, котра служить національній російській ідеї” [12].

3 лютого 1914 р. (н. ст.) граф, у супроводі думських послів Балашова й Дмитрієва, приїхав до Будапешта. Львівське “Діло”, посилаючись на угорську газету “Pesti Hirlap”, подало витяг з інтерв'ю В.Бобринського, який категорично відкинув політичні мотиви в православному русі. Відповідно до закону 1868 р. громадяни держави могли вільно переходити з одного віросповідання в інше, дотримуючись визначених формальностей. Таким чином, переслідування за зміну релігії не могло бути злочинним [8]. 4 лютого граф був у Мараморош-Сігеті [13].

Коли 23 січня (5 лютого) 1914 р. після 9 години ранку розпочався допит графа В.Бобринського, зал засідань був переповнений. Крім журналістів, цього дня процес

---

* Братів Олексія та Георгія Геровських було арештовано в Чернівцях 5 січня 1914 р. Їм інкримінували проведення антиавстрійської пропаганди й одержання для цього грошей з Росії, контакти з В.Бобринським тощо. 25 травня (7 червня) 1914 р. їм була організована, керована з Росії, втеча за допомогою підкупу охорони в'язниці [11, с.409].

відвідали місцевий губернатор Нієгр, головний прокурор Ігіарто та представник угорського міністерства юстиції.

Іллеш пропонував проводити допит виключно французькою. В.Бобринський виявив бажання давати покази російською мовою для того, щоб його могли зрозуміти підсудні, а згодом перейти на французьку. Голова суду А.Товт не задовольнив його прохання, мотивуючи відмову тим, що судовий перекладач Медведецький погано володіє російською мовою. Він вирішив це питання на користь прокурора – слухання і допити на суді проводилися угорською мовою, якою володіло лише декілька затриманих. Одну фразу граф усе ж виголосив російською, потім переклавши її французькою – це початок свого виступу: “Привіт вам, святі мученики православ’я” [6, с.21].

На запитання голови суду граф відповідав, що “йому 46 років, що він член Державної думи, землевласник, батько п’ятьох дітей, спільних зі звинуваченими інтересів не мав ні моральних, ні матеріальних. Він належить до партії російських націоналістів і є головою “Галицько-руського союзу” (“Галицко-русского благотворительного общества”. – *В.П.*)... Союз займається діяльністю тільки в Росії, а не в Галиції, Буковині та Угорщині. “Галицько-руський союз” не має відділень у Галицькій Русі. Союз не надавав матеріальної допомоги в Галиції, Буковині й Угорщині. Свідок бере активну участь у діяльності петербурзького “Галицько-руського союзу”, від імені якого він неодноразово звертався з відозвами на користь галицьких “русских”. “Галицько-руський союз” є не політичним союзом, а лише літературно-культурним, спрямованим проти... українства та полонізації. Займатися політикою “Галицько-руському союзу” заборонено... Метою Союзу є ознайомлення “русской” (російської? – *В.П.*) громадськості з умовами життя “русских” у Галиції... У 1908 р. свідок відвідав Галицію і Буковину. Він знайомий з Марковим, Куриловичем, Дудикевичем, Бендачуком (Бендасюком. – *В.П.*), Геровським, священником Богатирцем, ректором університету в Чернівцях Коссаком, суддею Могильницьким у Сереті й чернівецьким митрополитом...” [14].

Стосовно свого, як виявилось згодом, скандального перебування на Буковині Бобринський заявив, що на зборах у Сереті він висловив своє захоплення тим, що “русские” по обидва боки кордону зберігають вірність своїм державам і, тим не менше, складають єдиний “русский” народ. На Буковину він їздив легально, щоб переконатися в тому, чи “здатні місцеві “русские” опиратися українським і польським тенденціям” [14].

Згодом граф заявив, що йому відомо про існування львівського Народного дому та “союзу Качковського”, однак між ними та “Галицько-руським товариством” немає жодного зв’язку. Петербурзьке товариство не надає матеріальної допомоги львівським установам.

Свідкові відомо, що закон дозволяє відкриття “русских” шкіл у Галичині, однак власті не бажають допустити створення таких закладів. Товариство не пов’язане зі школами, воно тільки надсилає їм твори російських класиків, але не сучасних авторів, видає брошури етнографічного та культурного змісту, однак такі публікації в школи не направлялись, оскільки не призначені для школярів. Також граф дав покази про те, що товариство не займалось організацією паломників з Галичини й Угорщини, а лише клопотало про зниження проїзної плати для них – такими ж пільгами користуються католицькі паломники. Бобринський щорічно кілька разів відвідував Яблочин і бесідував з приїжджими послухниками (здебільшого молодими хлопцями з Угорщини) на релігійні теми, там і познайомився з Кабальюком. Він запевнив суд, що ніколи не говорив про поширення “великорусської” ідеї в Угорщині, не фінансував видання чернівецької газети “Русская правда”. У своїх книгах свідок критикував лише владу, а не монархів. Бобринський заявив, що він монархіст і ніколи не став би налаштовувати народ проти його монарха [14].

Відзначимо, що Яблочинський Свято-Онуфріївський монастир на початку ХХ ст. був одним із центрів “експорту” православ’я на західноукраїнські землі. В.Бобринський

почасти брав на себе зобов'язання матеріальної та моральної підтримки галичан-семінаристів [15, арк.1]. Відомо, що в монастирі він також зустрічався із закарпатськими паломниками. У листі до Ю.Яворського від 30 червня 1913 р. з Яблочина граф звертався з проханням організувати прийом і супровід до київських православних святинь групі закарпатських русинів [16, арк.1].

Більшість будапештських газет робили висновки стосовно процесу на основі довіри до показів головного свідка – інспектора прикордонної поліції А.Дулішковича та, відповідно, недовіри до показів графа Бобринського, якого суд не побажав допустити до присяги. Однак деякі часописи висловлювали інші погляди. Наприклад, віденська “Zeit” писала: “Допит Бобринського довів лише, що проти русофільського руху нічого не вдієш з допомогою судів і параграфів про державну зраду, а також, що цей процес невдалий і шкідливий для угорської держави. Якщо думка прокурора, що русофільський рух порушує кримінальний закон, була правильною, то гр. Бобринський відразу після допиту повинен бути арештований, чим голосно погрожувала йому інспірована преса” [14]. Українофільський часопис “Діло” 7 лютого 1914 р. відзначив: “Така очевидна була брехливість зізнань сього герольда загального “обрусення”, що навіть малотямущі в сих справах угорські судії зорієнтувалися, в чім річ, і допускаючи поліцейного урядника до зложення присяги – відмовили прийняття присяги від шляхетного графа. І сим, сею відмовою, зробив угорський суд справдішну ласку Гр. Бобринському: бо інакше мусів би сей ноторичний брехун помандрувати до криміналу не як політичний “мученик”, а як звичайний “уголовной” злочинец, кривоприсяжник” [6, с.45].

Свідченням Дулішковича “Zeit” не надає значення: “Європа давно перестала працювати з допомогою агентів, провокаторів, чого, очевидно, не знає угорський уряд. Гр. Бобринський використовував судову трибуну для світової реклами своїх ідей і довів “угрорусским” селянам, що його дії не злочинні, бо інакше він, напевне, був би арештований, як йому погрожували. Його діяльність є тільки одним із видів руху від Риму, з русофільським забарвленням. Перехід у православ'я не заборонений, так само як і засвоєння російської мови, близької до угрорусского наріччя” [14].

Бобринський звернув увагу на непрофесійність ведення судової справи та надуманість звинувачень, оскільки навіть вирок містив помилки й казуси. Крім того, він заявив, що владі добре відомо, що православні русини шукають не матеріальної вигоди, оскільки вони розорені штрафами, утриманням військових та ув'язненнями; прокурор правий лише в тому, що його жертви “керувались любов'ю до православної російської віри” [12].

Варто зауважити, що В.Бобринський уміло використав свою поїздку для підтримки русофільських настроїв в Австро-Угорщині та для популяризації російської позиції стосовно проблеми Галичини, Буковини й Закарпаття. В інтерв'ю одній із французьких газет він заявив, що серед русинів “непотрібно вести пропаганду. Вони самі знають, що вони “русские” [17]. Зрозуміло, що граф лукавив, ситуація виглядала дещо інакше. Певна частина русинського населення дійсно вважала себе “русскими”, однак ніяк не менша їх кількість ототожнювала себе з українцями; однак було немало тих, хто так і не визначився з етнічною самоідентифікацією. Я.Шимов резюмує, що, “власне, однією з основних проблем національного самовизначення корінного населення Східної Галичини, Буковини й Закарпаття якраз і було те, що цей процес був надзвичайно політизований та ускладнений втручанням як австрійської й угорської політичних еліт, так і Росії, тобто зовнішніх стосовно даного регіону сил. Усе це, урешті-решт, і призвело до трагедії, що розігралася тут в роки Першої світової війни” [17].

О.Геровський резюмував, що поява В.Бобринського на суді зробила сенсацію. Коли граф закінчив давати покази, він повернувся до звинувачених і поклонився їм. Йому вдалося повернутися до Росії через Румунію, незважаючи на те, що з Відня

вимагали його арешту. Угорці таким чином хотіли продемонструвати свою “незалежність” від австрійського уряду, тому росіянина не арештовували [7].

Бобринський не зміг вплинути на результати розгляду справи, проте в черговий раз йому вдалося продемонструвати свою активну позицію апологета “русских” Австро-Угорщини й водночас продовжити лобіювати питання закордонної підтримки русинів у себе на батьківщині. Зауважимо, що відразу після завершення суду (18 лютого (3 березня) 1914 р.) о. Алексію Кабалюку (засудженому до чотирьох з половиною років ув’язнення) цар Микола II демонстративно дарував золотий наперсний хрест, а в православних храмах Росії були проведені молебні на славу його подвигу [12].

6 березня 1914 р. В.Бобринський був запрошений на офіційні збори лейб-гвардії гусарського полку, де мав особисту аудієнцію в царя з ініціативи останнього. Імператор цікавився судовим процесом проти “угро-руссів”. Спілкування тривало близько 20 хв. Микола II особисто передав Бобринському 12 тис. рублів для внесення застави (? – *В.П.*) за Кабалюка. На запевнення графа, що ці гроші віддадуть Його Величності, оскільки Кабалюк повернеться до часу розгляду справи “угро-руссів” у Верховному Суді, цар відповів, що гроші йому не потрібні, і попросив натомість детальніше ввести його в подробиці судового процесу [18, с.6].

1 (14) березня 1914 р. у Санкт-Петербурзі у Дворянському залі відбулися збори з приводу переслідувань православних “русских” в Угорській Русі. Граф проголосив збори позапартійними, попросив усіх поводитися зважено, не висловлювати політично шкідливих заяв і розповів про свою подорож до Мараморош-Сігету. Угорський суд, за словами Бобринського, проявив велике невігластво щодо російського життя, зокрема, його запитували про Київський патріархат. Він парирував на суді, що в Києві немає свого патріарха, а главою православної церкви в Росії вважається Ісус Христос. “Государеві Імператору в церковних справах належить менша влада, ніж присвоєна австрійському імператорові в Австро-Угорщині, – зауважував В.Бобринський”. Параграф 19 австро-угорської конституції, який забезпечує всім народам імперії повну свободу віри та мови, “залишається мертвою буквою. Такі декларації не мають ніякого значення, якщо уряди не бажають їх виконувати” [14]. На думку доповідача, марамороський і львівський процеси пробудять національну самосвідомість “русских”, “в обох цих процесах судяться не галицькі русини, а ми, «русские...». У цілому збори перетворилися на співчутливий патріотичний реквієм православним русинам під виразними анти-австрійськими гаслами “Геть Австрію” [14].

Натомість ліберальний часопис “Речь” висловив своє ставлення до подій таким чином: “Само собою зрозуміло, що подібний ультиматум Австро-Угорщині можуть поставити тільки діячі “русско-галицького” товариства, російська ж громадськість насправді воювати з Австрією через угро-руссів наміру не має” [14].

Безпосередня участь депутата Державної думи В.Бобринського, якому в’їзд до монархії Габсбургів був уже на той час заборонений, у судовому процесі засвідчила його активну громадянську позицію в справі захисту “русских” за межами Російської імперії. Завдяки журналістам, ця подія стала справжньою міжнародною сенсацією. Резонансності ситуації додає той факт, що в 1914 р. Австро-Угорщина та Росія перебували в напружених дипломатичних відносинах. Незважаючи на невтішний результат судового вироку, особиста аудієнція Бобринського в царя Миколи II підтвердила успішність проекту поширення геополітичного впливу Санкт-Петербурга на західно-українські землі. На нашу думку, графа можна назвати одним з апологетів “екстериторіального націоналізму” як імперської геополітичної доктрини Росії на початку ХХ ст. Вона полягала в тому, що через відстоювання інтересів закордонних “русских” забезпечувалися геополітичні інтереси російської монархії.

1. Макарчук С. Москвофільство: витоки та еволюція (середина XIX століття – 1914 р.) / Степан Макарчук // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Л. : Світ, 1992. – Вип. 28. – С. 82–98; Мацевко І. Польські національні демократи і неославізм (1907–1910) / Ірина Мацевко // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Л. : ЛНУ ім. Ів. Франка, 2000. – Вип. 35–36. – С. 221–237; Мазур О. Я. Галичина: “Галицько-російське благодійне товариство” (1902–1914 рр.) / О. Я. Мазур, О. М. Сухий // Вісник державного університету “Львівська політехніка”. – № 377 : Держава та армія. – Л. : Вид-во держ. ун-ту “Львівська політехніка”, 1999. – С. 104–113; Москвофільство : документи і матеріали / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка ; вступ. ст., комент. О. Сухого ; за заг. ред. С. А. Макарчука. – Л., 2001. – 235 с.; Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. / Олександр Добржанський. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 574 с.
2. Бахтуріна А. Ю. Политика Российской Империи в Восточной Галиции в годы Первой мировой войны / А. Ю. Бахтуріна // Серия “Первая монография” / под ред. Г. А. Бордюгова. – М. : АИРО-XX, 2000. – 264 с.; Клопова М. Э. Украинское движение на восточнославянских землях империи Габсбургов как фактор австро-российских отношений в начале XX в. / М. Э. Клопова // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. – М. : Ин-ут славяноведения РАН, 2005. – С. 93–115; Пашаева Н. М. Очерки истории русского движения в Галичине XIX – XX вв. / Н. М. Пашаева. – М. : ГПИБ, 2001. – 201 с.; Миллер А. И. Внешний фактор в формировании национальной идентичности галицких русинов / А. И. Миллер // Австро-Венгрия: интеграционные процессы и национальная специфика. – М., 1997. – С. 68–74; его же. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – С. Пб. : Алетейя, 2000. – 268 с.
3. Данилець Ю. Мараморош-Сиготський процес 1913–1914 рр. у висвітленні української та російської періодици / Юрій Данилець. – Режим доступу : <http://h.ua/story/126034/>; його ж. Життя Преподобного Олексія, карпаторуського сповідника // Живий Родник. – 2008. – № 7. – С. 53–58; его же. Второй Мараморош-Сиготский процесс против православных в Закарпатье. – Режим доступа: <http://www.pravoslavie.ru/arhiv/30790.htm>.
4. Суляк С. Русины в период первой мировой войны и русской смуты / Сергей Суляк // Международный исторический журнал “Русин” (Кишинев). – 2006. – № 1 (3). – С. 46–65; его же. Русины в истории: прошлое и настоящее // Международный исторический журнал “Русин” (Кишинев). – 2007. – № 4 (10). – С. 29–56.
5. Данилець Ю. Проблема діяльності православної церкви на Закарпатті в російській історіографії / Юрій Данилець. – Режим доступу : http://www.ukrterra.com.ua/developments/history/modern/danylec_istoriog.htm.
6. Грабец М. Ф. К истории Мараморошского процесса (дело 94-х – 29/ХІІ–3/ІІІ. 1914) / М. Ф. Грабец. – Ужгород : Издание Карпаторусской трудовой партии, 1934. – 56 с.
7. Геровский А. Иза и сиготский процесс / Алексей Геровский. – Режим доступа : http://www.ukrstor.com/ukrstor/gerowskij_iza.htm.
8. Данилець Ю. Мараморош-Сиготський процес 1913–1914 рр. у висвітленні української та російської періодици / Юрій Данилець. – Режим доступу : <http://h.ua/story/126034/>.
9. Преподобний Олексій Карпаторуський, сповідник. Пам’ять – 8/21 жовтня та 19 листопада / 2 грудня // Мгарській колоколь. – 2007. – № 59. – Режим доступу до журн. : <http://www.mgarsky-monastery.org/kolokol.php?id=335>.
10. Свитлинский Б. Галицкая Голгофа. Военные преступления Габсбургской монархии 1914–1917 гг. Приложение (на галицко-русском наречии) / Богдан Свитлинский. – Режим доступа : <http://www.galich.org/5/5.htm>.
11. Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. / Олександр Добржанський. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 574 с.
12. Фролов К. Апостол Карпатской Руси / К. Фролов, В. Разгулов. – Режим доступа : <http://www.pravoslavie.ru/put/podvizhnik/arkarpat.htm>; Фролов К. Алексей Карпаторусский, преподобный, исповедник / Кирилл Фролов. – Режим доступа : <http://archiv.orthodox.org.ua/page-682.html>.
13. Данилець Ю. Второй Мараморош-Сиготский процесс против православных в Закарпатье / Ю. Данилець. – Режим доступа : <http://www.pravoslavie.ru/arhiv/30790.htm>.
14. Суляк С. Русинский и украинский вопросы накануне Первой мировой войны / Сергей Суляк // Тезисы статьи международной научно-практической конференции “Прикарпатская Русь и Русская цивилизация” (Санкт-Петербург, 18 июня 2009 г.). – Режим доступа : <http://www.rusk.ru/st.php?idar=156005>.
15. Бобринський В[олодимир] О[лексійович] [Яворському] Юліану Андрійовичу. Лист 12 листопада 1912 р. із Петербурга // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського, ф. 21, спр. 330. – 1 арк.
16. Бобринський В[олодимир] О[лексійович] [Яворському] Юліану Андрійовичу. Лист 30 червня 1913 р. із Яблочина // Ін-т рукопису Нац. б-ки ім. В. І. Вернадського, ф. 21, спр. 334. – 2 арк.
17. Шимов Я. Габсбургское наследие Западной Украины / Ярослав Шимов // Отечественные записки. – 2007. – № 1 (33). – Режим доступа : <http://www.strana-oz.ru/?numid=34&article=1405>.

18. Донесения Л. К. Куманина из Министерского павильона Государственной думы, декабрь 1911 – февраль 1917 года // Вопросы истории. – 2000. – № 1. – С. 3–28.

The article deals with the public and political activities of the representative of Russian nationalists V. Bobrinsky in the context of “Ugro-Russian” question during 2nd Marmoros-Sziget lawsuit, examines his contribution to the protection of rights, freedoms and interests of the orthodox population of Zaccarpats’ka Rus’.

Key words: Zaccarpats’ka Rus’, orthodox movement, 2nd Marmoros-Sziget lawsuit.

УДК 94 (470+477) “1920”

ББК 63.3 (4 Укр) 613

Ярослав Штанько

УКРАЇНА В ПОЛІТИЦІ Й ІДЕОЛОГІЇ БІЛОГО РУХУ ПІВДНЯ РОСІЇ НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ (1920 р.)

У статті аналізуються зміни в національній політиці керівництва Білого руху в 1920 р., її особливості та відмінності в порівнянні з попереднім періодом.

Командування Російської армії сформулювало ідею об’єднання всіх антибільшовицьких сил, укладення військового союзу з армією УНР і надання їй матеріальної підтримки в боротьбі проти більшовизму. Але шляхом аналізу практичної діяльності уряду півдня Росії доведено, що зміни в національній політиці Білого руху відбулися лише формально. За суттю це залишилася денікінська політична лінія, спрямована на відновлення єдності Росії й уникнення шкідливих для неї прецедентів.

Ключові слова: Білий рух, Українська Народна Республіка, національна політика, громадянська війна, П.М.Врангель.

Взаємини керівництва Білого руху півдня Росії та Української Народної Республіки (далі – УНР) у 1920 р. зазнали суттєвих змін. Вони були зумовлені поразками Збройних сил півдня Росії (далі – ЗСПР) восени 1919 – узимку 1920 рр., що спричинили виникнення кризи в керівництві Білого руху; переорієнтацією лідерів УНР на військово-політичний союз із Польщею; утратою Білим рухом своєї основної бази, тобто козачих областей, і відходом на територію України, у Крим.

Для ЗСПР у 1920 р. нагальною стала потреба зміни не стільки окремих особистостей, скільки тієї політичної лінії, що уособлювалася та реалізовувалася ними. Воєнні невдачі наочно довели помилковість недооцінки А.І.Денікіним і його оточенням політичних методів боротьби проти більшовизму та переконливо засвідчили необхідність зміни політичного курсу Білого руху півдня Росії в багатьох життєво важливих для нього й кінцевого результату боротьби питаннях – аграрному, національному та інших.

Варто відзначити, що в історичній літературі висвітлювалися тільки деякі аспекти політики керівництва Білого руху півдня Росії щодо УНР у цей період, зокрема, спроби укладення військової конвенції [10–13]. Але існує досить небагато досліджень [15–16], присвячених змінам у національній політиці Білого руху, особливо у ставленні до “українського питання”, у порівнянні з попереднім, тобто “денікінським”, періодом. З огляду на це, метою статті є дослідження особливостей та еволюції ідейних основ політики керівництва Білого руху щодо України в 1920 р.

Навесні 1920 р. залишки Збройних сил півдня Росії, в основному, опинилися в Криму й перебували в надзвичайно складній ситуації: деморалізація військ, розгубленість командування, відмова Великобританії від втручання в громадянську війну в Росії. У цих умовах надії на продовження боротьби пов’язуються з іменем генерал-лейтенанта П.М.Врангеля, колишнього командувача Кавказькою та Добровольчою арміями, давнього опозиціонера А.І.Денікіну. Останній, не бачачи сенсу у своєму дальшому перебуванні на посту Головнокомандувача, саме П.М.Врангелю передав 4 квітня

1920 р. усю повноту цивільної та військової влади, призначивши його Головнокомандувачем Збройних сил півдня Росії*.

Зауважимо, що П.М.Врангель практично на першій же зустрічі з представниками преси піддав різкій критиці дії А.І.Денікіна, цим самим означивши напрям своєї подальшої політичної діяльності як роботу над помилками попереднього керівництва. Зокрема, він заявив: “Замість того, щоб об’єднати усі сили, які поставили собі за мету боротьбу з більшовизмом і комуною..., проводилася політика “добровольча”, тобто якась приватна політика, керівники якої вбачали в всіх тих, хто не мав на собі тавра “добровольців”, ворогів Росії. У результаті...дійшли до того, що роз’єднали всі антибільшовицькі російські сили й розділили всю Росію на низку ворогуючих між собою утворень” [8, с.65]. Новий Головнокомандувач також виразно дав зрозуміти, що пріоритет у його діяльності буде належати політичним методам боротьби: “Не триумфальною ходою з Криму до Москви можна звільнити Росію, а створенням хоча б на шматку російської землі такого порядку й таких умов життя, які б притягували до себе всі помисли страждаючого під червоним ярмом народу” [8, с.66].

Відмежування від денікінської політичної лінії виявилось не тільки в заявах П.М.Врангеля. 21 квітня 1920 р. начальник штабу Головнокомандувача Російською армією генерал-майор П.С.Махров подав Врангелю доповідь, у якій висунув низку принципово нових ідей щодо взаємин із національними державними утвореннями. Махров вважав, що в основу подальшої боротьби повинна бути покладена повна військова взаємодія всіх антибільшовицьких сил. Він стверджував, що будь-яка сила, що так або інакше виступає проти радянської влади, має одержати підтримку Білого руху. П.С.Махров запропонував нову стратегію боротьби з більшовиками, яка полягала у створенні центрів збройної боротьби в тих районах, де населення не може змиритись із більшовицьким режимом. Таких районів Махров виділяв чотири: Північний Кавказ, Дон, Крим, Україна [9, с.286].

Україні П.С.Махров приділив значну увагу у своїй доповіді. Він, зокрема, стверджував, що опорою для продовження боротьби на українських землях є війська С.В.Петлюри та російські частини генерал-лейтенанта М.Е.Бредова**. Особливі надії П.С.Махров покладав на армію УНР. Він вважав, що з “петлюрівцями” слід укласти військовий союз, підтримувати їх воєнним спорядженням і фінансами та з їхньою допомогою звільнити правобережжя України. Розмежувальною лінією між Російською армією та військами УНР П.С.Махров пропонував вважати р. Дніпро від гирла до Катеринослава (сучасний Дніпропетровськ. – *Ш.Я.*) [9, с.290]. При цьому він вважав за доцільне оперативне підпорядкування армії УНР П.М.Врангелю.

Таким чином, навесні 1920 р. командування Російської армії почало проводити політику відмежування від дій попереднього керівництва й сформулювало ідею об’єднання всіх антибільшовицьких сил, укладення військового союзу з армією УНР і надання їй матеріальної підтримки в боротьбі з більшовизмом. Це свідчило про деяку трансформацію, у найбільш принципових моментах, політичного курсу А.І.Денікіна, який не визнавав навіть можливості військової кооперації із С.В.Петлюрою, висуваючи на перший план необхідність безумовного визнання українськими “самостійниками” програмних гасел Білого руху.

---

* 11 травня 1920 р. Добровольча армія була перейменована на Російську армію, а 19 серпня 1920 р. наказом П.М.Врангеля замість “Головнокомандувач Збройних сил півдня Росії” вводились означення “Головнокомандувач Російською армією” і “Правитель півдня Росії”. Саме ці терміни будуть вживатися надалі в тексті (прим. автора).

** Частини військ Новоросійської області, які на початку 1920 р. під командуванням М.Е.Бредова (Окрема Російська добровольча армія) відійшли з району Одеси вздовж р. Дністер у Польщу, де були інтерновані (прим. автора).

Варто підкреслити, що готовність командування Російської армії піти на військову кооперацію з армією УНР була офіційним гаслом і зумовлювалася спочатку не тільки потребою формальної зміни “денікінського” політичного курсу, а й необхідністю далі вести боротьбу проти більшовизму. По-перше, залишки білих військ були відрізані від своїх основних баз поповнень – Донської області та Кубані, тому єдиним джерелом ресурсів могли бути тільки українські землі. По-друге, чисельність Російської армії не давала підстав для надій на самостійну перемогу над більшовиками. Зрештою, тиск на П.М.Врангеля щодо порозуміння з Польщею та українцями чинила Франція, яка залишилась єдиним закордонним союзником Білого руху.

Французький представник у Криму генерал Ш.Манжін неодноразово ставив перед П.М.Врангелем питання про можливість узгодження дій Російської армії з операціями польсько-українських військ. 17 травня 1920 р. в. о. начальника управління закордонних справ Є.М.Трубецький у листі до Ш.Манжіна окреслив позицію П.М.Врангеля. Останній мав на меті утриматися від політичної угоди з Польщею та Україною, але був готовий узгодити свої збройні акції з польськими й українськими силами та піти на розмежування операційних районів по р. Дніпро.

Проте, не зважаючи на декларування своєї готовності координувати дії з польсько-українськими військами, командування Російської армії не здійснило жодного реального кроку. Наступ з'єднань Російської армії в Північну Таврію розпочався 7 червня 1920 р., у той час, коли польський фронт уже почав відкочуватися на захід. У затримці наступу свою роль відіграли й незалежні від командування Російської армії фактори: деморалізація військ, практично повна відсутність бази матеріально-технічного забезпечення армії, відмова Великобританії від підтримки Російської армії.

Однак, на нашу думку, каменем спотикання стала необхідність переходу лінії Дніпра та перенесення операцій на правобережжя. Із цього приводу Є.М.Трубецький писав 28 травня 1920 р. начальникові управління закордонних справ П.Б.Струве: “Перейшовши Дніпро, Головнокомандувач не може залишитися на ґрунті виключно військової угоди з Польщею. Він увійде на територію, яку поляки визначили як майбутню Україну... Будучи схильним до визнання за Малоросією прав на широку автономію в межах майбутньої Російської держави, він не може зійти із цієї принципової точки зору... З польським урядом ми могли б залишити осторонь питання земельного розмежування Росії та Польщі, але, зважаючи на настрої російського населення Малоросії, ми не могли б, перейшовши Дніпро, не визначити нашого ставлення до майбутньої долі Малоросії” [8, с.134–135].

Отже, ураховуючи, що чітке визначення “ставлення білого руху до майбутньої долі Малоросії” може становити серйозну перешкоду для порозуміння з українцями й, усвідомлюючи свою тимчасову військову та політичну слабкість, П.М.Врангель офіційно стояв виключно на ґрунті укладення тільки військової угоди. Подібна позиція була зумовлена й тим, що він, так само як і А.І.Денікін, уникав політичних обіцянок, шкідливих у майбутньому для територіальної єдності Росії.

Відзначимо, що командування Російської армії, під тиском Франції, змушене було піти на принципові політичні поступки в національному питанні. Зокрема, 20 червня 1920 р. П.Б.Струве вручив главі французького уряду А.Е.Мільерану декларацію, у якій було викладено програмні засади Білого руху півдня Росії. У цьому документі йшлося про те, що “майбутня організація Росії повинна базуватися на угоді, укладеній між політичними новоутвореннями, фактично існуючими. Возз'єднання різних частин Росії... у широку федерацію повинно ґрунтуватися на вільно укладеній угоді... Така політика ні в якому разі не прагне домогтися об'єднання силою” [8, с.169]. Тобто П.М.Врангель офіційно визнав ідею створення федеративної Російської держави “знизу”, шляхом добровільного об'єднання її учасників.

Принципове визнання федеративних засад побудови Російської держави керівництвом Білого руху мало надзвичайно важливе значення. Однак ця поступка так і не набула реального змісту. По-перше, прихильників федералізму серед українських політиків залишилося небагато. Українська політична думка вже еволюціонувала на позиції відстоювання державної незалежності України й федерація для неї стала пройденим етапом. По-друге, реальні механізми створення основ федеративної Російської держави відрізнялися від задекларованих. На практиці П.М.Врангель пропонував українцям просто приєднатися до вже існуючих угод з козачими новоутвореннями (Донським, Кубанським і Терським козачими військами)*. По-третє, практичні політичні кроки уряду П.М.Врангеля засвідчували, що будь-які обіцянки є не більш ніж тактичним відступом. Як і за часів А.І.Денікіна, військова співпраця ставилася в залежність від укладення політичної угоди на засадах визнання програмних гасел Білого руху, ці поняття діалектично переплелися і для керівництва Білого руху одне вже було неможливе без іншого.

Отже, слід розрізнити офіційні заяви й гасла П.М.Врангеля від реальних політичних кроків. Якщо в А.І.Денікіна політичні декларації фактично не розходилися із практикою, то в діяльності П.М.Врангеля ці відмінності проявилися повною мірою.

Практично із самого початку своєї діяльності уряд півдня Росії прагнув створити ілюзію порозуміння з українцями, щоб запевнити Францію у своїй “демократичності” та у створенні єдиного антибільшовицького фронту. Так, наприкінці 1920 р. у кримській пресі з’явилися повідомлення про перебування в Севастополі місії від уряду УНР на чолі з полковником М.Бондаренком [2, арк.115]. У червні 1920 р. у газетах з’явилася інформація про нову українську делегацію з повноваженнями від С.В.Петлюри. Повідомлялося, що переговори ще не завершені, але з’явилася можливість для порозуміння [6, с.166].

Іншим засобом для “порозуміння”, крім створення фіктивних делегацій, стали намагання уряду П.М.Врангеля досягнути згоди з українськими та махновськими повстанськими загонами. До цього об’єктивно підштовхували потреби військової взаємодії, однак були й вагомі політичні мотиви. Як влучно відзначила американська дослідниця А.Процик, переговори з повстанцями не загрожували принципу єдності Росії. Навіть якби їм були дані якісь обіцянки, вони абсолютно не дорівнювали поступкам, зробленим українському уряду за посередництва Франції [16, р.157].

У кримській пресі із цією метою інспірувалися повідомлення про визнання Н.Махно влади П.М.Врангеля та повне підпорядкування останньому в політичному відношенні [4, арк.218]. Також досить характерною була інформація про те, що повстання в Україні набувають усе значнішого характеру з одночасним підкресленням того, що серед повсталих повністю відсутні самостійні гасла [7]. Створюється навіть посада генерала для доручень у справах України для організації контактів з повстанським рухом. Посаду обійняв генерал-майор В.Ф.Кирей, а згодом – генерал-майор К.А.Прісовський [12, с.41].

Але заходи уряду півдня Росії влітку 1920 р. щодо створення ілюзії перед європейськими державами про порозуміння з українцями завершилися невдачею. Проте арсенал використаних засобів – створення фіктивних українських місій для імітування згоди, спроби домовитись із повстанцями, засилання агітаторів до армії УНР

---

* Угода з козачими військами була укладена 4 серпня 1920 р. Вона декларувала їх незалежність у внутрішньому устрої й управлінні; керування залізницями та телеграфом передавалося до компетенції Головнокомандувача; угоди й переговори з іноземними урядами в галузі як політики, так і економіки мали здійснюватись урядом півдня Росії; установлювалися єдиний митний кордон, тарифи оподаткування та грошова система (прим. автора).

– змушує поставити під сумнів серйозність намірів П.М.Врангеля щодо досягнення угоди з урядом УНР улітку 1920 р.

Восени 1920 р. політичний курс П.М.Врангеля, спрямований на створення ілюзії стосовно порозуміння з українцями перед країнами Європи, отримав подальший розвиток. Так, у вересні 1920 р. до Севастополя прибула делегація паризького Українського національного комітету в складі С.К.Моркотуна, Б.В.Цитовича та П.М.Могилянського.

Делегація Українського національного комітету була прийнята П.М.Врангелем. Останній у ході зустрічі, зокрема, заявив, що у своєму прагненні об'єднати всі антибільшовицькі сили готовий сприяти розвитку національних демократичних сил, базуючись на принципах, відображених в угоді з козацтвом від 4 серпня 1920 р., і не допускає можливості приєднатися до будь-якого сепаратистського руху [5, с.18–19].

Факт приїзду місії Українського національного комітету, переговорів з нею та виявленої спільності в поглядах негайно був використаний врангелівським управлінням закордонних справ. Результати наради відразу були передані П.Б.Струве для повідомлення їх урядам країн Антанти й опублікування в європейській пресі [3, арк.263]. Телеграма подібного змісту дійсно була відправлена на початку жовтня 1920 р. до Парижа [5, с.18–19] і наприкінці жовтня один із високопоставлених врангелівських дипломатів стверджував: “...Український національний комітет, який стоїть на федеративній платформі, відіграв досить значну роль у обговоренні російського питання в Парижі. Коли у паризьких політичних колах розпочиналися розмови про Україну, як країну виключно самостійницьку, ми могли цим розмовам протиставити вагомі аргументи у вигляді української федеративної делегації” [3, арк.260–261]. Щоправда, пізніше (на початку 1920-х рр.) П.М.Врангель стверджував, що “ніяких документів стосовно переговорів із Моркотуном та іншими українськими діячами не було, оскільки ці переговори велись усно й не були втілені у форму якихось угод, умов чи зобов'язань” [14, с.252].

Таким чином, спроба П.М.Врангеля використати українські політичні групи, що стояли на платформі федералізму, мала на меті створити ілюзію в західних держав щодо дійсного порозуміння з українцями. Факт переговорів з делегацією Українського національного комітету був використаний у Парижі врангелівськими дипломатами. Однак контакти з ним мали все ж негативні наслідки, ускладнивши й без того непрості взаємини з урядом УНР.

Стосовно найважливішого завдання, тобто порозуміння з урядом УНР, П.М.Врангель займав позицію, яка остаточно визначилася ще на початку вересня 1920 р. Найбільш чітко вона була сформульована 31 жовтня в телеграмі В.О.Татищева до П.Б.Струве: “Головнокомандувач вважає, що.., у першу чергу, необхідне укладення між російською та українською арміями військової конвенції... Щодо згоди політичної, то Головнокомандувач висловлює готовність іти назустріч усім антибільшовицьким силам, що стоять на ґрунті федерації з Росією, із забезпеченням Україні повної незалежності у внутрішньому її устрої та управлінні”. Єдиною умовою для укладення угоди було визнання урядом УНР влади П.М.Врангеля як Головнокомандувача об'єднаними збройними силами. Також у телеграмі відзначалося, що політична угода могла б приблизно бути побудована на умовах угоди від 4 серпня 1920 р. з козачими отаманами [5, с.33–34]. Зауважимо, що текст цієї телеграми агентурним шляхом отримало керівництво УНР і це навряд чи посилювало прагнення українського керівництва до угоди з Врангелем [1, арк.54].

8 листопада 1920 р. уряд півдня Росії визнав де-факто уряд УНР і погодився, що майбутню долю України визначать вільно обрані Українські Установчі збори [16, р.163]. Однак реально щось змінити порозуміння урядів УНР і півдня Росії вже не могло: 15 листопада 1920 р. завершилась евакуація військ з Криму, а 21 листопада останній загін армії УНР залишив територію УСРР.

Таким чином, взаємини УНР і Білого руху півдня Росії зазнали суттєвих змін у порівнянні з попереднім періодом. Військові поразки Збройних сил півдня Росії восени 1919 – зимою 1920 рр. зумовили появу в їх керівництві тенденції до перегляду основних положень офіційної ідеології Білого руху. Але аналіз практичної діяльності уряду півдня Росії та самого П.М.Врангеля переконливо доводить, що зміни в національній політиці Білого руху відбулися лише формально. За суттю це залишилася денікінська політична лінія, спрямована на відновлення єдності Росії й уникнення шкідливих для неї прецедентів.

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), ф. 1429, оп. 2, спр. 28. Інформація голови делегації УНР про переговори Врангеля та підготовка до походу його проти Радянської Росії, про Кримську катастрофу та моральне й матеріальне становище його армії. – 107 арк.
2. ЦДАВО України, ф. 3696, оп. 2, спр. 624. Інформаційні доповіді про події на польсько-українському фронті, огляд військових подій на Україні: “Врангель і Україна”, “Антанта і Чорноморське питання”. – 253 арк.
3. Центральний державний архів громадських об’єднань України, ф. 5, оп. 1, спр. 301. Перепечатки матеріалів по історії періода польської інтервенції на Українне. – 278 арк.
4. Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 323. Вырезки и перепечатки из разных белогвардейских газет во время пребывания Врангеля в Крыму – о военных действиях и положении в Крыму. – 253 арк.
5. Врангелевщина: из материалов Парижского “посольства” Временного правительства / [предисл. И. Минца] // Красный архив. – М. ; Л. : Госиздат, 1930. – Т. 3 (40). – С. 3–40.
6. Гражданская война на Украине 1918–1920 : сб. документов и материалов : в 3 т., 4 кн. / [отв. ред. С. М. Королевский]. – Т. 3 : Крах белопольской интервенции. Разгром украинской националистической контрреволюции и белогвардейских войск Врангеля (март-ноябрь 1920 г.). – К. : Наук. думка, 1967. – 910 с.
7. Вечернее слово (Севастополь). – 1920. – 11 августа.
8. Врангель П. Записки : в 2 т. / П. Врангель. – Т. 2 : Ноябрь 1916 г. – ноябрь 1920 г. – Мн. : Харвест, 2003. – 384 с.
9. Махров П. С. В Белой армии генерала Деникина: записки начальника штаба Главнокомандующего Вооруженными Силами Юга России / П. С. Махров ; [под общ. ред. Н. Н. Рутыча, К. В. Махрова]. – С. Пб. : Logos, 1994. – 304 с.
10. Гаврилюк Г. І. Спроба заключення військової конвенції УНР з “Урядом півдня Росії” в 1920 р. / Г. І. Гаврилюк // Вісник Харківського університету. Серія: Історія України. – Х. : Основа, 1996. – Вип. 1, № 387. – С. 152–157.
11. Голуб А. И. “Украинский вопрос” в “белом” Крыму (поиски путей решения) / А. И. Голуб // Революция и Гражданская война 1917–1920 годов: новое осмысление : материалы науч. конф. (Ялта, 10–18 ноября 1995 г.). – Симферополь : Крымский архив, 1995. – С. 25–27.
12. Зарубин А. Г. Украинский вопрос при П. Н. Врангеле : по материалам крымской печати 1920 г. / А. Г. Зарубин // Проблемы политической истории Крыма: итоги и перспективы : материалы науч.-практ. конф. (Симферополь, 24–25 мая 1996 г.). – Симферополь, 1996. – С. 40–42.
13. М – т П. Українська військова делегація у Врангеля (10.IX.1920). На підставі автентичних документів // Літопис Червоної Калини. – 1933. – № 7/8. – С. 5–7.
14. Росс Н. Врангель в Крыму / Н. Росс. – Франкфурт-на-Майне : Посев, 1982. – 362 с.
15. Табачник Д. В. Українська держава і біла гвардія: від протистояння до запізнілого компромісу / Д. В. Табачник // Політика і час. – 1996. – № 8. – С. 67–74.
16. Procyk A. Russian Nationalism and Ukraine. The Nationality Policy of the Volunteer Army during the Civil War / A. Procyk. – Edmonton ; Toronto : Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1995. – 202 p.

The article analyses changes in the national politics by leaders of the White movement in 1920, its specific features and distinctions as compared to the previous period.

The leaders of the Russian army stated the idea of unification of all anti-Bolshevik forces, concluding a military alliance with the army of Ukrainian People’s Republic and providing it material support in its anti-Bolshevik struggle. However, analysis of practical activity of the White movement leaders proved that changes in the national politics of the White movement at the south of Russia were of formal character. In fact it was the politics of Denikin aimed at restoration of the Russian unity and avoiding harmful precedents.

Key words: the White movement, Ukrainian People’s Republic, national politics, civil war, P.M.Vrangel.

ПОДОЛАННЯ СТЕРЕОТИПІВ ПЕРІОДУ ДРУГОЇ РЕЧПОСПОЛИТОЇ В ПРОЦЕСІ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКОГО ПРИМИРЕННЯ

Подолання міжнаціональних стереотипів займало важливе місце в процесі польсько-українського примирення. Складовими цієї проблеми виступали: виділення причин польсько-української конфронтації, оцінка польсько-української війни 1918–1919 рр., договору Пілсудський–Петлюра, національної політики II Речіпосполитої, аналіз альтернативних варіантів розвитку та висновки з історії для формування майбутніх польсько-українських відносин.

Ключові слова: польсько-українські відносини, міжнаціональне примирення, Друга Річпосполита, стереотипи.

Польсько-українське примирення стало одним із найграндіозніших процесів періоду біполярності. Досягнення порозуміння двох найбільших народів Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), яка була стратегічно найуразливішим регіоном для соціалістичного блоку, унеможливило інспірування міжнаціонального конфлікту, сприяло успіху спільної боротьби за незалежність, державність і демократію. Польсько-українське примирення передбачало розв'язання комплексу міжнаціональних проблем: розробку нової системи безпеки регіону ЦСЄ, подолання міжнаціональних стереотипів стосовно спільної історії, вирішення проблеми кордонів і національних меншин. У цьому контексті проблема оцінки польсько-українських відносин періоду Другої Речіпосполитої займала одне з пріоритетних місць у процесі двосторонньої дискусії.

Проблема подолання стереотипів у польсько-українських відносинах стала предметом наукового дослідження тільки в останніх десятиліттях. Цим питанням присвячені публікації В.Серчика [54], Я.Єсталя [44], М.Кучерепа [46], А.Айненкеля [35], Б.Бакули [39], А.Павлишина [9] та ін. Метою публікації є виявлення впливу подолання міжнаціональних стереотипів періоду Другої Речіпосполитої на досягнення польсько-українського примирення.

Формування антипольських й антиукраїнських стереотипів сприяло зміцненню радянського панування в ЦСЄ. Б.Цимбалістий вважав, що польсько-українські конфлікти є багатоаспектними, тобто поєднанням військово-політичних з релігійними, соціально-класовими й культурно-побутовими. Ця комплексність конфліктів створила взаємні стереотипи в обох суспільствах. На підтримання і зміцнення цих стереотипів спрямована політика Москви. “Радянські власті культивують давні імперіальні традиції. Їхні фільми, театральне мистецтво, мовлене й друковане слово є пересичені пропагандою, яка постійно нагадує українцям про кривду та знущання, яких зазнали під владою польських “панів”. Москва свідомо прагне до того, щоб час ран не загоїв, щоб давні нещастя не затерлися в пам'яті, щоб українці й поляки ніколи не могли порозумітися” [27; 57; 58, s.1–3]. “...На шляху українсько-польських взаємин лежить стільки колод з історичного минулого обох народів, що без відсунення їх набік неможливо перейти до нормалізації стосунків. Усі давніші спроби, чи то до 1939 року, чи то в часі німецької окупації, чи навіть після закінчення Другої світової війни, знайти спільну мову розбивалися об мур старих упереджень, взаємних обвинувачень і претензій” [8, с.5; 19, р.95].

Велике значення для подолання міжнаціональних стереотипів мали наукові конференції. Наприкінці 1956 р. “Сучасна Україна” зорганізувала польсько-українську конференцію в Мюнхені. У 1977 р. проведено конференцію в Університеті Мак Мастер у Канаді, а в 1980 р. у Мюнхені в УВУ [32–34; 39, s.45; 55, s.66]. Б.Скарадзінський високо оцінив опубліковані матеріали конференції в збірнику “Poland and Ukraine, past and present”. Він помічав тенденцію відсутності висвітлення проблематики справ

найбільш контрверсійних: війни за Львів 1918–1919 рр., фіаско київського походу, терору й контртерору міжвоєнного періоду, польської політики УПА та виселення українського населення після війни. “Щоб не роз’ятрювати? Але без повідомлення собі взаємно правди – навіть несумісної – про ці події важко думати про залишення їх тільки історикам і архівістам” [51, s.82].

Великий вплив на польсько-українське порозуміння та подолання стереотипів мала діяльність постійного дискусійного клубу, на якому обговорювалися двосторонні відносини. На початку травня 1976 р. у Мюнхені було створено Польсько-український семінар, який поєднав у своїй діяльності наукові завдання і суспільні потреби. Протягом року (V. 1976 – VII. 1977) відбулося 14 засідань. Більшість лекцій і дискусій була присвячена систематичному висвітленню польсько-українських відносин новітнього часу. Зокрема, обговорювалися теми співпраці Пілсудського з Петлюрою, польсько-український територіальний конфлікт за Галичину й Волинь, національна політика міжвоєнного періоду, прометеїзм, трагічні події періоду Другої світової війни й т. п. [29; 52, p.6–7].

Після отримання незалежності одним із перших заходів для подолання стереотипів й упереджень стала конференція “Польща – Україна: історична спадщина і суспільна свідомість” (Кам’янець-Подільський, 29–31.V.1992) [40].

Складовими елементами подолання стереотипів міжвоєнного періоду виступали: виділення причин польсько-української конфронтації, оцінка польсько-української війни 1918–1919 рр., договору Пілсудський–Петлюра, національної політики II Речіпосполитої, аналіз альтернативних варіантів розвитку та висновки з історії для формування майбутніх польсько-українських відносин.

Польсько-українська війна за Львів 1918–1919 рр. вирішальним чином вплинула на всю міжвоєнну історію обох народів. Наприкінці 1969 р. польська редакція радіо “Вільна Європа” передала опис польсько-української війни 1918–1919 рр. авторства Еугеніуша Ромішевського. Висновок автора зводився до кваліфікування польсько-української війни трагічною помилкою, яка стала причиною руїни української державності та пізнішого занепаду Польщі. Причина полягала в ілюзіях польської еліти, яка жила перестарілими ідеями історичної Польщі, що мала обіймати землі Литви, Білорусії й України, і не усвідомлювали загрози з боку російського імперіалізму [1; 21].

Ця думка особливо акцентувалася в публікаціях польської опозиції. У передрукованому матеріалі із зошита № 4, що видавався *Studium Kultury Chrześcijańskiej* при костелі св. Трійці у Варшаві, стверджувалося, що боротьбу за незалежність, аналогічно до поляків, вели також сусідні народи. “Це зіткнення мало наслідком не тільки кров, яку було пролито. Пробудило й зміцнило воно заздрість і ненависть, унеможливило стабілізацію на цій великій частині Європи, яка лежить між Німеччиною й Росією. Адже не тільки могутність Німеччини і Росії спровадила на ці землі слабкість і поразки. Одною з причин цієї слабкості, одною з причин цих численних поразок було й те, що стали тут проти себе: Велика Україна – від Нового Сонча до Кубані, Велика Литва – від Курляндії до Нарви й Велика Польща – “від моря до моря” [36, s.6–8].

Я.Куронь оцінював війну 1918–1919 рр. як братовбивчу війну, яка стала черговим цвяхом до домовини Речіпосполитої й України, оскільки вона визначила події 1939 р. Тому він пропонував здійснити на Цвинтарі Орлят написи на двох мовах: “Героїчно полеглим у боротьбі за незалежну Польщу... Україну... у братовбивчій боротьбі” [59].

З польсько-українською війною тісно пов’язаними були питання оцінки союзу Пілсудський–Петлюра. Є.Стемповський вважав причиною поразки київського походу його незрозумілість для польського суспільства та відсутність підтримки. “Геніальність” заходу і його недоступність для пересічних умів (...) були б його ахіллесовою п’ятою і першою причиною неунікненої поразки”. Одночасно київський похід був відображенням переходу від ягеллонської до п’ястовської Польщі, що мало вираз не

тільки в територіальних змінах, але також у суспільних й економічних процесах [14, с.6; 17; 43, с.3–10].

На думку К.Зеленка, метою Ю.Пілсудського було не лише відокремлення України, але шляхом ослаблення Росії підтримка інших національних держав, які виникали на уламках імперії. У цьому полягала далекозорість концепції Ю.Пілсудського, яка випереджала великі деколонізаційні процеси британців, французів і голландців принаймні на тридцять років. З точки зору військової стратегії Ю.Пілсудський намагався випередити більшовиків, які готувалися до нападу на Польщу, і розпочав у відповідний момент превентивну війну. Вина в невдачі походу Ю.Пілсудського лежить, на думку К.Зеленка, також на українському народі, який не зреагував достатньо енергійно на таку велику okazію, його керівники наробили багато помилок і замість зосередити зусилля на зміцненні власної держави, український народ дав себе переконати демагогам і вів громадянську війну. К.Зеленко погоджувався, що Ю.Пілсудський переоцінював можливості, силу й політичну дозрілість свого народу. Але відсутність підтримки не означала помилковості самої концепції [20; 60, с.3].

Значну увагу польська еміграція приділяла збереженню позитивного образу українського визвольного руху й, зокрема, одного з його керівників – С.Петлюри. Є.Стемповський і Ю.Лободовський пояснювали мотиви вбивства С.Петлюри не помстою за єврейські погроми, а боязню Москви щодо відновлення польсько-українського союзу після перевороту Ю.Пілсудського [6, с.2; 31; 41].

А.Білінський негативно оцінював польсько-українську угоду 1920 р., кваліфікуючи її як реалізацію Ю.Пілсудським ягеллонської ідеї та спроби перетворення України в протекторат. Глава польської держави, “використовуючи безнадійне становище українців, виміг на Петлюрі зречення Західної України в користь Польщі, даючи йому військову допомогу проти росіян.., але тільки до Дніпра. Пілсудський собі думав, що така Україна від Збруча по Дніпро мусить попасти в залежність від Польщі і в той спосіб буде здійснена “ягайлонська ідея”, себто ідея імперіяльної Польщі” [2; 25].

Негативно до оцінки польсько-української співпраці підходила також еміграція гетьманської орієнтації. У рецензії на книгу С.Мікуліча публіцист “Батьківщини” погоджувався з оцінкою, даною автором договору Пілсудський–Петлюра, як “документу, найделікатніше кажучи, такого, що легковажив в своїх формальних браках, напевно зумисних, українську сторону. Загально беручи, найбільш відповідно було б назвати повищий документ, котрий, так сказати, “легалізував” київську виправу, договором про протекторат” [10; 24; 49, с.95].

Редакція “Самостійника”, який видавався Ліберально-демократичною партією “Niepodległość”, з метою інспірації українського незалежницького руху пригадувала, що передача С.Петлюрою Польщі західноукраїнських земель “зруйнувала українсько-польську військову та політичну співпрацю й принесла із собою Ризький договір – цебто поневолення України, а згодом також Польщі” [4, с.6–7; 37].

Велика увага в польсько-українських дискусіях приділялася аналізу національної політики міжвоєнної Польщі. В.Вакуловський вважав, що міжвоєнна Польща проводила глибоко помилкову політику щодо України. Політика стосовно української меншини в Польщі характеризувалася спробами національної асиміляції. “Окупація Галичини, Холмщини, частини Волині і Полісся з нелюдським переслідуванням українців лише за те, що не хотіли стати поляками. Нищення православних храмів Божих. Примусове окатоличення села (...). Жадання, щоб греко-католицькі священики писали метрики по-польськи (с. Потік на Рогатинщині). У додаток славнозвісна пацифікація, що продовжувалася від 1930 до 1939 р. Зліквідування українських гімназій в Галичині, щоб українці не могли виховувати кадри нової інтелігенції і завше були упослідженими. Береза Каргузька з відомим її Комендантом Костеком-Бернацьким, що недалеко відійшов від подібних начальників большевицьких концентраків”. Негативно

оцінював В.Вакуловський також політику колишнього товариша міністра внутрішніх справ в уряді УНР і волинського воєводи Г.Юзевського, який знищив усі прояви українського життя. “Своїми переслідуваннями довів найбільш активний елемент до втечі до УССР, не з прихильності до большевизму, а щоб позбутися польських переслідувань” [3, с.2, 3; 23].

Контроверсійним питанням була й проблема етногенезу українського народу. У лондонській пресі було опубліковано інтерв'ю А.Гермашевського з М.Добрянським стосовно співвідношення етнонімів “українець”, “русин”, “малорос” і т. п. Український респондент пояснював польським читачам, що створення альтернативних етнонімів мало на меті розкол і партикуляризацію українського народу та проводилося з боку Росії і Польщі. Зокрема, у Другій Речіпосполитій “ділено нас на українців, русинів і “старорусинів”, штучно збільшуючи процент останніх. Були ще підрозділи: лемки, гуцули, поліщуки, поляки – греко-католики й т. д. Між Галичиною і Волинню створено політичний “Сокальський кордон”, потім відокремлено Лемківщину – усе для того, щоб розпарцелювати українців” [30; 53, s.3].

Б.Скарадзінський вбачав у національній політиці II Речіпосполитої джерело багатьох польсько-українських упереджень і ненависті. Особливо він критикував принцип колективної відповідальності, застосований польською армією під час пацифікації 1930 р. Українські селяни не розбиралися в проблемах політики, шкільному питанні чи парламентській боротьбі. “Але нищення доробку бідних людей – бо були українцями, і фізичні покарання під церквою – із цієї ж причини, – творило фундаментальний досвід цілого народу щодо Польщі й поляків. Це був наш злочин. А також помилка, яка не могла пройти безкарно” [51, s.75].

Окрему проблему в міжнаціональних стереотипах складала боротьба УВО-ОУН проти Польської держави в міжвоєнний період. Українські аргументи зводилися до того, що на західноукраїнських землях відбувалася законна боротьба народу за державну незалежність проти польської окупації. “Тому, застосовані польським урядом репресії, терор і злочинства були такими, що їх, за новим назовництвом останніх років, можна назвати злочинами проти гуманності, народовбивством і діянням на шкоду народів з намаганням їх поневолити і закріпостити”. Українська боротьба була такою ж справедливою, як антинімецька боротьба польського народу в період Другої світової війни та післявоєнні намагання звільнитися від радянської залежності [13; 16].

Ще однією темою польсько-українських дискусій стало обговорення розпочатої Ватиканом справи беатифікації архієпископа Андрея Шептицького. У грудневому 1959 р. номері “Kultura” було опубліковано замітку про справу беатифікації А.Шептицького [38, s.142]. Вона була скороченим варіантом біографічної частини т. зв. *Articuli pro causae instructione*, виданих 1958 р. у Римі о. Михайлом Гринчишиним. Проти беатифікації А.Шептицького різко виступив Ст. Піотровський, який закидав А.Шептицькому моральну відповідальність за кривди, завдані полякам українцями. На його думку, архієпископ сприяв пов'язанню греко-католицького обряду з окремою національною групою. Націоналізм, що пробуджувався, відсував на дальший план релігійні справи [19, p.57; 50, s.25–38]. Націоналістична та комуністична преса стала висувати закиди митрополиту в колабораціонізмі та ренегатстві.

У відповідь на польські обвинувачення митрополита в моральному опікуванні над українським націоналістичним підпіллям і відповідальності за винищення польського населення, кс. К.Е.Тжецяк заявляв, що “Шептицький був у повному значенні цього слова українським патріотом і гарячим прихильником повернення православних визнань у лоно Католицької церкви, що в жодному випадку не може означати польсько-католицької, бо такої немає” [18, p.244; 45, s.3]. А.Хцюк стверджував, що в разі успішної канонізації Шептицького, він стане посередником польсько-українського зближення [7; 18, p.223].

У політичній думці визрівало усвідомлення неминучості втрати незалежності країнами ЦСЄ внаслідок недосконалості Версальської системи та відсутності української держави. С.Твардзіц у “Rozważaniach polskich” піддав аналізові міжнародну ситуацію міжвоєнного двадцятиліття і прийшов до висновку, що причиною польської поразки 1939 р. були не військові прорахунки, а Версальська система, яка приречила Європу на нові конфлікти. У цьому зіткненні Польща мусила програти, однак вона мала шанс змінити цей уклад у 1920 р. шляхом союзу з С.Петлюрою. Підписання Ризького договору з Радянською Росією С.Твардзіц вважав однією з найбільших польських помилок, які лежали в основі її поразки в Другій світовій війні. Відсутність української держави залишала Польщу наодинці з Росією і Німеччиною, протистояти яким вона не мала можливості. Вихід С.Твардзіц вбачав у підтримці ідеї української державності, яка залишалася актуальною в міжвоєнний і ще більш – у післявоєнний період. “Навіть найбільша у наших можливостях потуга польської держави в її версальських і ризьких границях, а на заході навіть у теперішніх потсдамських границях не є в стані протиставитися потузі російсько-німецькій, якщо Росія і Німеччина є нашими безпосередніми сусідами. Цю правду в атомовій епосі видно ще більше, ніж в роках 1920–1939” [12, с.3; 15].

На думку Я.Гайваса, національна й міжнародна політика поверсальської Польщі вела її до катастрофи. Польська політична думка міжвоєнного періоду не зуміла створити концепції, яка притягувала б інші народи, а ідея прометеїзму поступово “скарловатіла і заглухла”. Тому, опираючись на міжвоєнний досвід, Я.Гайвас вважав, що для польсько-української співпраці необхідна поява ідеологічного обґрунтування такої політики та кристалізація відповідних політичних сил і програм. “Така бо співпраця, щоб бути тривалою й успішною, мусить виростати з глибоких заłoженъ і засадничих поглядів, а не бути тактичним маневром, розрахованим на тимчасову користь” [5, с.2–3; 28].

Ю.Мерошевський вважав, що Друга Річпосполита повинна була надати Східній Галичині широку автономію, запровадити українську мову як офіційну поряд з польською та заснувати український університет у Львові. Це мало переконати українців, що Польща, а не Росія, трактує їх як рівнорядних партнерів у багатонаціональній Речіпосполитій, і перетворити їх на лояльних громадян [22; 47; 48, s.5–6].

Оглядач “Українського Життя” з перспективи 40 років піддав критиці обидві сторони конфлікту, тобто польський уряд й ОУН. На його думку, польська й українська сторони зазнали поразки в реалізації своїх прагнень і це спонукає до переоцінки колишніх поступків. Критика ґрунтувалася на морально-релігійних консервативних цінностях оточення А.Шептицького, зокрема, позиції газети “Мета”, яка в номері від 15 грудня 1935 р. заявляла: “Суспільність нап’ятовує тих, про яких митрополит ще перед роком писав, а саме тих провідників українських терористів, які, сидячи безпечно поза границями краю, уживають наших дітей до вбивства своїх власних батьків, а самі в безіменній ареолі геройства тішаються вигідним життям, стягаючи пожертви від закордонних патріотів, призначені для народу, якого добро вони нищать”. Виходячи із цього, Т.Лапичак вважав, що інтереси обох народів не вимагали такої акції і вона не приносила добра ні українцям, ні полякам. Єдиною її метою було використання вбивства як пропагандистсько-агітаційного заходу для проведення успішного збору коштів серед американської еміграції.

Автор стверджував, що міжвоєнна Польща впала зовсім не під ударами ОУН, а під дією факторів, стосовно яких українська сторона була безсилою. Однак він задавався питанням, чи упадок Польщі для українців був здобутком чи ще гіршим нещастям, і приходив до висновку, що “всі ці великанські жертви життя молодих і ідейних людей, всі ці збірки американських українців, всі ці терпіння в тюрмах і Березі Картузькій наставлених “націоналістично” українських людей показали – непотрібними, змарнованими, за дурно принесеними”. На його думку, слід було рухатися мето-

дом органічної праці, формувати свою інтелігенцію та розбудовувати національний потенціал. Цьому зашкодила політика ОУН. “Молоді, ідейні люди пішли за приманою здобути легку славу героїв і дались обманути дешевим обіцянкам політикуючих конспіраторів, що справа нашого визволення – легка й коротка, треба лише дещо хотіння і посвяти”.

Велику частину вини за стан міжнаціональних відносин Т.Лапичак покладав на польський уряд, який своєю діяльністю створював сприятливі умови для діяльності ОУН. “Коли б варшавська влада дала б українцям хоча б частину тих прав і привілеїв, до яких вона зобов’язалась перед Радою Амбасадорів (...), то належить припускати, що ОУН не мала б підстав, сприятливих обставин і прихильного вітру для своїх радикально революційних і терористичних виступів”. До заходів, які мала б здійснити міжвоєнна Річпосполита щодо задоволення потреб української меншини, він відносив надання національно-територіальної автономії з українським крайовим сеймом у Львові, український університет, допущення українців до урядових посад, гарантування громадянських прав, ліквідацію політичної цензури преси й принципу нумерус класус для вищих шкіл, справедливий розподіл парцельованих маєтків, припинення насильної колонізації польським елементом етнічних українських земель, зменшення латинізаційного тиску в церковному житті, припинення нищення православних церков на Волині й Підляшші, пропорційні інвестиції в економічний розвиток Західної України і т. д. [11, с.2, 6; 26].

Багаторічні польсько-українські дискусії привели до вияснення багатьох оцінок і трактування міжнаціональних відносин періоду Другої Річпосполитої, зближення позицій і подолання стереотипів. Досягнення порозуміння стосовно складних сторінок спільної історії допомагало знаходженню консенсусу в інших галузях двосторонніх відносин і сприяло загальній справі польсько-українського примирення.

1. А. П. Трагічна помилка: поляк про польсько-українську війну / А. П. // Свобода. – 1969. – № 223. – 6 грудня. – С. 2.
2. Білинський А. Дещо про польсько-українські стосунки / А. Білинський // Українське Життя (Чикаго). – 1973. – № 3 (646). – 11 лютого. – С. 2.
3. Вакуловський В. Мудрий поляк по шкоді... / В. Вакуловський // Батьківщина. – 1970. – 28 листопада. – С. 2, 3.
4. Від Редакції // Самостійник. Вісник українського незалежного слова. – 1986. – Вип. 4–5. – С. 6–7.
5. Гайвас Я. Польська дійсність у наших і їхніх очах / Я. Гайвас // Свобода. – 1975. – 20 серпня. – С. 2–3.
6. Дубенко І. Великодушний жест в обороні Петлюри / І. Дубенко // Шлях Перемоги. – 1979. – 2 грудня. – С. 2.
7. Кардинал Гльонд про митрополита Андрея // Українські Вісті (Едмонтон). – 1960. – № 22. – 30 травня. – С. 2.
8. П. Т. Крок на шляху польсько-українських взаємин / П. Т. // Гомін України. – 1960. – № 41. – 8 жовтня. – С. 5.
9. Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у ХХ столітті / А. Павлишин // І. – 1997. – № 10 : Україна–Польща наприкінці століття. – С. 114–135.
10. Савка Я. Прометеїзм у політиці II Річпосполитої / Я. Савка // Батьківщина. – 1972. – Ч. 3 (1271). – 12 лютого. – С. 2.
11. Т. Л. Історична пригадка і висновки / Т. Л. // Українське Життя (Чикаго). – 1973. – 9 грудня. – С. 2, 6.
12. Творимірський П. Нема Польщі без вільної України. Польський політик доказує, що Польща в 1939 році впала тільки тому, що перешкодила будові вільної України / П. Творимірський // Народна Воля (Скрантон). – 1953. – Ч. 6. – 5 лютого. – С. 3.
13. Чи марево 1930 року має повторитися? // Гомін України. – 1955. – № 29. – 24 вересня. – С. 2.
14. (-ий). Від Польщі Ягайлонів до Польщі Пястів / (-ий) // Український Самостійник. – 1956. – № 4 (314). – 22 січня. – С. 6.
15. AILP. – CP. – 1953. – Vol. 1.
16. AILP. – CP. – 1955.
17. AILP. – CP. – 1956. – Vol. 1.
18. AILP. – CP. – 1960. – Vol. 2. – К. 223.
19. AILP. – CP. – 1960. – Vol. 3. – P. 57.

20. AILP. – CP. – 1969. – Vol. 1.
21. AILP. – CP. – 1969. – Vol. 2.
22. AILP. – CP. – 1970. – Vol. 2.
23. AILP. – CP. – 1970. – Vol. 3.
24. AILP. – CP. – 1972. – Vol. 1.
25. AILP. – CP. – 1973. – Vol. 1.
26. AILP. – CP. – 1974. – Vol. 1.
27. AILP. – CP. – 1975. – Vol. 1.
28. AILP. – CP. – 1975. – Vol. 2.
29. AILP. – CP. – 1977. – Vol. 2.
30. AILP. – CP. – 1978. – Vol. 2.
31. AILP. – CP. – 1979. – Vol. 2.
32. AILP. – CP. – 1987. – Vol. 4.
33. AILP. – CP. – 1988. – Vol. 3.
34. AILP. – CP. – 1989. – Vol. 4.
35. Ajnenkiel A. Polityka Polski w stosunku do Ukraińców w okresie międzywojennym: wybrane problemy / A. Ajnenkiel // Polska–Ukraina: trudne pytania. T. 1–2 : materiały II międzynarodowego seminarium historycznego [“Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918–1947”], (Warszawa, 22–24 maja 1997). – Warszawa : Karta, 1998. – S. 11–28.
36. Archiwum prywatne J. Targalskiego w Warszawie. U progu niepodległości // Dialogi. Biuletyn Polsko–Ukraiński. – 1987. – № 7–8. – S. 6–8.
37. Archiwum prywatne W. Mokrego w Krakowie.
38. av. Aktualność Szeptyckiego // Kultura. – 1959. – № 12 (146). – S. 142.
39. Bakula B. Emigracje “Międzymorza” – czy początek dialogu? / B. Bakula // Almanach Humanistyczny (Warszawa). – 1987. – № 7. – S. 39–51.
40. Biblioteka Uniwersytetu Warszawskiego (BUW). – Dział Rękopisów (DR). – Nr. akc. 3945. – Npgn. Лист Івана Дзюби до Антона Середницького. – К., 1992. – 26. IV.
41. BUW. – DR. – Sygn. 1507. – K. 1–9. Stempowski J. Proces Szwarebarda. 1926. [mf. 9337].
42. Błogosławiony Roman Andrzej // Wieczór Wybrzeża (Gdańsk). – 1960. – № 87. – 13. IV. – S. 2.
43. Hostowiec P. Wyprawa kijowska. Wyniki ankiety / Paweł Hostowiec // Kultura. – 1955. – № 12 (98). – S. 3–10.
44. Jestal J. Polsko-ukraińskie dyskusje w kontekście stereotypów narodowościowych / J. Jestal // Między Polską a Ukrainą. Pogranicze – mniejszości – współpraca regionalna / [pod red. M. Malikowskiego, D. Wojakowskiego]. – Rzeszów, 1999. – S. 169–176.
45. Ks. K. E. Trzeciak C. M. Sprawa beatyfikacji ukraińskiego Arcybiskupa / Ks. K. E. Trzeciak C. M. // Tygodnik Katolicki. – 1960. – № 33. – 11. IV. – S. 3.
46. Kuczerepa M. Polityka narodowościowa Drugiej Rzeczypospolitej wobec Ukraińców w latach 1919–1939 / Mykoła Kuczerepa // Polska–Ukraina: trudne pytania. T. 1–2 : materiały II międzynarodowego seminarium historycznego [“Stosunki polsko-ukraińskie w latach 1918–1947”], (Warszawa, 22–24 maja 1997). – Warszawa : Karta, 1998. – S. 29–46.
47. Mieroszewski J. Może zdarzyć się i tak... / Juliusz Mieroszewski // Kultura. – 1970. – № 4/271. – IV. – S. 47–54.
48. Mieroszewski J. Może zdarzyć się i tak... / Juliusz Mieroszewski // Wiadomości Polskie. – 1970. – 28. IV. – S. 5–6.
49. Mikulicz S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej / S. Mikulicz. – Warszawa : Książka i Wiedza, 1971. – S. 95.
50. Piotrowski St. Fakty a legenda o Arcybiskupie Szeptyckim / St. Piotrowski // Horyzonty (Paryż ; Londyn ; Nowy Jork). – 1960. – № 52. – IX. – S. 25–38.
51. Podlaski K. [Skaradziński B.] Białorusini – Litwini – Ukraińcy: nasi wrogowie czy bracia? / Kazimierz Podlaski. – 2 wyd., popr. i uzupeł. – Warszawa : Przedświt, 1984. – 90 s.
52. Przegląd czasopism polskich wychodzących na Zachodzie / Opracował Zygmunt Jabłoński // Radio Free Europe. Polish Broadcasting Department. – 1977. – 20. XI. – S. 6–7.
53. Rusini, Ukraińcy, czy Małorusy? // Przegląd prasy ukraińskiej w opracowaniu p. A. Hermaszewskiego za miesiące lipiec i sierpień 1978. – London : MSZ, 1978. – S. 3.
54. Serczyk W. A. Stereotypy w historii stosunków polsko-ukraińskich. Drogi do prawdy / Władysław A. Serczyk // Stereotypy narodowościowe na pograniczu / [pod red. W. Bonusiaka]. – Rzeszów : Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2002. – S. 11–16.
55. Stosunki polsko-ukraińskie. Wywiad z Jarosławem Pełńskim // Nowa Koalicja. – 1989. – № 7. – S. 64–70.
56. Sulewski W. Nad publicystyką pogrobowców UPA / W. Sulewski // Tygodnik Demokratyczny (Warszawa). – 1960. – № 21. – 25–31 V. – S. 2.
57. W niewoli przeszłości // Polska w Europie. – 1975. – № 1/2. – S. 2.

58. W niewoli przeszłości // Przegląd prasy ukraińskiej w opracowaniu p. A. Hermaszewskiego. – Luty 1975. – London : MSZ, 1975. – S. 1–3.
59. Zakład Narodowy im Ossolińskich. – Dział Rękopisów. – Akc. 115/06. – Npgn. Jacek Kuroń. Rozumieniem gniew Ukraińców / Notowała Iza Chruślińska // Gazeta Wyborcza. Opinie. 22-05-02.
60. Zelenko K. Jak powstają legendy / K. Zelenko // Tydzień Polski. – 1969. – 24. V. – S. 3.

Overcoming of interethnic stereotypes has taken an important place in the process of Polish-Ukrainian reconciliation. Constituents of this problem were as follows: determination of causes of Polish-Ukrainian confrontation, assessment of Polish-Ukrainian war in 1918–1919-s, Pilsudski-Petlura agreement and nationalities policy of the II Rzeczpospolita, analysis of alternative ways of development and conclusions from history in order to form future Polish-Ukrainian relations.

Key words: Polish-Ukrainian relations, interethnic reconciliation, the II Rzeczpospolita, stereotypes.

УДК 94 (4) 1945 (п 39)
ББК 63.3 (УУР) 7

Іван Пендзей

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ ТА ПОЛІТИЧНІ ПЕРЕТВОРЕННЯ В УГОРЩИНІ (1988–1990 рр.)^{*}

У статті розглядаються особливості соціально-економічного розвитку Угорщини 1956–1988 рр., зокрема, з'ясовується реформа системи управління економікою, розпочата в січні 1968 р., труднощі проведення і неоднозначні наслідки, а також актуалізуються деякі теоретичні проблеми соціалізму як суспільної системи, демонтованої в кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст.

Ключові слова: Державні збори, закони, соціалізм, командно-адміністративна система, 23 жовтня 1956 р., Я.Кадар, економічна реформа, січень 1968 р., програма економічної і соціальної стабілізації.

Рішення липневого (1988 р.) пленуму ЦК УСРП, спрямовані на створення соціалістичного ринкового господарства, забезпечення прав людини, стимулювали законотворючу діяльність Державних зборів. Підвищення ролі Державних зборів у політичному житті країни передбачала резолюція Всеугорської конференції УСРП 20–22 травня 1988 р., у якій відмічалось, що основним завданням Державних зборів є видання законів. Однак, крім того, їм надавалася велика роль в узгодженні й представленні суспільних інтересів, контролі над виконанням законів, визначенні рамок роботи уряду, контролі над діяльністю Ради Міністрів [5, с.9]. Із цією метою ще до партійної наради були обмежені права Президії УНР у прийнятті законодавчих актів без участі Державних зборів [4]. Тоді ж питання про місце й роль Державних зборів у політичному житті країни широко дискутувалося, висловлювалися різні пропозиції. В укладеному групою угорських економістів документі “Поворот і реформа” пропонувалося “надати парламентаріям право свобідного внесення інтерпеляцій, дозволити кандидатам у депутати парламенту виступити на виборах з власною програмою, створювати у випадку обрання парламентські групи” [1, с.660]. Діяльність угорського парламенту активізувалася. Розроблялися нові закони (більше 30), переглядалися конституційно-правові норми. Тим самим закладались юридична база демократичних перетворень, утвердження принципів ринкового господарювання.

Державні збори УНР стали дієвіше контролювати роботу уряду. У минулому (з 1949 до 1985 рр.) тільки в одному випадку парламент відхилив відповідь міністра на депутатський запит. А в новому парламентському регламенті, який обговорювався, було передбачено голосування про довіру. При помилках, поганій роботі того чи іншо-

^{*} Продовження. Початок див. у вип. II, IV–V, VI, VII, VIII, IX, X–XI, XII–XIII, XIV, XVI, XVII.

го міністра (або уряду в цілому) не виключався негативний вотум. Законопроекти вже обговорювалися у два тури, у ході яких вносилися поправки, модифікації [12, с.3].

Державні збори УНР – на основі резолюції ЦК УСРП – прийняли на своїй сесії 5–7 жовтня 1988 р. “Закон про господарські товариства”, який вступив у силу з 1989 р. Саме про нього говорив К.Грос, виступаючи перед американськими бізнесменами під час візиту до США в липні 1988 р. Цей закон (як і раніше запровадження нових форм управління підприємствами, проведення реформи банківської і податкової систем) вписується в процес розвитку ринкових відносин. Закон передбачав розширення форм змішаної власності, урівняння в правах державної, кооперативної і приватної власності [11, с.238]. Він стимулював перелив капіталу, спільні форми підприємництва, залучення іноземного капіталу. Частина підприємств могла бути перетворена в акціонерні товариства, у тому числі з правом продажу акцій за кордон. Закон стимулював розвиток підприємництва на базі змішаної власності, приватної ініціативи і, таким чином, створював умови для зростання національного доходу, підвищення рівня життя [23, с.49]. Оцінюючи новий закон, Міклош Немет, обраний у грудні 1988 р. сесією Державних зборів Головою Ради Міністрів УНР, в одному з інтерв’ю сказав: “Новий закон – це в основному юридичний і економічний засіб для вирішення завдань, які стоять перед нами. Головне – правильно скористатися ним, щоб мобілізувати невикористані резерви” [18, с.20]. Закон сприяв усуненню бюрократичних перепон при створенні змішаних підприємств, розвитку підприємництва, зокрема, великих соціалістичних підприємств, гостро ставив питання про роль приватної власності в угорській економіці. Вважалося, що частка приватної власності в загальному обсязі економіки, яка відповідає соціалістичним принципам, не може перевищувати 4–5%. На думку М.Немета, не суперечить їм і 20–30% [18, с.20].

Закон “Про господарські товариства” дозволив поширити в Угорщині такі форми господарювання, як акціонерні товариства, компанії з обмеженою діяльністю та ін., які ще недавно вважалися несоціалістичними; він же надав приватним підприємцям право використання на своїх підприємствах до 500 найманих працівників [9, с.26]. Ніби виправдовуючи підприємницькі свободи, надані законом, М.Немет в інтерв’ю журналу “Эхо планеты” говорив: “Давайте ж змінимо усталену практику, не будемо підлаштовувати наші економічні засоби до ідеологічних тез. Давайте реалізуємо те, що сьогодні уявляється доцільним, перспективним ... Тільки так ми дамо відповідь на питання, що ж таке соціалізм і якими можливостями він володіє” [18, с.20].

Це питання хвилювало не тільки простих громадян, але й світлі уми як на Сході, так і на Заході. Трудівники фабрик і заводів, кооперативів задумувалися над ним у зв’язку із зниженням життєвого рівня (Угорщина), пустими полицями магазинів, суцільним дефіцитом (СРСР) і т. д. Керівники соціалістичних держав і правлячих партій змушені були переосмислювати обраний шлях розвитку через економічну неефективність “реального соціалізму”, криз у соціалістичному таборі. Лідери капіталістичних країн, налякані перспективою дестабілізації політичного становища на обширних теренах “світу соціалізму” і, насамперед, у СРСР, шукали шляхи зміцнення стосунків з його політичним керівництвом. Захід, відмітив італійський тижневик “Еуропео”, “... ніяк не хоче перемоги анархії в країні, яка володіє 30 000 ядерних боєголовок” [17, с.2], і виражав готовність надати фінансову допомогу. У кінці жовтня 1989 р. президент Франції Ф.Міттеран уперше висунув ідею створення Європейського банку реконструкції і розвитку (ЄБРР) для кредитування реформ у Східній Європі, у тому числі сприяння переведенню радянської економіки на “режим регульованого ринкового типу”, проголошений урядом СРСР [17].

Із соціалізмом пов’язували сподівання на краще життя десятки поколінь. Уперше термін “соціалізм” було вжито, указується у восьмитомній енциклопедії “Марксизм, комунізм і західне суспільство”, у 1753 р. у працях Б.Десінга, а в сучасному

розумінні його використовували послідовники англійського утопічного соціаліста Р.Оуена [25]. “Звичайно, і в більш ранні часи, у XVI–XVIII ст., були ідеологи, які висловлювали соціалістичні ідеї” [10, с.12]. Поняття “соціалізм” у розумінні комуністів виросло на стрижневій проблемі марксизму – проблемі відчуження виробника від засобів виробництва й результатів своєї праці, властивій “старому” капіталізму. Виходячи із цієї проблеми, Маркс обґрунтував концепцію ліквідації приватної власності на засоби виробництва. Ленін, більшовики підхопили ідею суспільного одержавлення економіки. Під гаслами “Влада – Радам”, “Заводи – робітникам”, “Земля – селянам” вчинили 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. державний переворот, узяли в Петрограді політичну владу у свої руки. Вони, розраховуючи на перемогу пролетаріату, знищення капіталізму і його слідів у всесвітньому масштабі, ступили на шлях підштовхування революційного процесу, експорту революції насамперед у розвинені країни Західної Європи. Та з кожним роком перемога світової революції ставала примарнішою. Тяжких поразок зазнавав більшовизм і на внутрішньому фронті – повним фіаско завершилася спроба насильно запровадити соціалізм у формі “військового комунізму” (дехто з більшовицької керівної верхівки встановлення соціалізму уявляв як рішучу кавалерійську атаку на віджилий, за їхніми переконаннями, капіталістичний лад). Ленін відступив від основоположної ідеї соціальної рівності, властивої різним течіям соціалізму як суспільної думки, і на X з’їзді РКП(б) у березні 1921 р. проголосив нову економічну політику (неп), яка передбачала багатоваріантність форм власності, госпрозрахунок, матеріальні стимули, з яких виростала зацікавленість й ініціативність виробника, і т. ін. Фактично йшлося про “нове переосмислення суті соціалізму і шляхів руху до нього” [8, с.128]. Про це писав Ленін у газеті “Правда”, аналізуючи шлях, пройдений народом і партією після Жовтня і громадянської війни аж до переходу до непу [8, с.128]. “Ми розраховували, піднесені хвилею ентузіазму, розбудивши народний ентузіазм спочатку загальнополітичний, потім воєнний, ми розраховували здійснити безпосередньо на цьому ентузіазмі такі ж великі (як і загальнополітичні, так і воєнні) економічні завдання. Ми розраховували – або, може, точніше буде сказати: ми передбачали без достатнього розрахунку – безпосередніми веліннями пролетарської держави налагодити державне виробництво й державний розподіл продуктів по-комуністичному в дрібнобуржуазній країні. Життя показало нашу помилку” [19, с.143].

“Неп на диво швидко приніс благодотвірні переміни. З 1921 р. відбувалося спочатку повільне зростання промисловості. Починалась її реконструкція: розпочалося будівництво перших електростанцій за планом ГОЕЛРО. У наступному році був переможений голод, стало рости споживання хліба. У 1923–24 рр. воно перевищило довоєнний рівень” [8, с.133].

Суспільство, у якому економіка функціонувала б на принципах непу, Ленін вважав соціалістичним. Неп проіснував у СРСР до 1928 р. Хлібозаготівельна криза 1927–28 рр. стала приводом до його демонтажу. Сталін наполіг на застосуванні адміністративних заходів проти всіх, хто відмовлявся продавати державі хліб. У січні 1928 р. Політбюро ЦК ВКП(б) прийняло рішення про застосування адміністративного тиску на тих, хто не погоджувався продавати державі “надлишки” зерна (хто притримував більше 30 тонн) за низькими державними цінами. “Це означало відмову від вихідного принципу непу, який давав селянинові гарантоване право розпоряджатися на свій розсуд надлишками сільськогосподарської продукції, які залишалися після сплати податків” [8, с.135]. “... Революцію Леніна і його соратників зробила незавершеною диктатура Сталіна ... ліквідувавши ленінську гвардію (і не меншою мірою й ленінські ідеї)” [6].

Реалізація планів форсованої колективізації й індустріалізації СРСР утвердила командно-адміністративну систему управління, розраховану на резерви екстенсивного шляху розвитку радянської економіки. Як тільки вони стали вичерпуватися, то підміна

економічної політики командно-адміністративними методами, які душать усяку ініціативу, вимагають строгого виконання доведених зверху розпоряджень, планів, негативно позначилася на народному господарстві – директивна система управління зразу ж перетворилася у гальмо суспільного розвитку. Це відбулося як у СРСР, так і в країнах Центральної та Східної Європи, де вона була скопійована зі сталінського взірця після їх визволення й окупації Червоною Армією (після закінчення Другої світової війни). Тому очевидно, що проблеми угорської економіки корінилися у моделі, яку звичайно називають сталінською, нібито в ній нічого не було від Леніна (однопартійність).

Угорці одними з перших виступили проти суспільних деформацій, народжених нею, піднявши 23 жовтня 1956 р. у Будапешті повстання. “Тодішнє керівництво партії, писав Генеральний секретар УСРП К.Грос у статті, присвяченій 70-літтю з дня створення Комуністичної партії Угорщини, не врахувало реальностей, стали переважати догматичний підхід, догідливе копіювання сталінської концепції. Уніфікована політика будівництва соціалізму, яка недооцінювала національні особливості, закономірно призвела до кризи. Безпорадні спроби знайти вихід із становища, яке склалося, не змогли відвернути тяжкої суспільної і національної трагедії” [13, с.4]. 4 листопада сформований під впливом цих подій “Робітничо-селянський уряд” Я. Кадара в’їхав на радянських танках у Будапешт. Сподіваючись якнайшвидше загоїти глибокі рани суспільної свідомості, породжені братовбивчою боротьбою, він водночас із ліквідацією спадщини ракошизму й репресіями (сталіністи, спадкоємці Ракоші й Герьо були вигнані з партії й ув’язнені), намагався підвищити соціальні стандарти народу, почав проводити політику умиротворення.

Уже в 1957 р. УСРП та уряд намітили ряд реформ. Велике значення мала розробка тез партії з аграрної політики, яка заклала нові основи її курсу на селі. Перебудова сільського господарства була проведена поступово, на основі добровільності. Склалася його специфічна модель, яка успішно поєднувала великотоварне колективне виробництво з присадибним. Реформа дала хороші результати: агросектор став однією з провідних галузей економіки, конкурентоспроможним [3, с.25]. З 1961 р. у країні встановився досить м’який і ліберальний для соціалістичної країни курс розвитку, у 60-х роках відбулися суттєві переми в політиці союзів. Сталінську тезу “Хто не з нами, той проти нас” Кадар змінив на протилежну “Хто не проти нас, той з нами”. На виробництві й в управлінських структурах появилось багато безпартійних, у тому числі колишні “буржуї і поміщики” [27, с.31].

У 1968 р. угорці знову привернули увагу міжнародної громадськості – на цей раз новаторським підходом до вирішення економічних проблем соціалізму. На той час зникли можливості екстенсивного розвитку, упали темпи зростання. Механічне використання методів директивного планового господарства супроводжувалося марнотратним використанням ресурсів, ослабленням ініціативності та, як наслідок, сповільненням розвитку. Стало очевидно, що методи адміністративно-командного управління ведуть до систематичного збільшення затрат, сковують ініціативу й підприємливість, розмивають особисту відповідальність [23, с.9, 17].

Аналогічні проблеми й, може, навіть у гострішій формі існували й в інших соціалістичних країнах. Так, у 1965 р. були прийняті рішення про господарську реформу в СРСР, велася підготовка перетворення механізму керівництва економікою в Чехословаччині. Боротьба за відновлення в правах товарно-грошових відносин і ринкових категорій розгорнулася ще до масштабнішої реформи 1968 р. Першу постанову про реформу в Угорщині прийняв травневий (1966 р.) пленум ЦК УСРП, у якій містилися положення про необхідність тісної ув’язки централізованого планування економіки з активною роллю ринку. У цьому й полягала суть пропонованих змін [23, с.18]. А взагалі-то “про необхідність реформ, згадував Я.Кадар, ми говорили вже в 1957 р., на перших зустрічах керівних органів партії. Ми сказали, що не можна більше керуватися

старими методами, що партія, уряд і господарське керівництво повинні бути самостійними й цю самостійність треба забезпечувати. Правда, довелося чекати десять років, поки процес реформ не отримав розвитку...” [31, с.103].

Реформа в Угорщині ґрунтувалася на визнанні того, що в соціалістичному суспільстві існують різні інтереси, які можуть зіштовхуватися одні з одними. Свідчення цьому зміни й зрушення, які відбулися в соціально-класовій структурі УНР: робітничий клас у 1985 р. становив 55,5% активного самодіяльного населення країни (2 731 тис. осіб), кооперативне селянство – 13,8%, одноосібне селянство – 1,2%, інтелігенція і службовці – 26,5%, дрібні ремісники й торгівці – 3% [14, с.14]. Це вимагало виявлення і характеристики окремих інтересів в економіці, створення умов для їх прояву, бо тільки так можна здійснити мобілізацію різних інтересів у напрямі, який відповідає інтересам усього суспільства.

Було поставлено завдання забезпечити в процесі реформи активізацію товарно-грошових відносин, самостійність господарської діяльності підприємств. Підприємство в умовах регульованого ринку повинно самостійно розробляти план і визначати напрями своєї поточної і перспективної діяльності. Мова йшла про те, що рішення мають прийматися на тому рівні, де наявна вся необхідна для цього інформація, а також засоби для реалізації цих рішень.

Реформа 1968 р. ліквідувала порядок адресного доведення плану до кожного окремого підприємства. Це – найбільше історичне досягнення угорської реформи. Тим самим було доказано, що соціалістична економіка може нормально функціонувати без детальної розверстки централізованого плану. Завдяки цьому створюється можливість для прояву ініціативи, підвищується відповідальність господарських організацій, народжується дух соціалістичної підприємливості [23, с.18, 19]. Шляхом використання таких інструментів, як гроші, кредит, ціни, прибутковість, матеріальна зацікавленість, відкривається простір для розвитку відносин соціалістичного товарного виробництва [23, с.25]. Однак реформа 1968 р., якою ставилося завдання поетапного переходу на рейки ринкової економіки, до управління через товарні й фінансові відносини і якою було введено новий механізм господарювання, була зупинена, а на початку 70-х рр. процес реформи почав згортатися. Справа в тому, що вже її перші кроки в 1968 р. зачепили інтереси ряду органів влади, носіїв групових інтересів. Ущемлені реформою, вони піддали її гострій політичній критиці. Ці ж сили зіграли чималу роль у тому, що на початку 70-х рр. процес реформи став утрачати динамізм, загальмувався [23, с.34].

На угорській економіці, яка значною мірою залежала від зовнішньої торгівлі, сировини, енергоносіїв, негативно позначилися потрясіння світової економіки. У 1973 р. радикально погіршилися зовнішньополітичні умови розвитку економіки Угорщини – вона зазнала значних утрат від падіння експортних цін на свою продукцію. Різко зросли світові ціни на енергоносії, а потім на інші матеріали. Це призвело до скорочення в середині 70-х рр. національного доходу. У той самий час частка нагромадження і споживання в його структурі не була не тільки пропорційно зменшена, але й “продовжувала зростати високими темпами” [23, с.35]. Правляча партія, яка з ідеологічних мотивів (під тиском синдрому 1956 р.) не хотіла допустити падіння рівня життя населення і погіршення показників економічного розвитку, вихід із ситуації знайшла в, як сьогодні ясно, історично непродуктивній практиці надмірних зовнішніх запозичень – вони дали тільки частковий економічний ефект, не було досягнуто зростання економіки, у першу чергу, її експортного потенціалу у вільно конвертованій валюті й, таким чином, забезпечення повернення боргових зобов’язань.

Великий вплив на реформу 1968 р. мали міжнародні події, насамперед, поразка “празької весни”. У ніч з 20 на 21 серпня 1968 р. війська 5-ти держав Організації Варшавського Договору (ОВД), серед яких була й Угорщина, окупували Чехословаччину, поклавши край зусиллям запровадити “ринковий соціалізм”. Про роль Угорщини та

Я.Кадара в цих подіях висловлювалися суперечливі думки. У грудні 1989 р. керівники СРСР і країн Центральної і Східної Європи (Польщі, Угорщини, Болгарії та НДР) засудили “колективну акцію”, оцінивши її як неправомірне втручання у внутрішні справи суверенної Чехословаччини [31, с.96]. У 1968 р., урахувавши позицію тодішнього радянського керівництва, Я.Кадар, рятуючи угорську економічну реформу, яка тільки що розпочалася, не відважився відкрито протиставити свою країну іншим союзникам по Варшавському Договору. Ця лінія поведінки угорського лідера красномовно свідчила про вимушені компроміси, про несприятливі внутрішні й зовнішні умови, у яких у 60–70-х рр. реалізовувалася програма “кадаризму” [20, с.96]. Я.Кадар, згадуючи “празьку весну”, в останньому інтерв’ю, даному за три місяці до своєї кончини й опублікованому в книзі “Янош Кадар – Заповіт” (Будапешт, 1989 р.) [30], відмітив: “... у зв’язку із чехословацькими подіями ... у нас реформи призупинилися. Пізніше, хай і обережно, ми продовжували перебудову економіки, але не отримали достатньої підтримки в цьому. Більше того, думаю, наші плани наштовхнулися на немалий опір, наприклад, з боку тодішнього радянського керівництва ...” [31, с.103].

Відхід від політики реформ, чималою мірою зумовлений також наростанням застійних явищ у СРСР, був зупинений у 1978 р. [3, с.25]. Перерваний на початку 70-х рр. під натиском консервативних сил процес реформування угорської економіки був поступово відроджений у кінці 70-х – на початку 80-х рр. Жовтневий (1977 р.) пленум ЦК УСРП з’ясував основні причини низької конкурентоспроможності угорської економіки. Грудневий (1978 р.) пленум ЦК УСРП поставив завдання відновлення зовнішньої збалансованості народного господарства й у зв’язку із цим передбачалося сповільнення темпів економічного зростання [23, с.35]. У 1979 р. і особливо 1980 р. зазнала серйозних змін система економічного регулювання – нова система оптових (виробничих) цін, скорочено коло й розмір індивідуальних дотацій і субсидій, змінена система регулювання заробітної плати, розпочалася реалізація нових принципів валютної політики (уведено єдиний валютний курс форинта, почала проводитися більш активна політика валютних курсів). У 1979–1980 рр. розпочався новий етап і в організації структури управління. Цілий ряд підприємств отримав право зовнішньоторгової діяльності, були створені змішані виробничі й фінансові організації з участю іноземного капіталу, малі державні підприємства, дочірні підприємства, так звані “малі кооперативи”; стало можливим створення різних форм дрібної підприємницької діяльності на основі ініціативи населення. Розширювалися можливості залучення в обіг заощаджень трудящих (наприклад, шляхом продажу облігацій та інших цінних паперів). Ужиті заходи сприяли збереженню платоспроможності країни, підвищенню конкурентоспроможності народного господарства з окремих напрямів, але виявилися недостатніми для відновлення внутрішньої і зовнішньої рівноваги й тим більше початку поступального, стабільного та відчутного динамічного зростання, переходу народного господарства Угорщини на переважно інтенсивний шлях розвитку [23, с.36–37]. До кінця 70-х рр. неухильно підвищувався рівень життя: у три рази зросла реальна заробітна плата й споживання. Це був по-своєму унікальний період угорської історії [3, с.26]. Паризька “Монд” у березні 1988 р. писала: “До кінця 70-х рр. успіх угорської моделі був безспірним” [29, с.36]. У 1960–1975 рр. промислове виробництво виросло майже на 160%, сільськогосподарське – більш ніж на 50%, національний дохід – на 130%, подвоїлися реальні доходи населення [15, с.102].

Однак реформа структури управління здійснювалася непослідовно – в умовах швидкого погіршення світового ринку (особливо в 1981–1982 рр.) завдання досягнення основоположних цілей економічної політики вимагали застосовувати такі методи, які обмежували, а то й цілком підміняли економічне регулювання [23, с.36]. Не принесло суттєвих перемін рішення ЦК УСРП, прийняте у квітні 1984 р., про створення якісно іншої змішаної економіки, яка опирається на ринкові механізми – для цього не було по-

літичних передумов [3, с.26]. Угорське керівництво, яке переоцінило можливості економіки країни, не врахувало перемін світового ринку, їх вплив на Угорщину – зовнішній борг у кінці 1984 р. уже становив 4,1 млрд дол., знизилася конкурентоспроможність деяких традиційних видів угорської продукції.

Вантаж зовнішньоекономічної незбалансованості та втрат на зовнішніх ринках виражався в дуже високому зростанні роздрібних цін. У 1981–1985 рр. середньорічний темп зростання роздрібних цін склав 6,8%. У 1986 р. роздрібні ціни виросли на 5,3% (за іншими даними 5–5,5%), 1987 р. – 8,6%, 1988 р. – 15,7%. Цей високий темп інфляції* відбивав порушення економічної незбалансованості, деформацію нормально функціонуючої економіки [23, с.142]. Багато підприємств, необгрунтовано піднімаючи ціни, змогли завищити розміри свого прибутку. Підвищення заробітної плати в 1985–1986 рр. не було підкріплене господарськими результатами [23, с.152]. З 1981 до 1985 рр. продуктивність праці в народному господарстві УНР зросла на 10%, у промисловості – на 19%, а рівень середньої заробітної плати збільшився в соціалістичному секторі економіки й у промисловості відповідно на 36,7% і 41% [7, с.112].

Відбулося уповільнення темпів зростання національного доходу: у 1981–1985 рр. він збільшувався в середньому на 1,5% щорічно, а в 1986 р. приріст склав тільки 0,9%. Це позначилось і на життєвому рівні народу. Хоча реальні доходи на душу населення продовжували зростати (за 1981–1986 рр. вони збільшилися на 10,6%), одночасно знизилася реальна заробітна плата (у 1986 р. вона склала 97,9% від рівня 1980 р.), зменшилася реальна вартість більшості пенсій (кожна третя пенсія за цей період утратила від 10 до 20% своєї купівельної спроможності) [7, с.106].

У 1986 р. дефіцит державного бюджету склав 46,9 млрд форинтів, у 1987 р. – 35 млрд форинтів. У 1987 р. чиста зовнішня заборгованість у конвертованій валюті досягла 10,9 млрд дол. [18, с.19; 28]. У зв'язку з тим, що в угорській економіці не настало якісних змін, не було умов не тільки для помітного підвищення життєвого рівня, але й для того, щоб його повною мірою зберегти [28]. Угорщина опинилася в умовах економічної кризи, рухалася вона в її бік і в політичному сенсі [2].

Оцінка становища країни, дана на XIII з'їзді УСРП (березень 1985 р.), і поставлені на її основі цілі економічного зростання та підвищення життєвого рівня виявилися необгрунтованими – становище в економіці оцінювалося в останні роки більш сприятливим, ніж воно було насправді. Справа затруднювалася тим, що реформа, яка розпочалася в економіці, не була своєчасно підкріплена адекватними перетвореннями в інших сферах життя. Суперечності, які загострилися в народному господарстві, стали частково причинами, а частково й наслідками збоїв у системі політичних і суспільних інститутів [23, с.47–48]. Ураховавши проблеми народного господарства, листопадовий (1986 р.) пленум ЦК УСРП констатував необхідність рішучого повороту. У його постанові була висунута вимога усунення перешкод на шляху поживлення економічного розвитку, підвищення рівня управління, забезпечення політичних, суспільних, організаційних і кадрових умов, необхідних для покращення роботи [21, с.109]. Розпочатий пленумом критичний аналіз причин проблем в економіці продовжив липневий (1987 р.) пленум ЦК УСРП. Він зміг виробити програму соціально-економічного розвитку, яку 2 серпня 1983 р. прийняв ЦК УСРП. Її проект було попередньо обговорено на 38 партійних, державних, громадських і наукових форумах [26, с.93]. Головна мета програми – дати новий імпульс будівництву соціалізму через оновлення

---

* Інфляція – зменшення купівельної спроможності грошей у результаті їх надлишку в обігу, зростання цін, перевищення доходів населення над випуском товарів і їх наявністю в роздрібній торгівлі. Інфляція виражається не тільки в зростанні цін, величезній масі “неотоварених” грошей, але й дефіциті державного бюджету, дестабілізації ринку, дотаціях нерентабельним галузям і підприємствам, у безплатних благах, які отримує населення, і багато іншому [22, с.25].

всіх сфер суспільного й господарського життя [21, с.107], створення такого сучасного соціалістичного господарства, яке дасть змогу країні йти в ногу з економічним розвитком світу, зробить крок уперед в “ієрархічному списку” країн за ступенем розвитку, створити необхідні для цього матеріальні й соціальні умови [16, с.82]. На її основі уряд підготував робочу програму економічної і соціальної стабілізації на період до 1990 р., яку затвердили Державні збори на сесії у вересні 1987 р.

Прийнята програма висунула такі основні орієнтири: зупинити зростання заборгованості в конвертованій валюті, зберегти платоспроможність країни, створити такі умови зацікавленості, які селективно й цілеспрямовано будуть сприяти значному розширенню експорту, збільшенню виробництва рентабельної і конкурентоспроможної продукції, ліквідації джерел утрат, скорочення надлишку робочої сили. Програма передбачала також удосконалення системи планування, розробку антиінфляційної політики [24, с.4].

Необхідно добиватися дальшої відкритості економіки, оживлення духу підприємництва, скорочення державних дотацій. Нерентабельні виробництва й неефективний експорт слід згортати, неконкурентоспроможні господарства ліквідувати. Перетворення структури виробництва, його технічне переозброєння, скорочення затрат в остаточному підсумку підвищать ефективність господарювання. Підприємства повинні випускати продукцію, яка має попит на світових ринках. Успішну діяльність заводів і фабрик стимулюватиме нова податкова система, трудові доходи тепер переважно залежатимуть від результатів роботи кожного. Подоходний податок з усіх видів заробітку сприятиме наповненню скарбниці: чим більші доходи, тим вищими будуть відрахування державі. Як відмічалось у рішенні липневого (1987 р.) пленуму ЦК УСРП, суспільні інтереси повинні бути поставлені на перший план, потрібно зміцнити дух колективізму, розширити соціалістичну демократію [26, с.93].

Розроблена урядом УНР програма економічної і соціальної стабілізації на період до 1990 р. передбачала тимчасове обмеження індивідуального споживання, стримування реальної заробітної плати, підвищення цін, допомогу пенсіонерам і багатодітним сім'ям, молодим робітникам і службовцям, непорушення прав громадян на працю. У сукупності намічені партією й урядом заходи мали створити умови для ефективного й раціонального господарювання. Короткотерміновий етап стабілізації мав зупинити несприятливі тенденції в народному господарстві, закласти передумови для наступного тривалого етапу розвитку.

В основі успішного вирішення поставлених завдань – планомірне управління народним господарством і вдосконалення ринку з урахуванням його закономірностей. У ході виконання програми соціально-економічної стабілізації мали бути створені реальні умови для оживлення і дальшого зростання економіки, ліквідації труднощів, допущених у минулому помилок і прорахунків, що нагромадились упродовж тривалого історичного періоду.

(Далі буде)

1. Antal L. Fordulat és reform / Antal L., Bokos L., Csillag J. // *Közgazol. szemle.* – Вр., 1987. – 32. evf., 6 sz. – 642–663. old.
2. Аверченко Б. Беседа с Чрезвычайным и Полномочным послом ВНР в СССР Шандором Райнаи / Б. Аверченко, О. Лосото // *Правда.* – 1988. – 24 июня. – С. 5.
3. Ацел Д. У демократизации нет альтернативы / Д. Ацел // *Проблемы мира и социализма.* – 1987. – № 7. – С. 23–27.
4. A párt és a népképviselői szervek viszonyai: Interju Fejti Györggél, az MSZMP KB titkárával // *Népszabadság.* – Вр., 1988. – Marc. 5. – 5 old.
5. A Magyar Szocialista Munkáspárt országos értekezletének Allás Foglalása a párt feladatairól, a politikai intézményrendszer fejlesztéséről // *Népszabadság* Вр., 1988. – Maj. 23. – 16 old.
6. Дьертьян Е. “Незавершенная революция” и “Биографии из истории большевизма” / Е. Дьертьян // *Венгерские новости.* – 1988. – № 7. – С. 4.

7. Бенке В. Экономика, политика, мышление / В. Бенке // Коммунист. – 1988. – № 2. – С. 103–114.
8. Борисов Ю. С. Эти трудные 20–30-е годы / Ю. С. Борисов // Страницы истории советского общества : факты, проблемы, люди / [под общ. ред. А. Т. Кинкулькина ; сост.: Г. В. Клокова и др]. – М. : Политиздат, 1989. – 447 с.
9. Булах С. Приватизация с препятствиями / С. Булах // Новое время. – 1989. – № 50. – С. 26–27.
10. Введение в марксистское обществоведение / [Бурлацкий Ф. М., Галкин А. А., Красин Ю. А., Плетнев Э. М.]. – М., 1985. – 303 с.
11. Венгрия (Венгерская Народная Республика) // Ежегодник Большой Советской Энциклопедии / [гл. ред. В. Г. Панов]. – М. : Сов. энцикл., 1989. – Вып. 33. – 591 с.
12. Герасимов В. Перестройка в Венгрии / В. Герасимов // Правда. – 1988. – 12 декабря. – С. 3.
13. Грос К. Обновление социализма / К. Грос // Правда. – 1988. – 24 декабря. – С. 4.
14. Желицки Б. Й. Основные сдвиги и тенденции развития социально-классовой структуры ВНР в 60-х – первой половине 80-х годов / Б. Й. Желицки // Советское славяноведение. – 1988. – № 3. – С. 3–14.
15. Кадар Я. Партии венгерских коммунистов – 70 лет / Я. Кадар // Коммунист. – 1988. – № 17. – С. 97–104.
16. Каменіцкі І. Угорщина: кроки оновлення / І. Каменіцкі // Під прапором ленінізму. – 1989. – № 3. – С. 82–84.
17. Киреев А. Движение к рынку / А. Киреев // Московские новости. – 1990. – 15 апреля. – С. 2.
18. Кузьмин А. Политический портрет. Миклош Немет / А. Кузьмин // Эхо планеты. – 1988. – № 39. – С. 18–21.
19. Ленин В. И. Полное собрание сочинений / В. И. Ленин. – М., 1964. – Т. 44. – С. 151.
20. Мусатов В. Янош Кадар о “пражской весне” / В. Мусатов // Коммунист. – 1990. – № 7. – С. 96.
21. Немет М. Реформа : стабилизация, ускорение / М. Немет // Коммунист. – 1988. – № 9. – С. 107–114.
22. Нюл Э. Обуздать инфляцию / Э. Нюл // Проблемы мира и социализма. – 1989. – № 1. – С. 25–29.
23. Опыт управления социалистической экономикой в Венгрии / [Л. Баллаи, Ф. Барта, Т. Бек и др.] ; пер. с венг. – М. : Политиздат, 1989. – 335 с.
24. Сабо Л. Время решений / Л. Сабо // Правда. – 1987. – 10 октября. – С. 4.
25. Соломатін М. Цей бентежний соціалізм / М. Соломатін // Прикарпатська правда. – 1990. – 6 вересня. – С. 2.
26. Сорчик Ш. Курс на стабилизацию венгерской экономики / Ш. Сорчик // Проблемы мира и социализма. – 1988. – № 1. – С. 93.
27. Трифионов Е. “Оранжевой фарс” на Дунае / Е. Трифионов // Новое время. – 2006. – № 44. – С. 30–31.
28. Укрепляя социализм. Всевенгерская партийная конференция // Правда. – 1988. – 21 мая. – С. 4.
29. Шакина М. Прагматики, реформаторы, радикалы / М. Шакина // Новое время. – 1989. – № 29. – С. 34–36.
30. Янош Кадар – завещание // Правда. – 1989. – 15 сентября. – С. 2.
31. Янош Кадар о “пражской весне” // Коммунист. – 1990. – № 7. – С. 96–103.

The article discusses the features of Social and Economic Development of Hungary in 1956–1988, including the economic management reform, begun in January 1968, the difficulties of holding and ambiguous results of it and actualizes some theoretical problems of socialism as a social system, dismantled in late 80's – early 90's of the 20th century.

Key words: State collections, laws, socialism, command-administrative system, on Octobers, 23 in 1956, Я.Кадар, economic reform, January in 1968, program of the economic and social stabilizing.

**ЕТНОГРАФІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ОРЕСТА ЄВЕЦЬКОГО
НА КАВКАЗІ (30-ті рр. ХІХ ст.)**

У статті висвітлено внесок українського письменника О.Євецького в дослідження етнографії народів Кавказу. Розкрито джерельну базу, новизну та наукову значимість його узагальнюючої праці “Статистическое описание Закавказского края” (1835).

Ключові слова: кавказознавство, український дослідник, етнографія.

Питання участі співвітчизників у науковому житті народів Північного Кавказу та Закавказзя є однією з граней національно-принципової проблеми ролі українців в історії загальносвітової цивілізації. В умовах російсько-імперської дійсності цю сторінку літопису з відомих причин не розкривали. Тому чимало здобутків наших діячів на чужині є незанимаючими для української громадськості.

До таких маловідомих постатей належить етнограф, фольклорист, письменник з Катеринославщини Орест Євецький (роки народження і смерті невідомі) – автор об’ємної книги “Статистическое описание Закавказского края с присовокуплением статьи: Политическое состояние Закавказского края в исходе XIII века и сравнение оною с нынешним”.

Про нього і його книгу є лише окремі згадки в історіографічній літературі, і то лише російській (праці М.Косвена [9, с.306], Е.Керімова [7, с.31], В.Кобичева [8, с.2]). У пропонованій розвідці спробуємо окреслити зацікавлення О.Євецького в царині кавказознавства, з’ясувати новизну та наукову вагу його досліджень.

З життєпису О.Євецького відомо, що, закінчивши етико-політичне відділення філософського факультету Харківського університету (1830), він був службовцем особливих доручень у Катеринославі, цю ж посаду займав і в Тифлісі – до 1834 р. Далі працював у канцелярії намісника Польщі, де досягнув помітної кар’єри: у 1852 р. його призначають віце-директором цієї установи, а згодом – керівником її митного відділу. У 1855–1856 рр. пішов у відставку й проживав на Полтавщині [13, с.5; 16, с.22–23; 17, с.177].

У студентські роки він разом з братом Федором були активними членами славнозвісного харківського гуртка романтиків. Збирав українські народні пісні, приказки, анекдоти, повір’я та звичаї, частину з яких надав у розпорядження І.Срезневському [14, с.35], а деякі друкував у збірниках “Запорожская старина” [6, с.83–84].

О.Євецький, керуючись програмними засадами романтиків, долучився до створення літератури на національному ґрунті. Зокрема, написав повість про Морозенка (залишилася незавершеною), оповідання “Гаркуша” (опублікував в “Українському альманасі”, Харків, 1831). Водночас його українознавча діяльність, за оцінкою В.Срезневського, виходила за межі романтичних замилювань і мала серйозний дослідницький характер [13, с.5]. У 1835 р. у часописах “Молва”, “Телескоп”, “Московский наблюдатель” О.Євецький надрукував розвідки з української історії (“Універсал гетьмана Богдана Хмельницького”), фольклористики та літератури (“Русинський літопис” та ін.).

Щодо зацікавлень письменника культурою і побутом зарубіжних народів, то вони були, очевидно, непоодинокими. Так, дослідник переклав працю польського мандрівника (його прізвище йде під криптонімом І.К.) “Відомості про Сибірію”. Її уривок “Поездка из Иркутска в Кяхту через Байкал или святое море” опублікував у збірнику

“Очерки России”, який видавав В.Пассек. О.Євцький залишив народознавчі описи мандрівок по Польщі, Німеччині та Чехії.

Під час проживання в Тифлісі український учений отримав доручення від головнокомандуючого на Кавказі І.Паскевича (1782–1856) написати синтетичну статистико-топографічну, історико-етнологічну працю про кавказький регіон, що й успішно виконав.

Підкреслимо, що такої літератури в зазначений період було обмаль. Науково вагомими є лише дві узагальнюючі роботи: “Разные исторические замечания относительно народов, соседственных Кавказской линии” І.Дебу [11–12] і “Новейшие географические и исторические известия о Кавказе” (М., 1823) С.Броневського. Щодо відомої книги П.Зубова “Картина Кавказского края, принадлежащего России и сопредельных оному земель” (1835), то кавказознавці вважають її компіляцією [7, с.30; 9, с.306; 10, с.118]. Натомість доробок О.Євцького оцінюють значно вище та вважають “для свого часу корисним довідником, зокрема з етнографії краю” [9, с.306].

Монографія О.Євцького (без історичної статті-додатка) складається з двох частин. Перша присвячена різнобічній характеристиці Закавказзя і частково Північного Кавказу в цілому, а в другій окремо розглядається кожна з їхніх тогочасних історико-адміністративних областей (Грузія, Імеретія, Гурія, Мінгрельське й Абхазьке князівства, Ахалциська, Вірменська, Мусульманська, Таліська, Чаро-Білокамська провінції, Дагестан і Аварське ханство). Праця охоплює питання географії, економіки, статистики, адміністративного й соціального устрою, освіти й етнографії. Базується на даних тогочасної літератури, статистичних відомостях з областей і провінцій, які зібрали різні державні відомства, а також власних спостереженнях автора.

З етнографічної ділянки знань найбільше інформації викладено в I частині дослідження. Зокрема, окремі підрозділи відведено класифікації кавказьких народів за етнічною, мовною і релігійною ознаками. У передмові О.Євцький зазначив, що користувався роботою Г.Клапрота “Geographisch-Historische Beschreibung des ostlichen Kaukasus” (1814), яка містить відповідні філологічні екскурси, і книгою вже згаданого С.Броневського із цінним додатком – етнографічною картою.

Отож О.Євцький дотримувався такого етнічного поділу населення окресленого кавказького регіону: “народи лезгинського племені” (лезгини, аварці, рутульці, даргинці, лакці, дідойці та ін., тобто йдеться про жителів Дагестану), грузини, вірмени, азербайджанці (називає їх, як й інші автори XIX ст., татарами), осетини, абхазі, хевсури. Останні в сучасній літературі вважаються субетногрупою грузинів. О.Євцький правильно вказав на їх етногенетичний зв'язок із чеченцями: мову хевсурів вважав відгалуженням кистинської (чеченської). Річ у тім, що, як установили дослідники XX ст., ущелини північних схилів Кавказького хребта в давнину заселяли чеченці, які згодом асимілювалися прийшлими сюди хевсурами [3, с.172–175].

Автор указав на проживання в цих землях також греків, німців, євреїв, персів і “народів індійського племені” (мав на увазі циган і вихідців з Індії – вогнепоклонників, що жили в околицях Баку). З-поміж недоліків зазначеної класифікації дослідники-кавказознавці називають відсутність серед іраномовних народів згадки про талишів і татів [7, с.30]. Додамо, що неповною мірою висвітлене й багате розмаїття народів Дагестану (не називає агулів, цахурів, табасаранців тощо).

До більшості з кавказьких народів О.Євцький подав відомості про територію проживання, статистику, антропологічні дані та вдачу (підрозділ “Свойства и образ жизни обитателей Закавказского края”). Наприклад, про гірських жителів Дагестану говорить: “Переважно росту середнього, широкоплечі, крепкої статури, ... вважають вищою мірою освіченості – мистецтво володіти зброєю”. А грузини “запальні, але не жорстокосерді, ... норову веселого і пристрасні до співу і танців” тощо. Неодноразово

вдавався до міжетнічних порівняльних зіставлень: вірмени ”освіченіші від грузин”, “осетини набагато миролюбніші інших горян” [5, с.38–43].

Книга містить важливі відомості про суспільний устрій деяких народів. Особливо поцінуються дослідниками ХХ ст. дані автора про т. зв. “вільні громади” народів Дагестану: описи їхнього управління, повноважень старійшини, роль народних зборів тощо [1, с.49; 2, с.69].

З багатогранної духовної культури кавказьких народів предметом уваги вченого став лише релігійний світогляд (підрозділ “Вера”). Стисло розповівши історію утвердження в одних християнства, а в інших – мусульманства, він окремо розглянув язичницькі вірування. При цьому правильно вказав на їхню особливу збереженість в осетин і частини грузинів (сванів, хевсурів).

Інформація О.Євєцького про одяг, житло й транспортні засоби доволі узагальнена, часто позбавлена етнічної локалізації. Проте й вона привернула увагу фахівців, оскільки містить одну з ранніх типологізацій традиційного житла мешканців Закавказзя [5, с.46–47]. О.Євєцький поділив їх на дерев’яні, кам’яні, землянки з плоским дахом, чотирикутні ями з пірамідальним дахом, будівлі з тростини [8, с.2]. З дослідження В.Кобичева “Типология кавказского народного жилища” (М., 1964) випливає, що після О.Євєцького подібна розробка, яка варта уваги, з’явилася лише в кінці XIX ст. (дослідження І.Пантюхова) [8, с.2].

Український діяч украпив чимало унікальних деталей, на які рідше звертали увагу тогочасні дослідники. Зосібна під час характеристики хатнього начиння вказав на використання простолодином замість тарілок хлібних коржів, які потім і споживалися. Зафіксував спеціальні пристосування для полегшення гірської ходьби, є і стислі замітки з народної гігієни та косметики.

У розділі “Народное богатство” О.Євєцький розглянув заняття жителів (хліборобство, тваринництво, лісництво, виноробство, бджільництво, шовківництво, соляний, рудний і нафтовий промисли, зброярство, торгівлю та ін.). Вони здебільшого охарактеризовані з економічного погляду: територія поширення, рівень розвинутої й рентабельності.

Стрічаємо епізодичні відомості й про традиційну техніку та технологію деяких видів робіт: описи зрошувальної системи, сільськогосподарських знарядь (плуга, сохи, борони, молотилки), способів обробки нафти тощо. На деякі із цих даних покликався дослідник Х.Хашаєв під час висвітлення землеробства дагестанських народів. Він же подав дослівний опис О.Євєцького виготовлення вогнепальної зброї, який використав для підтвердження своєї тези про розвинутість гірничодобувного промислу [15, с.79–80, 106].

У другій частині монографії цікавими для етнографа є описи міст і містечок кожної провінції. Ідеться про їхнє планування, пам’ятки матеріальної культури – церкви, монастирі, фортеці, замки, мости, пов’язані з ними історичні події, перекази.

Окрім монографії, О.Євєцький публікував і кавказознавчі статті. Так, у бібліографічному покажчику етнографічної літератури з Азербайджану згадується його розвідка “Средства, употребляемые татарами против зубной боли и лихорадки” (друк. у “Тифлиских ведомостях”, 1832, № 5, 6) [4, с.80–81]. Він також є автором розвідок з географії і статистики Кавказу в “Энциклопедическом лексиконе” А.Плюшера (17 тт., 1835–1840). Зокрема, у 4-му і 5-му тт. містяться його роз’яснення найменувань географічних, архітектурних об’єктів, населених пунктів тощо [18, с.7, 38–39, 170, 236, 250; 19, с.133, 135].

Варто зауважити, що набуті знання про цей край О.Євєцький передбачав популяризувати серед співвітчизників. Так, у літературознавчих працях удалося натрапити на відомості про підготовку в 1833 р. харківськими романтиками альманаху “Отрывки”, у якому планувалось опублікувати низку розвідок із зарубіжного краєзнавства. Серед

них була й спеціально написана для цього видання стаття О.Євцького “О Грузии” (часопис залишився невиданим) [14, с.47–48].

Таким чином, Орест Євцький, потрапивши в чужий край, дієво долучився до етнографічного дослідження тамтешніх народів, а також поширював відомості про них серед своїх співвітчизників. Його кавказознавчий доробок, який активно використовують учені впродовж двох століть, є важливим інформаційним та аналітичним джерелом з різних питань традиційної культури етносів Кавказу. Він виразно ілюструє причетність українців до поступу не лише власного, а й зарубіжного народознавства.

1. Алиев Б. Г. Источники по истории союзов сельских общин Дагестана в XVIII – первой половине XIX вв. / Б. Г. Алиев // Источниковедение истории досоветского Дагестана : сб. ст. – Махачкала, 1987.
2. Алиев Б. Г. Союзы сельских общин Акуша-Дарго в трудах отечественных исследователей / Б. Г. Алиев // Историография истории Дагестана досоветского периода : сб. ст. – Махачкала, 1986.
3. Волкова Н. Г. Этнический состав населения Северного Кавказа в XVIII – начале XX века / Н. Г. Волкова. – М., 1974. – 275 с.
4. Гулиев Г. А. Библиография этнографии Азербайджана / Г. А. Гулиев. – Баку, 1962. – 127 с.
5. Евецкий О. Статистическое описание Закавказского края с присовокуплением статьи: Политическое состояние Закавказского края в исходе XVIII века и сравнение оною с нынешним / О. Евецкий. – С. Пб., 1835. – 301 с.
6. Заметки к песням и думам // Запорожская старина. – Харьков, 1834. – Ч. II, № 1. – С. 83–84.
7. Керимов Э. А. Очерки истории этнографии Азербайджана и русско-азербайджанских этнографических связей (XVIII–XIX вв.) / Э. А. Керимов. – Баку, 1985. – 128 с.
8. Кобычев В. П. Типология кавказского народного жилища / В. П. Кобычев. – М., 1964. – 16 с.
9. Косвен М. О. Материалы по истории этнографического изучения Кавказа в русской науке / М. О. Косвен // Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. – М., 1955. – Т. 26 : Кавказский этнографический сборник. Т. 1. – С. 306.
10. Олонецкий А. А. Из истории великой дружбы : очерки из истории грузино-русских взаимоотношений в первой половине XIX столетия / А. А. Олонецкий. – Тбилиси, 1954. – 128 с.
11. Отечественные записки. – С. Пб., 1821. – № 18.
12. Отечественные записки. – С. Пб., 1822. – № 22–24.
13. Срезневский В. Из первых лет научно-литературной деятельности И. И. Срезневского / В. Срезневский // Журнал Министерства народного просвещения. – С. Пб., 1898. – Ч. XXXV, № 1. – С. 5.
14. Срезневський В. “Український альманах” 1831 р. / В. Срезневський // Харківська школа романтиків. – Т. 1. – С. 32–50.
15. Хашаев Х. М. Общественный строй Дагестана в XIX веке / Х. М. Хашаев. – М., 1961. – 260 с.
16. Шамрай А. Літературний гурток І. Срезневського / А. Шамрай // Харківська школа романтиків. – Харків, 1930. – Т. 1. – С. 20–31.
17. Українська Літературна Енциклопедія : у 5 т. – К., 1990. – Т. 2 : Д–К. – 576 с.
18. Энциклопедический лексикон. – С. Пб., 1835. – Т. 4. – С. 7, 38, 39, 170, 236, 250.
19. Энциклопедический лексикон. – С. Пб., 1835. – Т. 4–5. – С. 135, 333.

The article describes contribution of the Ukrainian writer O.Yevetskyi into studies of Caucasian national ethnography. The author shows origins, novelty and scientific significance of his summarizing work “Statistical Description of Caucasian Region” (“Статистическое описание Закавказского края”) (1835).

Key words: *Caucasian studies, Ukrainian researcher, ethnography.*

ЗАЛИШКИ ГОСПОДАРСЬКО-ПОБУТОВИХ МАГІЧНИХ ДІЙ НА ОПІЛЛІ

І до магії я звернувся,
щоб дух за викликом явився
і таємницю буття мені відкрив.

Гете

Протягом людської історії магія грає важливу роль як для особистості, так і суспільства в цілому. Нині повсякденне життя людини теж мимоволі традиційно пронизане магією та відповідними магічними діями. Це стосується ритуальних дій і обрядів, які супроводжують переважну більшість релігійних свят або певні види робіт. Стаття покликана дати короткий опис дій залишків побутової магії в південній частині Опільського етнографічного району Південно-Західного історико-етнографічного регіону України.

Ключові слова: магія, дух, Опільський етнографічний масив, ритуал, українці, традиція.

Нині посилюється інтерес до вивчення магії та дій, які пов'язані з нею. Упродовж усієї історії людства магія відігравала важливу роль у житті як окремої людини, так і суспільства в цілому. Навіть сьогодні, у час панування цифрових технологій та інформаційного суспільства, життя людини наскрізь пронизане магією. Це стосується ритуальних дій та обрядів, що супроводжують переважну більшість релігійних свят або певні господарські види робіт. Більшість із нас дотепер виконує ряд магічних дій, навіть не замислюючись над їхнім походженням і призначенням. Проте слід пам'ятати, що їх корені сягають глибоко в давнину, коли переважало магічне сприйняття світу. Видання публікацій про окремі види ритуалів (часто публіцистичного спрямування) не припиняється і тепер. Це свідчить про зростання зацікавленості дослідників магією, тим більше, що з роками й розвитком комп'ютерної індустрії вона не пропадає. Людині необхідно для життя мати щось таке, що б давало їй можливість доторкнутися до життя Всесвіту. Власне цю функцію виконує магія.

Питання щодо вивчення магії, її теоретичного аспекту й практичного застосування залишається актуальним і на цей час. Його розробкою займалися М.Маркевич [5], О.Соляр [11], А.Плотникова [10], О.Таланчук [12], Н.Меркулова [6] та ін. Так, С.Плачинда впорядкував словник давньоукраїнської міфології [9]. Магічні дії і ритуали, способи їх проведення та використання проаналізовані в працях О.Боряка [1], О.Воропая [3], М.Маркевича [5], О.Таланчука [12], В.Мілорадовича [7], Г.Іванова [4]. Є чимало відомостей про любовну магію, привороти, вроки, нашіптування в статтях Х.Вовка [2], О.Соляра [11], А.Плотникової [10], І.Чеховського [14], В.Фісуна [13], В.Мойсієнка [8]. Менш дослідженими є питання, пов'язані з вивченням господарсько-побутових магічних дій. Тому актуальною залишається розробка проблематики магічних дій у побуті й господарському житті людей і написання окремої спеціалізованої роботи з досліджуваної теми.

Стаття має на меті подати коротку характеристику залишків господарсько-побутових магічних дій на території південного Опільського історико-етнографічного району Південно-Західного етнографічного регіону України. Опільський історико-етнографічний район – це територія, межі якої охоплюють Рогатинський і Галицький райони Івано-Франківської, Жидачівський і Ходорівський райони Львівської та Березанський район Тернопільської областей. Вона дасть можливість ознайомитися з основними магічними прийомами, які використовуються населенням Опілля для підвищення врожайності окремих культур, способами захисту свого господарства від впливу надприродних темних сил.

Термін “магія” походить від грецького слова “mageia”, що в перекладі українською означає “чаклунство” або “відьомство”. В.Даль у своєму тлумачному словнику визначив магію, як “знання і використання на ділі темних сил природи, нематеріальних, не визнаних природничими науками”. Магія – наука, в основі якої лежить тверда віра в незмінний порядок природних явищ. Маг переконаний у тому, що виконання певного обряду із супроводом визначених заклять обов’язково приведе до бажаного результату.

Магія – це сукупність прийомів та обрядів, які мають чудодійну силу. Серед останніх найпопулярнішими є ворожіння. Ворожіння – комплекс ритуальних практик, спрямованих на вгадування майбутнього без можливості вплинути на нього. За своїм призначенням ворожіння поділяються на: любовні, господарські, побутові.

Слід відзначити, що в процесі модернізації повсякденної життєдіяльності українців господарсько-побутові ворожіння втрачають своє значення. Із часом, у зв’язку з технізацією виробництва, їх популярність зменшується, відходять у небуття традиційні ритуали, втрачається їх практичне призначення. Нині існують лише окремі ареали, де народні знання і вірування, пов’язані з даною галуззю, поширені, циркулюють, застосовуються і передаються з покоління в покоління.

Таким прикладом виступає Південне Опілля, на території якого ще збереглися окремі осередки традиційної господарської культури, у яких активно використовуються господарсько-побутові магичні ритуали.

Традиційно початком нового господарського року тут вважається свято Введення (4 грудня). Воно пов’язане із входженням Пресвятої Богородиці в храм Божий, яке у свідомості господарів асоціюється з благословенням на початок нового господарського року. Так, М.Мацьків із с. Чагрів на Рогатинщині розповідала: “Зранку цього дня молодиці обсипають своїх корів насінням коноплі і мастьють маслом вим’я, “щоб багато молока давали”. Обкурювали корів пахучим зіллям, примовляючи заклинання, “щоб ніхто живности не відібрав”. З борошна в цей день варили густу киселицю і давали коровам, “щоб густа була сметана” [15].

Серед місцевого населення про майбутній урожай у цей день говорять так: “Скільки на Введення води, стільки на Юрія трави”; “Як є на Введення вода, то буде в місці молоко”; “Як Введення мостить мости, а Микола забиває гвіздки, то люта зима буде”; “До Введення можна копати землю лопатою, а від Введення до Благовіщення не можна, бо земля спочиває і на літо сили набирається”.

У свою чергу Г.Чорнописька з Букачівців на Рогатинщині повідомляла, що на Андрія (13 грудня) господар або господиня брали декілька сортів ярї пшениці й висівали в ящики. Котра з них краще зійде до весни, ту й сіяли. Вірили, що цей сорт дасть добрі сходи та врожай [16].

Чимало магичних ритуалів пов’язано зі Святвечором (6 січня). Так, респондент А.Чорна із с. Журів Рогатинського району розповідала, що в цей день господар зривав галузку шипшини й згодовував її худобі, щоб не хворіла, як на пашу вийде. А щоб кури цілий рік неслися, то на Святвечір їх треба годувати з решета. Тоді “вони нанесуть стільки яєць, скільки в решеті дірочок”. Увечері господар брав краєць хліба й тричі благословляв хлібом кожну тварину, примовляючи: “Благословляю тебе цим святим хлібом і закликаю на тебе добро, щоб ти звіра не боялася, грому не лякалася та щоб минали тебе чорні напасті”. Між очима тварини медом наносився хрестик, “щоб зла сила не зачепила”. Як правило, господар і господиня, перед вечерею, беруть Василя та Маланку, мед і мак й обходять двір. Біля входу до хліва господиня густо насипала мак, “щоб зла сила не доступила” [24].

А.Чорна зазначала, що, накриваючи на святковий стіл скатертину, господиня ставила під неї на чотири кути стола часник, “щоб злу силу відігнати”. При цьому ніжки стола зв’язують ланцюгом, “щоб господарство купи трималося”, а кожен з домаш-

ніх, сідаючи вечеряти, торкався ланцюга ногою, “щоб увесь рік бути таким, як залізо міцним” [24].

М.Мацьків із с. Чагрів на Рогатинщині розповідала, що на Василя (14 січня) господарі прагнули задобрити майбутній урожай. Для цього до сходу сонця доріжку від найближчого городу до хати посипали зерном проса або ячменю, “щоб врожай ріс так швидко і високо як сонце сходить” [15].

Про свято Йордана (19 січня) З.Хомин із Чагорова на Рогатинщині згадував, що після богослужіння глава родини йшов з освяченою водою до худоби, щоб напоїти її. Як вірять мешканці цього села, йорданська вода захищає тварин від хвороб і злого ока. Біля входу до господарських будівель з освяченої води виливали хрест, “щоб злі сили не мали доступу” [25].

На Стрітєння (15 лютого), за словами респондента Є.Федорів з с. Колоколин Рогатинського району, хазяї ворожили на врожай. На ніч вони виставляли тарілку із зерном надвір. Якщо зранку на ньому є роса – буде врожай, нема роси – чекай біди [17].

Свічки, освячені в цей день, наділялися магічною силою. З ними господарі обходили господарство, “щоб святим вогнем освітити, від нечистої сили захистити”. На дверях випалювали хрести, щоб “хрест хату стеріг і злі сили не пускав на поріг”. Стрітенською свічкою обкурювали корів перед першим вигоном у поле, щоб “Боже тепло коровки трималося і молочко наливалось” [17].

Цього дня і воду освячували в новому посуді. “Стрітенська водиця – наша чарівниця, од бід рятівниця”, – говорить народна мудрість, яка побутує серед місцевого населення. Стрітенською водою бджоларі окроплюють вулики на пасіці, щоб “бджоли плодилися і добре роїлися”. Прийшовши із церкви, господарі обкурювали свічкою та окроплювали водою сад і город, щоб весняна повінь не зашкодила посівам, щоб “мороз не полівив і дерева не зварив” [17].

Серед населення Південного Опілля Благовіщення (7 квітня) відоме як скотарське свято. Так, жителька с. Конюшки на Рогатинщині О.Стельмах проінформувала, що для захисту худоби на стінах і дверях хлівів, на вим’ї і хребті корів, між рогами тварин робили хрести. Зранку корів обкурювали ладаном і зіллям, під поріг ставили жевріючі вуглики й проганяли через них усю худобу [18].

Благовіщенську проскуру заривають у землю, “щоб град посіву не побив”. До сходу сонця господині стараються посіяти розсаду капусти, “щоб вона рано поспіла і головата була”. У цей день не можна торкатися руками бурякового насіння, бо виросте з нього редька. Не можна брати в руки курячого яйця, бо вилупиться курча з двома головами [18].

Останній тиждень перед Великоднем у народі називають світлим або чистим. Цю пору вважають найкращою для сівби ранніх ярих зернових культур і гороху. Урожай з такої розсади буде колосистий і без бур’янів.

За словами респондента Г.Гниди, із с. Чагрів у “Чистий четвер”, щоб захистити худобу від ушкоджень і хвороб, тваринам давали попити солі й полизати соленого каменя, “щоб худоба добре в хліві жувала і смак паші відчувала”. У саду й на городі господар згрібав торішне листя, бадилля бур’янів і підпалював, “щоб очистити землю від морозу, смерті, зими і всякої нечисти” [19].

Чимало магічних ритуалів пов’язано із святом Великодня. Як свідчить згаданий респондент, кусочки паски давали з’їсти коровам, щоб добре доїлися. Шкаралупу з крашанок і свячених яєць господині ламали на дрібні кусочки, “щоб відьми не могли набрати роси, бо цією росою вона може попсувати корів”. Люди вірять: “якщо відьма вколе кого-небудь шкаралупою з крашанки, то той захворіє і висхне”. Товчене на порошок лушпиння крашанок підсипають на корм курам, “щоб краще неслися” [19].

Цікавий звичай зберігся в с. Витань Рогатинського району. Так, Г.Чорнописька розповідала, що, прийшовши із церкви, господар відкладав одне освячене яйце окремо.

Після сніданку він ішов з ним у стайню до тварин і, проводячи крашанкою по спині кожної тварини так, щоб утворився хрест, казав: “Христос Воскрес!” Потім очищав це яйце в хаті від шкаралупи, кришив на дрібні частинки, змішував з висівками й давав їсти худобі. Це робиться для того, щоб “худоба була здорова” [20].

Усі будови, що є в господарстві, посипають свяченою сіллю, щоб “нечисту силу відігнати”. Шкаралупу свячених яєць відносили на город, грядки, “щоб черви розсаду не їли” і “такі крупні головки часнику були, як ті яйця”. Свячений хрін висаджують на город, “аби не забіг скажений пес”. Для боротьби з кротоми використовували освячену в цей день свічку. Несли її в поле чи сад, де було кротовиння, і там залишали, вірячи, що кріт звідти не вибереться. Або брали тичку, якою міряли могилу для мерця, і вдосвіта обмірювали нею поле, де було кротовиння, вважаючи, що кріт здохне після цього [20].

Зранку на “Поливаний або Світлий понеділок” жінки ворожили коровам, “щоб щороку телилися і добре доїлися”. Для цього йшли поза чужі хліви, зривали там траву, несли своїм коровам і згодовували перед доїнням. Якщо б хтось побачив і спитав: “Що там робиш?”, відповідати не можна, бо ворожба пропаде намарно [20].

Окреме місце в господарсько-календарній обрядовості посідали свята літнього циклу. Так, жителька с. Журів Рогатинського району К.Кутинська повідомляла, що в них на Трійцю (Зелену Неділю) освячували оселю, господарські споруди, криницю, “щоб щезла нечиста сила, яка там поселилася”. У понеділок (День Святого Духа) освячували царину [21].

У селах Галицького Опілля (Більшівці, Насташине, Залуква) ушановують і святого Юрія (6 травня). Він вважається охоронцем худоби й помічником пастухів. Респондент С.Боднар із с. Більшівці Галицького району засвідчив, що в цей день усі господарі виганяли худобу на вулицю після зими й на подвір’ї господиня підрізала корові хвіст, а господар давав попиту підсоленого пійла, щоб “додому дорогу не забувала і в чужу пашу не лізла” [22].

У день Івана Купала (7 липня) господарі несли до церкви оберемок сіна, скошеного напередодні, і освячували його. Після жнив це сіно розстеляли на долівці в столі й хліві проти мишей, примовляючи: “Лиш стільки, миші, ваше, як ото сіно наше!” Попелом купальського вогнища посипали город, грядки, сіножаті або, загорнувши у вузлик разом з іншими травами проти нечистої сили, закопували під поріг хліва чи по кутках двору, “щоб ніякі злі сили до господи не приступали” [22].

Житель цього ж села В.Боднар пригадував, що в день святих Петра й Павла (12 липня) господарі задобряли пашу. Щоб вона виросла вдруге та втретє того ж року, її скроплювали свяченою стрітенською водою після заходу сонця, а по кутах сіножаті залишали шматочки страсної свічки. Вважалося, що свячена вода допоможе ожити вже висохлим кореням трави, а страсна свічка вбереже від посухи й притягатиме дощі, “щоб паша швидко росла і буйною була” [23].

К.Чайківська із с. Колоколин на Рогатинщині повідомляла, що свято Покрови Пресвятої Богородиці (14 жовтня) серед місцевого населення ще відоме як період випікання нового хліба. Це дійство в усі часи було досить очікуваним і веселим. Традиційно в цей день господиня вимивала діжу й через густе сито пересіювала борошно. Навіть на ніч вимазувала, щоб добрий хліб удався. Цілушкою від першої хлібини мати легенько стукала по лобі кожну дитину, примовляючи: “Куском сита, куском сита”. А коли бувало, що дві хлібини зростуться разом, то на котромусь із малих дітей їх переломлювали на голові – щоб не боліла. Новий хліб по шматочку давали всій худобі, а також собаці, бо собака – найперший помічник у господарстві. І сусідів пригощали перепічкою зі словами: “На, і ти попробуй новини”. А ті відповідали за гостиню: “Спасибі, дай, Боже, старе спожити та й нового дождати!” [26].

Як бачимо, господарська магія ще й досі займає важливе місце в житті людей, незважаючи на наявність великої кількості новітніх технологій обробки землі й підвищення врожайності культур. Люди вірять, що в природі існує сила, яку не може подолати жодна технологія. Її можна або задобрити, або усунути з допомогою конкретних ритуалів і дій.

Одночасно продовжує використовуватись і побутова магія. Що стосується особливостей сімейно-родинної поведінки, то існував цілий ряд відповідних обрядодій і заборон. Респондент М.Кушнір із с. Чагрів розповідала, що “втирати руки одним рушником двом рідним людям одночасно не можна, бо посваритесь або щось не поділите. Щоб цього уникнути, слід не допускати таких випадків або потиснути одне одному руки після втирання; струшувати воду з рук після миття не можна, бо чорти плодитися будуть в будинку й битимуть шибки на вікнах; не можна мити підлогу, коли хтось з домашніх у дорозі – “дорогу замиєш”, тобто в людини будуть перешкоди до повернення, у дорозі стануться неприємності; підмітати підлогу в бік порога означає вимітати все добро з хати. Увечері підмітати хату не можна – щастя з хати виметеш. Підмітати в будинку різними віниками теж не рекомендується, бо розженеш багатство по кутах; сміття ввечері виносити – до крадіжки й розпорошування майна. Якщо муха серед зими залітає в хату – до смерті близького родича. Щоб прикмета не справдилася, треба стукнути легенько по склу й сказати: “Кожному свій час і ця біда не для нас”. Щодня до заходу сонця слід протирати всі пороги в будинку, а по четвергах – підвіконники й кути, бо ці місця притягують і накопичують у собі “нечисту” енергію. У кожній кімнаті будинку бажано мати хоча б по одній кімнатній рослині – вони нейтралізують негативний вплив на людину” [27].

Респондент К.Чайківська із с. Колоколин Рогатинського району повідомляла, що “коли хтось знайшов біля свого порога дрібні монети або голки, чіпати їх руками заборонялося, і в жодному разі не заносити в будинок. Наявність таких предметів свідчила про те, що хтось намагається посіяти незгоди й сварки у вашій родині. Щоб уберегтися від негативного впливу в цьому випадку, слід узяти віник і відмести їх за межі свого подвір’я”. Це саме стосується і знайдених ганчірок, ниток, решток віника, солом’яних пучків [26].

Отже, залишки господарсько-побутових магічних дій нині яскраво простежуються в населення Південного Опілля. Тут вони залишаються важливою складовою його традиційної культури й повсякденного життя. Детально вивчити, проаналізувати чи класифікувати магічні дії, пов’язані з господарсько-побутовими особливостями, не вдається через нечасте їх масове використання. Це пов’язано також з тим, що значення магічних дій з кожним днем зменшується, а ритуали забуваються.

1. Боряк О. Україна: етнокультурна мозаїка / О. Боряк. – К. : Либідь, 2006. – 328 с.
2. Вовк Х. Студії з української етнографії та антропології / Х. Вовк. – К. : Мистецтво, 1995. – 336 с.
3. Воропай О. Звичаї нашого народу : етнографічний нарис / О. Воропай. – М. : Українське вид-во, 1958. – 450 с.
4. Иванов Г. 500 золотых советов мага / Г. Иванов. – Донецк : Магия, 2009. – 320 с.
5. Маркевич М. Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян / М. Маркевич. – К. : Добровільне товариство любителів книги УРСР, 1991. – 171 с.
6. Меркулова Н. Українські народні свята / Н. Меркулова. – Х. : Основа, 2004. – 54 с.
7. Мілорадович В. Любовні чари / В. Мілорадович. – К. : Либідь, 1992. – 95 с.
8. Мойсієнко В. “Чорна хвороба” у віруваннях поліщуків / В. Мойсієнко // Берегиня. – 2000. – № 3. – С. 30–32.
9. Плачинда С. Словник давньоукраїнської міфології / С. Плачинда. – К. : Український письменник, 1993. – 63 с.
10. Плотникова А. Двор в обрядах и магии славян / А. Плотникова // Славяноведение. – 1996. – № 5. – С. 79–83.
11. Соляр О. Ритуали та замовляння як комунікативний акт збереження принципу космічної рівноваги / О. Соляр // Мандрівець. – 2004. – № 2. – С. 67–72.

12. Таланчук О. Українські чари / О. Таланчук. – К. : Либідь, 1992. – 95 с.
13. Фісун В. Демонологія Центрального регіону Українського Полісся / В. Фісун // Берегиня. – 1999. – № 2. – С. 8–10.
14. Чеховський І. Українська відьма на Лисій горі / І. Чеховський // Берегиня. – 2002. – № 3. – С. 14–32.
15. Свідчення Мацьків Марії Йосипівни, 1928 р. н.; нар. у с. Чагрів Рогатинського району Івано-Франківської області; освіта початкова; проживає в с. Чагрів; записано Л. Данильчик у с. Чагрів 8.01.2009. – 1 арк.
16. Свідчення Чернописької Ганни Іванівни, 1932 р. н.; нар. у с. Чагрів Рогатинського району Івано-Франківської області; освіта початкова; проживає в смт Букачівці Рогатинського району; записано Л. Данильчик у смт Букачівці 10.01.2009. – 1 арк.
17. Свідчення Федорів Євгенії Андріївни, 1930 р. н.; нар. у с. Чагрів Рогатинського району Івано-Франківської області; освіта початкова; проживає в с. Колоколин Рогатинського району; записано Л. Данильчик у с. Колоколин 7.03.2009. – 1 арк.
18. Свідчення Стельмах Олени Іванівни, 1929 р. н.; нар. у с. Конюшки Рогатинського району Івано-Франківської області; освіта початкова; проживає в с. Конюшки Рогатинського району; записано Л. Данильчик у с. Конюшки 21.03.2009. – 1 арк.
19. Свідчення Гниди Ганни Андріївни, 1931 р. н.; нар. у с. Чагрів Рогатинського району Івано-Франківської області; освіта середня; бібліотекар; проживає в с. Чагрів Рогатинського району; записано Л. Данильчик у с. Чагрів 2.05.2009. – 1 арк.
20. Свідчення Чернописької Ганни Зіновіївни, 1932 р. н.; нар. у с. Чагрів Рогатинського району Івано-Франківської області; освіта початкова; проживає в с. Витань Рогатинського району; записано Л. Данильчик у с. Витань 3.05.2009. – 1 арк.
21. Свідчення Кутинської Катерини Кирилівни, 1936 р. н.; нар. у с. Колоколин Рогатинського району Івано-Франківської області; освіта середня; продавець; проживає в с. Журів Рогатинського району; записано Л. Данильчик у с. Журів 7.07.2009. – 1 арк.
22. Свідчення Боднар Стефанії Андріївни, 1930 р. н.; нар. у с. Більшівці Галицького району Івано-Франківської області; освіта початкова; проживає в с. Більшівці Галицького району; записано Л. Данильчик у с. Більшівці 10.01.2009. – 1 арк.
23. Свідчення Боднара Василя Семеновича, 1933 р. н.; нар. у с. Більшівці Галицького району Івано-Франківської області; освіта початкова; прораб; проживає в с. Більшівці Галицького району; записано Л. Данильчик у с. Більшівці 10.01.2009. – 1 арк.
24. Свідчення Чорної Анни Григорівни, 1931 р. н.; нар. у с. Чагрів Рогатинського району Івано-Франківської області; освіта початкова; швея; проживає в с. Журів Рогатинського району; записано Л. Данильчик у с. Журів 7.07.2009. – 1 арк.
25. Свідчення Хомина Зіновія Івановича, 1930 р. н.; нар. у с. Чагрів Рогатинського району Івано-Франківської області; освіта початкова; прораб; проживає в с. Чагрів Рогатинського району; записано Л. Данильчик у с. Чагрів 2.05.2009. – 1 арк.
26. Свідчення Чайківської Катерини Афанасіївни, 1941 р. н.; нар. у с. Чагрів Рогатинського району Івано-Франківської області; освіта середня; швея; проживає в с. Колоколин Рогатинського району; записано Л. Данильчик у с. Колоколин 2.05.2009. – 1 арк.
27. Свідчення Кушнір Марії Йосипівни, 1940 р. н.; нар. у с. Чагрів Рогатинського району Івано-Франківської області; освіта середня; учителька; проживає в с. Чагрів Рогатинського району; записано Л. Данильчик у с. Чагрів 8.05.2010. – 2 арк.

Throughout human history, magic plays an important role in the individual and society as a whole. Today, everyday life also unwittingly penetrated traditionally magic and magic related actions. This refers to actions and ritual ceremonies that accompany the vast majority of religious festivals or certain economic work. This article is intended to give a brief description of the action remains in a southern household magic Opillian ethnographic areal of Southwestern historical-ethnographic regions of Ukraine.

Key words: *magic, spirit, Opillian ethnographic areal, ritual, Ukrainian, tradition.*

КОРОНАЦІЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ Й ДИПЛОМАТІЇ ІНОКЕНТІЯ IV: КОРОТКИЙ НАРИС ІСТОРІОГРАФІЇ

Стаття відображає основні історіографічні оцінки коронаційного акту волинського князя Данила Романовича крізь призму зовнішньої політики й дипломатії папської курії в середині XIII ст., зокрема, Інокентія IV. Автори відзначають особливе зацікавлення в дослідженні цього питання з боку вчених різних країн. Заходи римського понтифіка передбачали розширення власних сфер впливу на низку східних земель, у тому числі Русь і Татарію. Тим не менше досі в літературі залишаються незрозумілими деякі аспекти як самої коронації, так і її наслідків, особливо для папського престолу, що й намагалися автори показати у своїй статті.

Ключові слова: історіографія, коронація, Інокентій IV, Данило Романович, татари, зовнішня політика, дипломатія.

Постать першого руського короля Данила Романовича на нинішній день доволі репрезентативно досліджена. Кількість біографічних нарисів наближається до десятка (не кажучи вже про тематичні конференції останнього 10-річчя) [6, с.24–29; 7, с.383–403; 8, с.22–97; 9–10; 11, с.186–198; 12, с.143–165; 16; 18; 21, с.3–10; 23; 24, с.48–87; 26–27; 37, с.77–83], тим не менше залишаючи історикам широке поле для дискусій, подальших вивчень малодосліджених фрагментів його діяльності.

У 2010 р. минуло 800 років від часу першої фактичної інтронізації на галицькому престолі, яку малолітньому Данилові Романовичу допомогли реалізувати угорці (вересень 1210 р. або ж 1211 р.) і під чією зверхністю він перебував при владі до 1213 р. Іншою знаменною подією в житті князя стало отримання королівських інсигній і коронування на короля Русі, що мало місце в Дорогочині 1253 р. (гіпотетично 25 грудня), чому присвячено значно більше історіографічних оцінок, що досі так і не були згруповані в хоча б якийсь аналітичний порядок.

Оскільки “дорогочинська подія”, на відміну від “галицьких обставин” 1210/1211 р., займає в сучасній українській історії значно помітніше місце, ми вирішили приділити їй особливу увагу.

Взаємовідносини римської курії і чільників Галицько-Волинського князівства (від 1253 р. королівства Русі) відображені на сторінках літописної спадщини, папських булл та інших як наративних, так і актових документів. Хоча, на перший погляд, вони дають можливість побачити доволі повну картину взаємовідносин Данила Романовича з Інокентієм IV, його значення в зовнішній політиці римського понтифіка. Однак глибше занурення істориків різних поколінь і шкіл у цю неординарну тему викликало щораз більше питань, тісно переплетених з подіями історії інших країн Центрально-Східної Європи. Ця обставина й підкреслює актуальність зазначеної теми.

Мета та завдання роботи полягають в аналізі історіографічних оцінок самого факту коронації, з'ясуванні його місця в історичній долі як папського престолу, так і Русі. Крім цього, автори намагаються зрозуміти місце “дорогочинської події” у системі східноєвропейської політики Інокентія IV в середині XIII ст., його відносин з Литвою й татарами.

В історичній науці давно спостерігається дискусія щодо “римської” політики галицько-волинського князя Данила, його взаємин з Інокентієм IV напередодні й після коронування. При цьому учасники полеміки – в основному українці, що перетворює дану проблему на кулуарну, свого роду “домашню”, позбавлену навіть центральноєвропейського контексту, так як це було від кінця XVIII – початку XIX ст.

Питання про коронацію Данила вперше серед зарубіжних та українських істориків було порушено австрійським дослідником Якубом Августом Гоппе [51]. У 1792 р. у Відні була видана праця “Давніша і новіша історія королівства Галичини і Лодомерії”. Використовуючи невідомі нам джерела (головним чином, польські, угорські та матеріали папської курії), автор подав коротку оцінку взаємовідносин галицько-волинського князя з римським понтифіком, не надто детально відображаючи перебіг коронації Данила. Схожої методики вкрай лаконічного висвітлення цього питання дотримувався інший австрійський історик – Йоганн Христіан Енгель [49]. Зрозуміло, що сфера інтересів згаданих учених не передбачала детального відображення цієї події. У контексті поділів Речі Посполитої австрійська династія мала зацікавлення, у першу чергу, у вивченні історичного минулого долучених до своїх володінь земель.

Проте впродовж XIX–XX ст., за умов розвитку низки провідних європейських історичних шкіл, виникнення позитивізму, історико-правового, історико-культурного та інших напрямів, молода українська історіографія, опираючись на нові, до того часу невідомі документи, запропонувала іншу характеристику даної проблеми.

У середовищі українських дослідників Австрійської імперії вказані питання викликали неабияку цікавість. Звідси – і поява окремих спеціальних нарисів та акцент уваги на коронаційному акті Данила Романовича з боку А.Петрушевича, Д.Зубрицького, І.Шараневича та ін. [20; 36, с.8–81; 45]. Як правило, указану подію вищеперераховані вчені розглядали в руслі антитатарської політики галицько-волинського володаря, покликаної за допомогою Інокентія IV змінити стосунки з кочівниками на власну користь.

В українських землях на території Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. зазначені питання теж були предметом зацікавлення вчених. Так, у 1898 р. К.Мурковський видав свій короткий нарис під назвою “Даниил Романович Галицький в сношеннях с Римом” [30], що лише констатував факт коронації, але, тим не менше, започаткував серію наступних видань.

Зокрема, Микола Дашкевич, оцінюючи діяльність Інокентія IV в системі відносин із руським князем, писав: “Не можна звинувачувати папу. Він, очевидно, намагався підняти хрестовий похід проти татар, про що свідчать його булли 1247, 1251, 1253 та 1254 років... Папа бажав вплинути на релігійні почуття та самолюбство слов'ян... потрібно змити пляму, накладену ганебною втечею перед нечестивими, для яких має бути страшним вже саме ім'я християн” [17, с.177–178]. На підтвердження власних поглядів історик приводив зміст булли від 12 листопада 1247 р., якою понтифік погоджувався брати під опіку Престолу св. Петра князів Данила й Василька з їхніми нащадками. Такий акт духовного провідника Заходу, за словами українського вченого, означав усеєвропейську гарантію для Галицько-Волинської держави, яка ставила заслін для будь-яких претендентів на престол.

Інший український історик М.Чубатий дещо тенденційно, у надто, на наш погляд, схвальних тонах висвітлював взаємини Риму з, на той момент, холмським володарем. Він вважав переговори Данила з Римом одним з етапів просування України до унії, виділяючи навіть кілька попередніх етапів тимчасової реалізації такого типу унії в 1214–1219 рр. (з перервами), 1228–1234 рр. (з перервами) та ін. [44, с.1–108].

Схожих позицій дотримувався М.С.Грушевський, який оцінював кроки Данила, спрямовані на отримання королівської корони заходами, покликаними налагодити відносини із папством, захитаними в попередні кілька десятиліть [15, с.72]. Невдачу “Данилової унії” після 1254 р. дослідник пояснював недотриманням обіцянки папи організувати хрестовий похід проти татар і цього разу. “Проповідь хрестоносного похода, – писав М.Грушевський, – зісталася безплідною. Ані папа, ані князі, до котрих він звертався з зазивом, ніякої помочі против татар не прислали. З огляду на се Данило

не мав охоти робити якісь уступки римській курії в релігійних справах. Папа скоро переконався, що в сім напрямі нема що числити на Данила” [15, с.73]. Як не дивно, такий погляд на причини погіршення римсько-руських взаємин після 1254 р. домінував практично в усій радянській і здебільшого в сучасній історичній літературі 90-х рр. XX ст.

Українська діаспора цим питанням приділяла також немало увагу. “Лише дві особистості в цілій Європі, – писала Н.Полонська-Василенко, – розуміли добре, чим саме страшні були татари для неї – то були: папа Інокентій IV і король Данило Галицький. Обидва вони прагнули перемоги над татарами і шукали засобів для оборони” [37, с.77–83].

Водночас автори низки статей, що вийшли до 700-річчя коронації Данила Романовича, організованої при сприянні Ватикану, на наш погляд, ідеалізують діяльність папства в Східній Європі. У їхніх роботах простежується думка про постійне щире прагнення курії допомагати в боротьбі проти ворогів, яке не знайшло підтримки у володарів держав Центральної Європи [47]. Найбільше присвятив своєї праці коронації Данила редактор “Записок Чина св. Василя Великого в Римі” о. Атанасій Г.Великий ЧСВВ, що видав збірку папських грамот до зв'язків України з Римом у 1075–1700 рр. [2], частково з ватиканських архівів, частково, користуючись матеріалами, які були вже раніше відомі з інших видань [3, с.132].

Політична підоснова коронування, що завершила складний семирічний процес фрагментарного діалогу між князем Данилом і Святим Престолом (тривав від другої половини 40-х рр. XIII ст.*), дає широкий простір для різночитань документів і літопису, починаючи від церемонії отримання папських привілеїв. У самому східно-слов'янському наративі немає жодних подробиць про саму коронаційну церемонію, атрибутами якої були три речі, привезені папським легатом: вінець, скіпетр і корона. Відтак о. А.Великий не знайшов у реєстрі листів від папи Інокентія IV за 1253 р. і попередні роки жодного документа, що б свідчив про наділення Данила Романовича королівськими привілеями [2, с.43–45]. Те, що подібні акції супроводжувалися відповідними листами й інвентаризаційними записами, не викликає в науковців жодних сумнівів. Проте, як переконаний учений, сумніватися в коронуванні Данила, себто переданні йому королівських інсигній – безпідставно. У наявному автентичному листі від 13 лютого 1257 р. новий папа Олександр IV дорікав Данилові за “недотримання” ним “присяги” [2, с.47].

Серед інших праць учених української діаспори заслуговує на увагу думка Е.Камінського, який вважав, що “...з однієї і другої сторони було стільки важливих мотивів до цього політичного порозуміння, що справа церковного порозуміння відходить неначе на другий план”. Дослідник був переконаний, що погляд деяких істориків, немовби корона Данила здобувалася церковно-релігійними поступками на користь Риму, виглядає необґрунтованим. Аналіз текстів документів XIII ст., а особливо участь архієпископа Петра на Ліонському соборі 1245 р., показують, що Україна не потребувала з нічого поступатися, коли їй було забезпечено і гарантовано дотримання і використання на практиці східного обряду богослужіння. Як далі веде дослідник, “...це був мілітарно-політичний союз, свого роду, атлантийський протитатарський пакт” [22, с.119–122].

На думку о. М.Стахіва, який опрацьовував частину середньовічних актів з архіву Ватикану, “...татарська небезпека була вистарчаючим поштовхом і причиною до цього взаємного зближення та коронування. Справа церковного єднання була тільки справою похідною. Спільна небезпека, а не що інше, зв'язувала обидві сторони” [40, с.137–152].

---

*Уже в 40-х рр. XIII ст. офіційна документація папської курії називала Данила не князем Волині (Lodomeriae Dux), а королем Русі чи королем русів (Russiae Rex, Rex Ruthenorum).

Радянська історична наука, сформована в традиціях історичного матеріалізму, гострого негативного ставлення до християнства в принципі, а діяльності папства зокрема досліджувані нами питання розглядала також і в контексті прийнятої ще в 30-ті рр. ХХ ст. концепції давньоруської народності [46]. Відтак коронування Данила Романовича з усіма відповідними наслідками загалом не вписувалась у загальну доктрину розвитку Русі. В.Пашуто [33–34; 35, с.52–77], Б.Рамм [38], Ю.Свідерський [39] та ін. зазвичай відображали факт коронації Данила як реалізацію споконвічного наміру Риму знищити православ'я, посилити вплив католицизму на сході континенту, за Карпатами. Із цією метою, як писали історики, створювались і духовно-рицарські та жебрущі ордени, заходи яких не завжди були мирними.

Політика центральноєвропейських країн розглядалася в основному лише в контексті так званої експансії католицизму щодо Східної Європи.

Тим не менше професор Іван Крип'якевич залишався переконаний, що "...суто церковні справи князя Данила не цікавили. Рим, навпаки, мав на меті в першу чергу релігійне питання – намагався притягнути Русь до церковної унії" [29, с.103].

Не надто заперечується вищенаведена позиція і в працях окремих теперішніх учених (М.Котляр, наприклад, який не вважав Данила "повноцінним" королем, називаючи його у своїх працях донині "великим князем" [1; 26–28]), хоча спроби подолати старі стереотипи вже мають місце.

У сучасній українській науковій літературі, яка поступово намагається позбутися політичної кон'юнктури, часто зустрічаються не дуже коректні або й надто спрощені оцінки політики римської курії, яка представлялася раніше заздалегідь ворожою, підступною тощо. Однак при цьому кількість конференцій, урочистостей наукового й суспільного значення, організованих до річниць коронації, різко зросла. Були написані й перші новітні короткі розвідки.

Так, львівський дослідник Іван Паславський у праці "Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII ст." висвітлює коронаційний акт 1253 р. на широкому тлі політичних взаємин Галицько-Волинської держави з римською курією. Історик робить висновок, що "...з дипломатичної кореспонденції та політичних кроків Інокентія IV впродовж 1246–1254 рр. роль головного оплоту проти татарської загрози він відводив саме землям Романовичів. Власне, самі історичні обставини, що об'єктивно сформуливали спільну мету – протистояти агресії кочовиків, – звели шляхи Данила та Інокентія IV назустріч одне одному" [31, с.47].

На сучасному етапі немало уваги вчені приділяють не тільки самому коронаційному акту, виконаному в Дорогочині 1253 р., але й історичній долі корони Данила Романовича, особливо після 1340 р. Із цієї проблеми з'явилося кілька робіт В.Бадяка [4, с.33–39; 5, с.107–118]. Історик, розглянувши деякі версії щодо ймовірного місця перебування інсигнії, прийшов до думки, що вказаний атрибут або ж був перероблений на єпископську митру перемишльського архієрея, або ж досі перебуває в запасниках Ватикану.

На фоні досі існуючих в історичній літературі загадок щодо самого коронаційного акту, до цього часу не віднайдених атрибутів королівської влади зберігалась актуальність організації спільних українсько-польських наукових форумів, конференцій (адже столиця Данила Романовича, як і його поховання, знаходиться наразі в Польщі – м. Хелм) задля спільного розв'язання насутих питань.

Відтак наприкінці 2008 р. у м. Дорогочин (Польща) силами працівників Варшавського університету й Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника з нагоди 755-ї річниці коронування Данила Романовича була проведена наукова конференція, покликана по-новому глянути на дану проблему, аналізуючи її в системі зовнішньої політики папського престолу. Свої виступи на цьому заході презентували історики з Польщі, України й Росії: М.Бартніцький, М.Волощук, О.Головко, Д.Дом-

бровський, М.Клати, В.Нагірний, Д.Харді та ін. Висновки, до яких прийшли вчені, полягають у тому, що потреба коронування полягала не лише в справі захисту територій Галичини, Волині та країн Центральної Європи від загрози з боку кочівників, але й урівнянні статусу самого князя Данила зі своїми сусідами – угорським королем Белою IV і литовським правителем Міндаугасом (прийняв королівську корону в 1251 р.), які були прямими претендентами на володіння Романовичів як з династичних, так і з політичних підстав [19].

Один з учасників згаданої конференції, сучасний історик О.Головко [14, с.229–230], вважає, що необхідним є в цій проблемі відзначити один важливий аспект, який часто ігнорується або недостатньо враховується дослідниками. За словами вченого, політику папства в середині XIII ст. не можна розглядати лише крізь призму місіонерської діяльності курії, її прагнення підкорити Русь у релігійному відношенні, а необхідно враховувати перипетії, що продовжувалися в Східній Європі та їх вплив на подальшу долю східнослов'янського світу в зазначеному контексті [13, с.340].

Особливу увагу з праць останніх років заслуговують дисертаційне дослідження М.Нагірного “Зовнішня політика князівств-земель Галичини і Волині в 1199–1264 рр.” і монографія люблінського історика М.Бартніцького “Закордонна політика князя Данила Романовича в 1217–1264 рр.”. Обом дослідникам кілька сторінок присвятили темі коронування старшого Романовича, вважаючи, що цей факт мав низку позитивних політичних наслідків, зокрема, у стосунках з угорцями й поляками. Історики відзначають також його важливість з точки зору місіонерської роботи на території язичницьких племен Прибалтики [48, s.133–134; 53, s.198–199].

Політичні аспекти коронування галицько-волинського володаря також стали предметом дослідження в одній зі статей польського історика К.Квятковського. Учений прийшов до висновків, що рішення руського князя прийняти протекторат папи було продиктоване не лише загрозою з боку татар, але й імовірною небезпекою втрати північних володінь Романовичів на користь литовського короля Міндовга, коронованого в 1251 р. Оточений землями католицьких монархів (угорського, литовського, польських князів), відчуючи постійний тиск з боку кочівників, Данило не мав фактично іншого вибору, як вдатися до пошуку сюзеренного заступництва з боку папства [52, s.37–60].

Серед інших робіт іноземних дослідників, які, як правило, у лаконічній формі згадують про коронацію Данила Романовича, варто назвати монографії торунського славіста Б.Влодарського “Польща і Русь (1194–1340)” і сучасного угорського професора М.Фонт “Королі династії Арпадів та князі Рюриковичі”. Автори оцінювали “дорогочинську подію”, як у першу чергу, антитатарський захід [50, old.258; 54].

Мотивом утворення держави європейського типу пояснює причини коронування Данила Романовича сербський історик Д.Харді [43, с.48–49]. Автор монографії “Спадкоємці Києва: між королівською короною та татарським ярмом” відобразив зовнішньополітичні зацікавлення коронування папою як литовського князя Міндовга, так і волинського володаря з причин християнізації прибалтійських племен, ятвягів зокрема [42, с.200].

У цілому, папу Інокентія IV історики характеризували зазвичай більше як політика, аніж духовну особу. Наприклад, ще А.Дж.Тойнбі називав його “знавцем законів, що перетворився на мілітариста” [41, с.347]. Однак самі історичні обставини змушували цього непересічного понтифіка “брати до рук” частіше меч, ніж хрест. Утрата християнами свого найбільшого сакрального центру – Єрусалима (1187 р.), велика небезпека опанування церквою світськими володарями й, нарешті, смертельна загроза, що нависла над християнською Європою з боку монголо-татар – саме ці об'єктивні фактори визначали напрям мислі й політики Інокентія IV. Це значною мірою виправдовує його як духовного лідера тогочасної Європи [31, с.47].

Визначення всіх параметрів східної політики папства є важливим, оскільки нині в дослідників ще немає повної ясності з питання про роль і реальні цілі папської політики в цій частині Європи, її взаємозв'язку з діями Риму на південному заході Русі, у Галицькій і Волинській землях. Пряме підтвердження цього – брак фахових, спеціальних монографічних видань.

Таким чином, історіографічний доробок з проблеми коронування Данила Романовича на короля Русі на цей час достатній для підбиття попередніх підсумків за більш ніж 200-літню традицію дослідження вказаної події. У цілому колектив істориків схильний вважати, що конкретну вигоду від інтронізації галицько-волинського володаря, за умов обопільних зобов'язань, могли мати обидві сторони: як папство, так і східнослов'янський світ загалом, для того, щоб:

- створити тривку коаліцію держав Центрально-Східної Європи проти татар;
- відкинути цю ж небезпеку подалі на схід, позбавляючи її впливів східноєвропейські князівства та пересунути тодішню татарську “залізну ширму” щонайменше до лінії верхнього й нижнього Дніпра;
- вирішити остаточно проблему поганських народів того ж простору та встановити, таким чином, правове й фактичне панування тут Тевтонського ордену;
- установити політично-правові, добросусідські відносини між Чехією, князівствами Польщі, Австрійським герцогством та Угорщиною з метою організації системи оповіщення, а при потребі й оборони католицького світу.

1. Галицько-Волинський літопис : дослідження, текст, коментар / [за ред. М. Ф. Котляра]. – К. : Наукова думка, 2002. – 396 с.
2. Documenta Pontificum Romanorum Historiam Ucrainae Illustrantia (1075–1953) : in 2 v. / Colleget in introductione et adrotationibus auxit P. Athanasius G. Welykyi OSBM / P. Athanasius G. Welykyi. – Romae, 1953. – V. 1. – 686 s.
3. Андрусак М. Унія з Римом і коронація Данила / М. Андрусак // Збірник документів V наукової конференції НТШ. – Торонто, 1954. – С. 132–137.
4. Бадяк В. До питання про коронацію і корону Данила Галицького / В. Бадяк // Науковий вісник Українського університету. – М., 2002. – Т. 2. – С. 33–39.
5. Бадяк В. Коронація Данила Галицького і доля його корони / В. Бадяк // Король Данило Романович і його місце в українській історії / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Львів. відділення Ін-ту укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського НАН України, Громадський комітет для відзначення 800-літнього ювілею короля Данила ; редкол.: Я. Дашкевич [та ін.]. – Л. : ВМС, 2003. – С. 107–118.
6. Войтович Л. Король Данило Романович. Загадки і проблеми / Л. Войтович // Король Данило Романович і його місце в українській історії / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Львів. відділення Ін-ту укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського НАН України, Громадський комітет для відзначення 800-літнього ювілею короля Данила ; редкол.: Я. Дашкевич [та ін.]. – Л. : ВМС, 2003. – С. 24–29.
7. Войтович Л. Король Данило Романович : загадки та дискусії / Л. Войтович // Terra Cossacorum. Студії з давньої та нової історії України : наук. зб. на пошану д-ра іст. наук, проф. В. С. Степанкова. – К. : Ін-т іст. України НАН України, 2007. – С. 383–403.
8. Войтович Л. Король Данило Романович: політик і полководець / Л. Войтович // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі : матеріали міжнар. наук. конф. (Львів, 29–30 листопада 2007 р.). – Л. : Мистецький фонд імені Короля Данила, 2008. – С. 22–97.
9. Галич в доісторії і середньовіччі : матеріали міжнар. археологічної конф. (до 750-ліття коронування короля Данила Галицького), (Галич, 4–6 вересня 2003 р.). – Галич : Інформ.-видавничий відділ Нац. заповідника “Давній Галич”, 2003. – 128 с.
10. Галичина і Волинь у добу середньовіччя (до 800-річчя з дня народження Данила Галицького). – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. – 252 с.
11. Голик Р. Король – (не)чудотворець: образ Данила у системі літописних стереотипів / Р. Голик // Княжа доба: історія і культура / [відп. ред. Я. Ісаєвич]. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. – Вип. 1. – С. 186–198.
12. Головка О. Б. Князь та король Данило Романович: віхи політичної діяльності / О. Б. Головка // Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі : матеріали міжнар. наук. конф. (Львів, 29–30 листопада 2007 р.). – Л. : Мистецький фонд імені Короля Данила, 2008. – С. 143–165.

13. Головка О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя / О. Б. Головка. – К. : ВД “Стилос”, 2006. – 575 с.
14. Головка О. Б. Міжнародна наукова конференція з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича / О. Б. Головка // УІЖ. – 2009. – Вип. 2. – С. 229–230.
15. Грушевський М. С. Історія України-Руси : у 10 т., 11 кн. / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1993. – Т. 3. – 640 с.
16. Гуслистий К. Данило Галицький / К. Гуслистий. – Саратов, 1942. – 12 с.
17. Дашкевич Н. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным известиям / Н. Дашкевич. – К. : Типография Императорского Университета, 1843. – 158 с.
18. Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі : матеріали міжнар. наук. конф. (Львів, 29–30 листопада 2007 р.) / [за ред. З. Лильо-Откович]. – Л. : Мистецький фонд імені Короля Данила, 2008. – 450 с.
19. Дрогичинь 1253 : матеріали міжнар. наук. конф. з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича / [упоряд. О. Жерноклеєв, М. Волощук, І. Гурак]. – Івано-Франківськ, 2008. – 188 с.
20. Зубрицкий Д. История древнего Галицко-Русского княжества : в 2 ч. / Д. Зубрицкий. – Л. : Ин-т Ставропигийский, 1852. – Ч. 2. – 368 с.
21. Ісаєвич Я. Д. Князь і король Данило : суспільство, церква, держава (до 800-річчя народження Данила Галицького) / Я. Д. Ісаєвич // Київська старовина. – 2002. – № 1. – С. 3–10.
22. о. Камінський А. Корона Данила в політико-правничій структурі Заходу / А. Камінський // Збірник документів V наукової конференції НТШ. – Торонто, 1954. – С. 119–122.
23. Король Данило Романович і його місце в українській історії / Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, Львів. відділення Ін-ту укр. археографії та джерелознав. ім. М. С. Грушевського НАН України, Громадський комітет для відзначення 800-літнього ювілею короля Данила ; редкол.: Я. Дашкевич [та ін.]. – Л. : ВМС, 2003. – 256 с.
24. Костомаров М. І. Данило Романович Галицький / М. Костомаров // Литературный сборник издаваемый Галицко-русской матицею. – 1886. – Вып. 1. – С. 48–87.
25. Костомаров М. І. Історія України в житєписах єї визначнійших діячів / М. Костомаров. – Л. , 1917. – 494 с.
26. Котляр М. Данило Галицький / М. Котляр. – К. : Ін-т іст. України НАНУ, 2001. – 153 с.
27. Котляр Н. Даниил, князь Галицкий: документальное повествование / Н. Котляр. – С. Пб. : Алетейя ; К. : Птах, 2008. – 320 с.
28. Котляр М. Історія дипломатії Південно-Західної Русі / М. Котляр. – К. : ПУ НАНУ, 2002. – 247 с.
29. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / І. Крип'якевич ; Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л. , 1999. – 220 с.
30. Мурковский К. Даниил Романович Галицкий в сношениях с Римом / К. Мурковский. – К., 1898. – 25 с.
31. Паславський І. Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття / І. Паславський. – Л. : Місіонер, 2003. – 112 с.
32. Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси / В. Т. Пашуто. – М. : Наука, 1968. – 472 с.
33. Пашуто В. Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII век) / В. Т. Пашуто. – М. : Политиздат, 1956. – 279 с.
34. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В. Т. Пашуто. – М. : Изд-во АН СССР, 1950. – 330 с.
35. Пашуто В. Т. О политике папской курии на Руси (XIII век) / В. Т. Пашуто // Вопросы истории (далее – ВИ). – 1949. – № 5. – С. 52–77.
36. Петрушевич А. Обзор важнейших политических и церковных происшествий в Галицком княжестве с половины XII до конца XIII века / А. Петрушевич // Литературный сборник издаваемый обществом Галицко-русской матицы. – Львовь, 1854. – Вып. 2. – С. 8–81.
37. Полонська-Василенко Н. Король Данило на тлі історичної доби / Н. Полонська-Василенко // Визвольний шлях. – 1954. – Кн. 9. – С. 77–83.
38. Рамм Б. Я. Папство и Русь в X–XIII вв. / Б. Я. Рамм. – М. ; Л. : Изд-во АН СССР, 1959. – 284 с.
39. Свідерський Ю. Ю. Боротьба Південно-Західної Русі проти католицької експансії в X–XIII ст. / Ю. Ю. Свідерський. – К. : Наукова думка, 1983. – 128 с.
40. Стахів М. Корона Данила і татари / М. Стахів // *Analecta OSBM.* – Сер. 2. – Секц. 2. – Вип. 1–2. – Рим, 1954. – С. 137–153.
41. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії : у 2 т. / А. Дж. Тойнбі. – К. : Основи, 1996. – Т. 1. – 614 с.
42. Харди Ї. Наследники Кијева измеѢу краљьске круне и татарског јарма: студила о державно-правном положају Галиче и Галичко-Волинске кнежевине до 1264. године / Ї. Харди. – Нови Сад : МБМ плас, 2002. – 239 с.
43. Харди Ї. “Rex Russiae”, olim “Rex Gallicie” / Ђура. Харди // Дрогичинь 1253 : матеріали міжнар. наук. конф. з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича / [упоряд. О. Жерноклеєв, М. Волощук, І. Гурак]. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 37–49.

44. Чубатий М. Західна Україна і Рим у XIII ст. у своїх змаганнях до церковної унії / М. Чубатий // Записки НТШ. – Л., 1917. – Т. 123–124. – С. 1–108.
45. Шараневич І. История Галицко-Володимирской Руси оть найдавейших времен до року 1453 / І. Шараневич – Л. : Накладом автора, 1863. – 348 с.
46. Юсова Н. М. “Давньоруська народність”: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.) / Н. Юсова. – К. : Стило, 2006. – 620 с.
47. Analecta OSBM. – Сер. 2. – Секц. 2. – Вип. 1–2. – Рим, 1954.
48. Bartnicki M. Polityka zagraniczna księcia Daniela halickiego w latach 1217–1264 / M. Bartnicki. – Lublin : Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2005. – 251 s.
49. Engel J. Ch. von. Geschichte von Galizien und Lodomerien / J. Ch. von Engel. – Galle : Ben Johann Jacob Gebauer, 1796. – S. 399–710.
50. Font M. Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek / M. Font. – Szeged : Szegedi Középkorász Műhely, 2005. – 330 l.
51. Hoppe J. A. Geschichte und Erdbeschreibung der Königreiche Galizien und Lodomerien / J. A. Hoppe. – Wien : In Commision der Zierchischen Buchhandlung, 1792. – 364 s.
52. Kwiatkowski K. Przeciw Batu-chanowi czy Mendogowi – okoliczności, wymowa i znaczenie polityczne koronacji Daniela Romanowicza Halickiego na króla Rusi w 1253/1254 roku / K. Kwiatkowski // Klio. – 2004. – № 5. – S. 37–60.
53. Nagirnyj W. Polityka zagraniczna księstw ziem halickiej i wołyńskiej w latach 1198/99–1264. Praca doktorska / W. Nagirnyj. – Kraków, 2007. – 240 s.
54. Włodarski B. Polska i Rus (1194–1340) / B. Włodarski. – Warszawa : PWN, 1966. – 326 s.

This article is devoted the historiographic estimates of the coronation of Volhynian Daniel Romanovich through the prism of politics and diplomacy of the papal curia in the middle of the XIII century, including – Pope Innocent IV. The author notes a particular interest in the studying the issue on the side of scientists from different countries. Activities of the Roman Pontifex, according to scientists, predicted expand their spheres of the influence for the many eastern lands, including – Rus' and Tataria.

Key words: the coronation, Pope Innocent IV, Daniel Romanovich, Tatars, foreign policy, diplomacy.

УДК 930.1 37.011.32: (477.83/.86)

ББК 63. 2 (4 Укр)

Світлана Колиб'юк

СТУДЕНТСЬКИЙ РУХ ГАЛИЧИНИ В ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – 30-х РОКАХ XX ст.

У статті здійснено аналіз західноукраїнської історіографії історії студентського руху в Галичині в другій половині XIX – 30-х роках XX ст. задля визначення її позитивного доробку, вузьких місць і значення в українській історичній та суспільній думці. Вивчено сукупність історіографічних джерел різного походження, що з'явилися в досліджуваній період.

Ключові слова: москвофільство, рутенство, народовство, радикалізм.

У сучасній історичній науці посилюється інтерес до вивчення історії студентського руху в Україні, зокрема й у Галичині в другій половині XIX – 30-х роках XX ст., коли він здійснив бурхливий, складний, суперечливий поступ. Це знайшло відображення в значному пласті різножанрової літератури, що з'явилася в зазначений період і заслуговує на ретельне вивчення задля використання її інформативної бази та інших позитивних напрацювань сучасною історіографією. Поряд із цим студентський рух як за досліджуваний період, так і за сучасних умов істотно впливав і впливає на розв'язання значущих проблем суспільного розвитку, що також посилює інтерес до його минулого, щоб урахувати історичний досвід та уроки. Сказане зумовлює наукову та практичну актуальність і значущість заявленої в назві статті теми.

Сучасними науковцями недостатньо з'ясованим залишається вивчення літератури з історії студентських організацій, що вийшла переважно в Галичині до 1939 р. Звернення дослідників до цієї проблеми в спеціальних розділах дисертаційних і моно-

графічних праць (В.Благий [2], І.Гурак [12], В.Качмар [17], Р.Ковалюк [18] та ін.) ще не забезпечило її ґрунтовного комплексного висвітлення.

Мета статті полягає в здійсненні аналізу західноукраїнської історіографії історії студентського руху в Галичині в другій половині XIX – 30-х роках XX ст. задля визначення її позитивного доробку, вузьких місць і значення в українській історичній та суспільній думці.

Науковий доробок студентського руху виглядає доволі складним, різноплановим. Його характерні риси й особливості проявляються так. По-перше, він увібрав у себе численні відмінні за характером організаційні структури з різними формальним статусом і завданнями, ідейною спрямованістю, що накладає додаткові труднощі на їхнє вивчення. По-друге, на відміну від “Просвіти” та інших культурно-освітніх установ, які мали статус “загальнонаціональних”, тому за традицією висвітлювалися переважно з єдиних ідейних позицій, український студентський рух був доволі строкатим в ідейно-політичному відношенні, тож його дослідники виступали з різних ідеологічних позицій – москвофільської, народовської, радикальної, соціал-демократичної, націоналістичної та ін. По-третє, осмислення життєдіяльності студентських організацій також розгорталося за “гарячими слідами” і носило відбиток згадуваної “ювілейності”, тож воно викликало цікавість з боку знаних інтелектуалів із середовища студентства, що надавало їхнім працям більшої полемічності, глибшої аналітики. По-четверте, посилювалася тенденція вивчення студентських організацій у різних тематичних ракурсах, що відображали їхні сутнісні характеристики та відповідні напрями суспільної діяльності. По-п’яте, література із цієї проблеми представлена фактично всіма історіографічними течіями й напрямками, що витворює складну поліваріантну сукупність наукових знань і суспільних уявлень про неї.

Міцне підґрунтя вивчення історії студентського руху Галичини заклала західноукраїнська історіографія останньої третини XIX – початку XX ст., що виявилася найбільш ідейно заангажованою в осмисленні його витоків і поступу. Згідно з думкою Р.Ковалюка, дослідження проблеми “започаткував” “Історичний очерк розвою тов. акад. “Дружній Лихвар” опісля “Академічне Братство” від часу його засновання 21/IV.1871 по заг. збори т-ва 1/XI.1885” [16]. Науковець установив, що його авторство належить Є.Калитовському, студентові права, і відзначив, що це була його доповідь на листопадових 1885 р. зборах “Академічного братства” [18, с.9–10]. Така позиція щодо “пальми першості” виглядає дещо дискусійною, позаяк сама праця була надрукована І.Франком у “Записках НТШ” у 1903 р. [39], тобто через вісімнадцять років після оголошення доповіді, яка, вірогідно, допрацьовувалася Є.Калитовським до формату статейної публікації.

Ця думка підтверджується джерельною базою й обсягом “Історичного очерка...” [16], написаного на основі протоколів виконавчих органів і загальних зборів товариств “Академічне братство”, “Дружній лихвар” і листів, свідчень громадських діячів. Зі всього видно, що Є.Калитовський був докладно ознайомлений зі складними перипетіями в середовищі студентства, яке через ідейні розбіжності й особисті амбіції переживало складні процеси організаційно-ідеологічного становлення. При цьому він не став незаангажованим літописцем, а наполегливо доводить правильність дій, які примушували частину студентства розривати організаційну єдність з ідейними опонентами та змінювати зміст і характер діяльності своїх інституцій із “самодопомогових” на організації, покликані вирішувати широкий спектр суспільних завдань. Маючи здібності аналітика та переслідуючи певні стратегічні завдання, Є.Калитовський фокусував увагу на переломних подіях студентського життя та вважав, що нарис матиме пізнавальне й повчальне значення для наступних генерацій українського студентського руху. Отож він насправді є цінним як історіографічним, так й історичним джерелом з вивчення його першопочатків.

У хронологічному відношенні маємо більш ранні історико-аналітичні праці із цієї проблеми. У лютневих 1892 р. числах часопису “Діло” надруковано розлогий історичний нарис “Молода Русь в роках 1860–1866” [26], автор якого також належав до провідників студентства, але його ім’я допоки не встановлено. Публікація має характер хроніки, адже події описувалися за “гарячими слідами”, позаяк і рукопис був завершений 1866 р. З позицій народовської течії в праці описані перипетії в стосунках народовців зі старорусинським табором і процеси їхнього розмежування. Автор показав вплив на молодь ідей Т.Шевченка, інших діячів Наддніпрянщини та складні умови формування її ідейних переконань і шляхи пошуку власної національної ідентичності. Нарис становить важливе джерело для розуміння ролі “академіків”, як тоді називали не лише студентів університетів, а й учнів гімназій, у становленні народовської течії Галичини.

Порушуючи хронологію розвитку досліджень з історії студентського руху, відзначимо низку праць, присвячених впливу Наддніпрянщини на його становлення. Так, у 1913, 1915 і 1918 рр. у “Записках НТШ” були надруковані студії І.Верхратського “З первих літ народовців (1861–1866)” [5] і Т.Реваковича про поширення поезій Т.Шевченка в Галичині в 1860-х роках і взаємини між письменниками обох регіонів [32–33]. Показуючи роль студентів-“академіків” у зародженні народовського напрямку, автори акцентували на виданні їхніх часописів як головного засобу поширення нових ідей, гуртування однодумців і вияву внутрішньої самоорганізації, а також на взаєминах молоді зі старшою генерацією галицького політикуму та наддніпрянською інтелектуальною елітою.

Комплексно до цієї проблеми підійшов О.Терлецький у відомій історико-мемуарній праці “Галицько-руське письменство 1848–1965 рр. ...” (1903) [37]. Аналізуючи ідейні витoki й розгортання організаційних структур народовського руху, він, починаючи від “Руської трійці” і “Весни народів” 1848 р., з’ясував генезу та деталізував широкий спектр зовнішніх і внутрішніх чинників, що визначали його розвій. До подій 1860–70-х років О.Терлецький підходить і як до сучасних, що, попри певну суб’єктивність, емоційність, посилює значущість його оціночних характеристик суспільних процесів та окремих персоналій.

За наступних років до цієї проблеми зверталися Я.Гординський (1917) [7], К.Студинський (1926, 1928) [35–36], М.Лімницький (1933) [21] та інші західноукраїнські дослідники. Лейтмотивом їхнього доробку є показ величезного впливу інтелектуальної еліти Наддніпрянщини, особливо діячів Кирило-Мефодіївського товариства (П.Куліша, В.Білозерського та ін.), і творчості Т.Шевченка, О.Кониського, М.Старицького, І.Нечуя-Левицького на формування світогляду та прагнень до самоорганізації української молоді. З таких позицій розкриваються особисті контакти між ними, заходи зі створення народовських часописів (“Вечерниці”, “Мета”, “Нива”, “Русалка”, “Русь”, “Правда”), постановня таємних провінційних громад та інших об’єднань (“безстатутне товариство “Січ”), взаємини зі старорусинами й представниками старшої генерації, а також явище “козакування”, ставлення до простого народу тощо.

Визнаючи й ідеалізуючи захоплення галицької молоді наддніпрянцями, дослідники по-різному показують вплив на неї “польського чинника” у вигляді польського повстання в Російській імперії 1863–1865 років, стосунків з поляками-хлопоманами, польськими організаціями тощо. Не заперечуючи його в принципі, вони явно (і, можливо, свідомо) недооцінювали його значення, хоча насправді польський рух слугував зразком для наслідування та стимулом для самоорганізації на національному ґрунті. Ці праці достатньо персоніфіковані: серед провідників народовського руху постійно фігурують імена О.Огоновського, братів Олександра й Осипа Барвінських, В.Навроцького, В.Шашкевича, Ф.Заревича, О.Заклинського, Ю.Романчука, О.Партицького,

А.Вахнянина, але на першому місці завжди стояв його визнаний лідер Д. Танячкевич, якому приписувалися непересічні організаторські й інтелектуальні якості.

Повертаючись до почергового розгляду появи студій про студентський рух, відзначаємо групу спеціальних досліджень із цієї проблеми. Гадаємо, що за згадуваною працею-хронікою “Молода Русь...” (написана 1866 року, видана 1892 року) “пальму першості” в аналітичному осмисленні його першопочатків слід віддати підготовленій наприкінці 1870-х років неопублікованій студії М.Павлика “Рух галицько-руської молоді 1870–1879 р.” [31], рукопис якої зберігається у фондах ЦДІАУ у Львові. Будучи членом “Академічного кружка”, автор відтворив динаміку розгортання ідейного протистояння між окремими групами його членів, причому не лише москвофілами та народовцями, а й “рутенцями” (австро-русинами, які вірили в можливість самореалізації українців під протекторатом Відня), з’ясовано його причини та перебіг дискусій навколо часопису “Друг” з питань правопису, виборів керівництва тощо. Значення праці М.Павлика також полягає в показі зародження радикальної течії в українському політичному русі Галичини. Тим самим він фактично започаткував осмислення історії студентського руху з відповідних ідейних позицій, що знайшло продовження в працях І.Франка та її інших прихильників.

З-поміж них відзначимо історико-біографічні нариси М.Лозинського, що з’явилися 1917 року у “Віснику Союзу Визволення України” з нагоди роковин смерті М.Павлика [23] та І.Франка [22]. Висвітлюючи життєдіяльність цих визначних діячів, автор акцентував увагу на з’ясуванні обставин, що зумовили зміни ідейно-політичних орієнтацій в українському студентському русі в середині 1870-х років, і пов’язує з ними зародження і посилення радикальної течії в Галичині. Проводиться думка, що саме під їхнім впливом змістилися акценти на соціальні питання, які витіснили на другий план мовні дискусії та посилили увагу студентства до потреб простого народу.

Ідейна радикалізація студентського руху та поява в ньому нової течії, що не пов’язувала себе з русофілами чи народовцями, знайшла висвітлення в роботах І.Франка. До цієї теми він звертався в багатьох історико-публіцистичних працях, з-поміж яких три викликають найбільшу історіографічну цікавість. У вступній статті “З історії української молоді в Галичині, 1871–1888” (1903) до згаданого “Історичного очерку...” [39], відтак у брошурі “Молода Україна” (1910) [41] І.Франко увиразнив процес ідейного розмежування між русофільською та народовською молоддю, серед якої зростала кількість прихильників радикальних соціалістичних ідей. З’ясовуючи місце й роль студентства в стосунках між галицькими політичними течіями останньої третини XIX ст., І.Франко саме в ній убачав чинник, здатний протистояти зовнішнім загрозам, що стримують розвиток української спільноти, розділеної державними кордонами, і стати його надійною консолідуючою силою.

У праці “Ідеї” та “ідеали” галицької москвофільської молоді”, уперше опублікованої в “Літературно науковому віснику” в 1905 р. і тоді ж виданої окремою брошурою [40], І.Франко зі всією майстерністю свого публіцистичного таланту підняв голос у дискусії навколо історичного розвою русофільського товариства “Друг” та охарактеризував ідейні погляди його членів, доводячи, що молода й старша генерації “галицьких москвофілів” не мають нічого спільного з російським народом і його культурою, тому вони повинні відмовитися від постулатів “абстрактної єдності”, щоб реально працювати для свого “простого, сірого, темного хлопа”. Історико-публіцистичний здобуток І.Франка становить важливе як історичне, так й історіографічне джерело з вивчення історії студентського руху в Галичині.

Окремо зупинимось на поглядах та оцінках студентського руху патріарха української історичної науки М.Грушевського, який, перебуваючи в Галичині, не лише пильно стежив за його розвитком, а й брав у ньому безпосередню участь. Квінтесенцію його історико-аналітичних та історико-публіцистичних статей “Справа українсько-

руського університету у Львові” (1899), “В справі “Академічного дому” (1902), “Справа українських катедр і наші наукові потреби” (1907), “Перед останніми зборами української молодіжи”, “Невідкладна справа” [8–12] і публікації, вміщеної в петербурзькому збірнику “Український Студент” (її зміст докладно передає часопис “Шляхи”, на який і покликаємося [28]), становить осмислення в широкій історичній ретроспективі боротьби за українські університети в Галичині та в Наддніпрянщині, вплив польсько-українських стосунків на її перебіг і порівняльна характеристика становища українського студентства “підросійської” і “підавстрійської” України. М.Грушевський вважав, що перше з них “без тіни національної свідомості”, позаяк є “відломком російського студентства”, тоді як галицька молодь відзначалася високим рівнем самоорганізації, активною життєвою позицією, готовністю до самопожертви заради національної ідеї. Головну перешкоду в розвитку останньої він убачав у внутрішньому ідейному розбраті. Такий виважений незаангажований погляд на проблему особливо вартісний, позаяк більшість західноукраїнських літописців студентського руху трактували його минуле й сучасне становище з певних ідейних позицій.

Під кутом постулатів соціал-демократичної течії до цієї проблеми підходив В.Левинський – активний діяч студентського руху 1903–1910 років. У праці “Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині” (1914) [20] він відстежив зародження та розгортання соціалістичного руху в краї, обґрунтував необхідність творення окремої української соціал-демократичної партії та показав її ідейний вплив на студентство і його орган “Молода Україна”. До речі, за такий “сепаратизм” В.Левинського гостро критикували російські більшовики.

Довоєнне історіювання студентського руху підсумовують публікації, які засвідчують прагнення до його системно-аналітичного осмислення. З-поміж них відзначимо статтю Є.Олесницького “З перед четвертини століття (Коротка з історії руської молодіжи університетської)”, уміщену в “Літературно-науковому віснику” за 1904 р. [29]. Це одна з перших удалих спроб у концентрованому вигляді, без зайвої деталізації показати основні тенденції, віхи становлення студентського руху, коли під впливом зовнішніх чинників, внутрішніх ідейних орієнтацій (москвофільство, рутенство, народовство, радикалізм) і намагань налагодити “кредитно-самодопомогову” діяльність ішов активний пошук нових форм самоорганізації (“Академічне братство”, “Дружній лихвар” та ін.). Автор споглядає на нього як на природний процес пошуку власного “Я”, що визначив подальші устремління українського студентства.

Основу наступної студії становить виступ К.Заклинського на липневому 1913 р. студентському конгресі, який під назвою “Українська молодіж австрійської України за останніх 40 літ” опублікував київський часопис “Українська хата” [14]. Вихідним постулатом статті є думка про виняткове значення українського студентства в суспільно-політичному житті Галичини, позаяк воно ввібрало в себе особливості культурного, політичного й економічного розвитку краю та становить рушійну силу його національного розвою. Обізнаний з віяннями європейської суспільної думки й історією українського національного відродження, автор запропонував одну з перших періодизацій українського студентського руху в Галичині, яка донині не втратила свого значення. Так, у його розвитку виокремлюють чотири періоди: 1) етнографічно-літературного націоналізму (до 1875 р.); 2) боротьби за світогляд (драгоманівщина – до 1890 р.); 3) кристалізації суспільно-політичних ідеалів (до 1900 р.); 4) змагань за університет. Проводиться думка, згідно з якою кожен з них мав свої особливості, зумовлені ідейно-організаційними пошуками та суспільними запитами студентства, але всі етапи поступу сприяли нарощуванню власних традицій, перетворюючи його у вагомий чинник національного руху українства в Російській та Австро-Угорській імперіях.

Брат Кирила Заклинського Роман, також чільний діяч студентського руху, у широкій історичній ретроспективі окреслив шляхи й етапність його партійної диферен-

ціації [15]. Він показав, що домінуюча в українському громадському житті націонал-демократична ідеологія не стала панівною серед студентства, позаяк воно активно ставало під знамена української соціал-демократії, яка виходила з-під контролю польських речників цієї течії. Значний вплив у його середовищі мала радикальна течія, а найменша частина студентства поділяла проросійську орієнтацію, у середині якої також існували різні ідейні погляди. Така ідейно-політична строкатість, на думку Р.Заклинського, з одного боку, відображала ситуацію в українському політикумі, а з іншого, – розпорошувала сили, перешкоджала реалізації студентством свого потенціалу.

Міжвоєнна західноукраїнська історіографія принесла скромніший доробок з висвітлення історії студентського руху Галичини, ніж за довоєнного періоду, що серед інших причин пояснювалося зануренням його діячів у внутрішні тогочасні проблеми. Вивчення цієї проблеми циркулювало навколо “університетської справи”, яка знову актуалізувалася зі встановленням польського режиму. Її історико-аналітичне осмислення розпочалося на межі XIX–XX ст., відтак вона почала розглядатися в літературі у двох аспектах: 1) боротьби за українізацію Львівського університету (під такою назвою він фігурує в україномовних студіях, тож її вживаємо й у нашому дослідженні; офіційно ж із 1880-х років він називався “Цісарсько-королівський університет ім. Франца I у Львові”) і за відкриття українського університету у Львові; 2) створення і функціонування Українського таємного (приватного) університету у Львові в 1919–1924 рр.

Головні віхи довоєнного етапу вивчення цього питання знаменують видання публіцистичного, документального й історико-мемуарного спрямування: брошура “О руський університет у Львові” (1904), збірник “За український університет у Львові” (1910) (зі згадуваною статтею М.Грушевського [11]), “Хай живе самостійний університет у Львові” (1910) та ін. Їхніми авторами виступали переважно самі учасники, зокрема, і колишні “сецесеоністи” боротьби за його українізацію наприкінці XIX – на початку XX ст., тож їхні публікації були доволі емоційними, мали викривальний, протестаційний характер, спонукали до подальших змагань за вирішення цієї справи. У сукупності вони відображають як загальну історичну ретроспективу, так і її вузлові моменти, окремі епізоди. Одним з перших узагальнюючих нарисів із порушеної проблеми стала історико-документальна книжка С.Буди “За український університет” (1912) [3], яка значною мірою ґрунтувалася на матеріалах згаданих вище видань, але в системному вигляді в душі романтично-позитивістської методології відображала передумови й етапність боротьби навколо вишу у Львові. Ці публікації проливають важливе світло на міжнаціональні та суспільно-політичні відносини в Галичині: попри виразний антипольський характер, “австрійський чинник” залишався ніби в “тіні” чи переважно зображався у вигляді “справедливого арбітра”, який спостерігав за цією “внутрішньою справою Галичини”. Вони показують, що боротьба за університет стала каталізатором світоглядних трансформацій студентської молоді, зумовлювала характер її самоорганізації та форми, методи, тактику всієї суспільної діяльності.

Першим ґрунтовним дослідженням стала книга В.Мудрого “Боротьба за огнище української культури на західних землях України” (1923) [27], де після історичної ретроспективи довоєнної боротьби за Львівський університет глибоко розкрито змагання за українські вищі школи у Львові зі встановленням польського режиму. Ця праця є важливим історіографічним та історичним джерелом з історії українського студентського руху.

Будучи чільним діячем “Академічної громади” та Українського студентського союзу, В.Мудрий керував канцелярією Українського таємного університету та виконував обов’язки секретаря Кураторії українських вищих шкіл, що координувала зусилля громадськості в цій справі. У його руках зосереджувалася основна інформа-

тивна база про їхнє функціонування, тож, розкриваючи епопею боротьби й гострого протистояння навколо Українського таємного університету, В.Мудрий показав місце й значення в їхньому функціонуванні різних національних інституцій, з-поміж яких провідна роль належала студентству, котре продемонструвало величезний мобілізаційний потенціал і покликала до життя численні форми самоорганізації. Це зумовлювало як консолідацію, так і дезінтеграцію українського студентського руху, який ще довгий час не міг оговтатися від внутрішніх потрясінь і розколів.

З проекцією на таку “історичну перспективу” відбувалося подальше осмислення історії боротьби за український університет, яка піддавалася всілякій героїзації, мала слугувати прикладом, надихати сучасних спудеїв на спротив чинному польському режимові. Таку спрямованість мала напівлегальна брошура з промовистою назвою “Борись! Збірка статей з приводу 14-літніх роковин смерті Бл. Адама Коцка” (1924) [4]. Її авторами, чий прізвища заховані під псевдоніми й криптоніми, були студенти та викладачі Українського таємного університету, які болісно переживали поразку у визвольних змаганнях, і владні утиски, тому історію боротьби за університет осмислювали, передусім, через призму польсько-українського протистояння, а його жертва А.Коцко був оповитий ореолом мучеництва й самопожертви.

У 1930-х роках акценти дещо зміщуються в напрямі трактування змагань за Львівський університет на початку ХХ ст. як досвіду консолідації студентства, яке, незважаючи на внутрішні ідейні суперечності, виступало єдиним національним фронтом у цій справі. Таку тенденцію увиразнює змістовна історико-аналітична розвідка А.Романюка “Боротьба за укр. храм науки у Львові (1900–1914)” [34], яка передає настрої студентства й акцентує на діяльності його крайових, фахових та інших організацій у цьому напрямі.

За міжвоєнного періоду увиразнилася тенденція щодо вивчення студентського руху в розрізі доктрин різних ідеологічних течій – радикальної, націонал-демократичної, соціал-демократичної, націоналістичної, москвофільської, радянофільської. На практиці вона знаходила вияв як у появі спеціальних, переважно статейних, публікацій, так і у висвітленні цієї проблеми в контексті студій з різної суспільно-політичної тематики.

З позицій домінуючої серед українського студентства націоналістичної течії осмислювалася історія його розвитку на сторінках професійної преси задля актуалізації набутого досвіду в розв’язанні сучасних проблем. Це явище типологізують, увиразнюють публікації її знаних діячів й ідеологів М.Дужого [13], Д.Кузика [19], С.Мілянчи [25] та ін. Вони присвячені черговим конгресам студентства, тож подають синтезовані узагальнення про його ідеологічне й організаційне становлення, підсумовують здобутки та прогалини діяльності за часу панування польського режиму. У різножанрових працях одного із чільних ідеологів радикального руху, згодом знаного історика М.Стахіва фрагментарно висвітлено роль і місце студентства в його розвитку та з відповідних ідейних позицій оцінюються впливи молоді на суспільно-політичне життя Галичини.

Історична доктрина русофілів стосовно розвитку студентського руху в Галичині знайшла концентрований вираз у збірнику статей “Вешня вода”, виданому з нагоди 60-річчя заснування товариства “Друг” (“Академічний кружок”) (1932) [6]. Уміщені в ньому розлогі історико-документальні нариси А.Хиляка про розвиток суспільно-політичної думки галицько-руського студентства [42]; М.Онишкевича з історії товариства “Друг” [30]; Р.Луцика про студентські часописи [24] доводять провідну роль студентської молоді в ідейно-організаційному становленні галицького русофільства. Покликаючись головню на матеріали часопису “Слово” (отже, екстраполюючи позицію москвофілів 1870-х років), вони показують важкий процес розриву українського студентства з польськими товариствами та його пошуки власних національних орієнтирів

через здолання як внутрішніх суперечностей, так і перепон з боку австрійської влади. Основна перешкода діяльності “Академічного кружка” вбачалася в поширенні серед його українофільського крила радикально-соціалістичних ідей М. Драгоманова та в його підтримці з боку народовських товариств. Загалом історія проросійськи зорієнтованої течії українського студентського руху подається як постійний опір офіційній владі та різним проукраїнським силам.

Змістовними в інформаційному відношенні виглядають історичні нариси про розвій окремих студентських товариств. Подекуди вони базувалися на солідній джерельній базі (протоколи з'їздів і виконавчих органів, спогади, матеріали статистики) як, приміром, праця з історії “Медичної громади у 1910–1935 рр.” (Л. Беч [1]), а здебільшого становили огляд головних здобутків з нагоди чергових ювілеїв [38]. Зважаючи на характер західноукраїнської історіографії міжвоєнної доби, такі студії цілком відповідають тодішнім парадигмам, представляючи окремі “скельця”, з яких вимальовується загальний стан студентського руху Галичини.

Таким чином, західноукраїнська історіографія започаткувала ґрунтовне системне вивчення студентського руху в Галичині другої половини ХІХ – 30-х років ХХ ст. До її головних незаперечних здобутків слід віднести нагромадження фактографічної бази з порушеної проблеми й аналітичне осмислення її вузлових аспектів, пов'язаних з головними етапами його ідейно-організаційного становлення, боротьбою за вирішення “університетської справи”, вивченням ідеологічних орієнтацій студентства, показом діяльності його окремих товариств та їхнього внеску в розвиток різних сфер суспільного життя галицького українства. Водночас західноукраїнська історіографія залишалася, по-перше, наскрізь україноцентричною: усі події і процеси оцінювалися винятково з позицій “української сторони”, тоді як дії поляків безапеляційно засуджувалися, без з'ясування їхніх мотивів і прагнень. По-друге, поступ студентських організацій оцінювався переважно через призму різних ідейно-політичних течій, що часто призводило до його однобічних, упереджених трактувань. Ці та інші риси певною мірою успадкували й сучасні дослідники, які повинні активніше враховувати як позитивні напрацювання, так і недоліки своїх попередників.

1. Беч Л. З. Начерк історії Медичної Громади (1910–1935) / Л. З. Беч // 25-ліття Українського Лікарського Товариства і Медичної Громади. – Л., 1935. – С. 59–77.
2. Благий В. Б. Студентство Львівського університету в 1900–1914 роках: історико-соціологічний аспект : автореф. дис. канд. іст. наук : 07.00.01 “Історія України” / В. Б. Благий. – Л., 2002. – 20 с.
3. Буда С. За український університет / С. Буда. – К., 1912. – 82 с.
4. Борись! Збірка статей з приводу 14-літніх роковин смерті Бл. Адама Коцка. – Л., 1924. – 56 с.
5. Верхратський І. З первих літ народовців (1861–1866) / І. Верхратський // Записки НТШ. – Л., 1915. – Т. 122. – С. 79–101.
6. Вешня вода. Сборникъ статей посвященныхъ шестидесятилетию общества русскихъ студентовъ “Другъ” (“Академический Кружокъ”) 1971–1931. – Л., 1932. – 196 с.
7. Гординський Я. До історії культурного і політичного життя в Галичині в 60-тих рр. ХІХ ст. / Я. Гординський. – Л., 1917. – 42 с.
8. Грушевський М. В справі “Академічного дому” / М. Грушевський // Твори : у 50 т. / Михайло Грушевський. – Т. 1. Серія суспільно-політичні твори. – 1894–1907. – Л. : Світ, 2002. – С. 234–235.
9. Грушевський М. Перед останніми зборами української молодіжи / М. Грушевський // Шляхи. – 1913. – Ч. 8–9. – С. 97–99.
10. Грушевський М. Справа українських катедр і наші наукові потреби / М. Грушевський // Твори : у 50 т. / Михайло Грушевський. – Т. 1. Серія суспільно-політичні твори. 1894–1907. – Л. : Світ, 2002. – С. 458–484.
11. Грушевський М. Невідкладна справа / М. Грушевський // За український університет у Львові. – Л., 1910. – С. 5–8.
12. Гурак І. “Молода Україна”: студентство в суспільно-політичному житті Галичини (60 рр. ХІХ – початок ХХ ст.) / І. Гурак. – Івано-Франківськ : Вид-во ПП Третяк І. Я., 2007. – 280 с.

13. Дужий М. Новий етап в житті українського студентства / М. Дужий // Студентський шлях. – 1932. – Ч. 7–8. – С. 148–166.
14. Заклинський К. Українська молодь австрійської України за останніх 40 літ: реферат на конгресі української молодіжи 2 липня 1913 р. / К. Заклинський // Українська хата (Київ). – 1913. – Ч. 7–8. – С. 468–478; Ч. 10. – С. 633–641.
15. Заклинський Р. На шляху партійної диференціації українського студентства / Р. Заклинський // Шляхи. – 1913. – Ч. 8–9. – С. 101–103; 1914. – Ч. 11. – С. 146–150.
16. Історичний очерк розвою тов. акад. “Дружній Лихвар” опісля “Академічне Братство” від часу його засновання 21/IV.1871 по заг. збори. т-ва 1/XI.1885 // Записки НТШ. – 1898. – Т. 55. – С. 5–21.
17. Качмар В. М. Проблема українського університету у Львові в кінці XIX – початку XX ст.: суспільно-політичний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 “Історія України” / В. Качмар. – Л., 1999. – 21 с.
18. Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях XIX–XX ст. / Р. Ковалюк. – Л. : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2001. – 420 с.
19. Кузик Д. Десятиліття львівського українського студентства / Д. Кузик // Перемога. – 1935. – Ч. 30. – С. 8–13.
20. Левинський В. Нарис розвитку українського робітничого руху в Галичині / В. Левинський. – К., 1914. – 124 с.
21. Лімницький М. Галицька молодь 60-х років XIX ст. і Шевченко / М. Лімницький // Рідна школа. – 1933. – Ч. 5. – С. 68–70.
22. Лозинський М. Життє і діяльність Івана Франка / М. Лозинський // Вістник Союзу Визволення України. – 1917. – 3 червня.
23. Лозинський М. Михайло Павлик. Його життя та діяльність. З приводу дволітньої річниці смерті в дні 26 січня / М. Лозинський // Вістник Союзу Визволення України. – 1917. – 14 лютого.
24. Луцик Р. Я. Журнали галицько-руського студенчества в минулому и сучасному / Р. Я. Луцик // Вешня воды. Сборникъ статей посвященныхъ шестидесятилетию общества русскихъ студентовъ “Другъ” (“Академический Кружок”) 1971–1931. – Л., 1932. – С. 72–119.
25. Мілянчик С. Життя і праця українського студентства під Польщею / С. Мілянчик // Студентський шлях. – 1931. – Ч. 1–2. – С. 16–30.
26. “Молода Русь” в роках 1860–1866 (з рукопису з року 1866) // Діло. – 1892. – 3 лютого, 5 лютого, 6 лютого, 7 лютого, 10 лютого, 12 лютого, 13 лютого, 17 лютого, 19 лютого, 20 лютого.
27. Мудрий В. Боротьба за огнище української культури на західних землях України / В. Мудрий. – Л. : Накладом Української Студентської Ради, 1923. – 130 с.
28. О. Г. Український студент / О. Г. // Шляхи. – 1913. – Ч. 6. – С. 79.
29. Олесницький Є. З перед четвертини століття (Коротка з історії руської молодіжи університетської) / Є. Олесницький // Літературно-науковий вісник. – 1904. – Т. 27. – Кн. IX. – С. 124–132.
30. Оньшкевичь М. О. Общество Русскихъ Студентовъ “Другъ” въ прошломъ и настоящемъ / М. О. Оньшкевичь // Вешня воды. Сборникъ статей посвященныхъ шестидесятилетию общества русскихъ студентовъ “Другъ” (“Академический Кружок”) 1971–1931. – Л., 1932. – С. 4–16.
31. Павлик М. Рух галицько-руської молоді 1870–1879 р. / М. Павлик // Центральний державний історичний архів України у Львові, ф. 663, оп. 1, спр. 9.
32. Ревакович Т. З початків ширення поезій Шевченка в Галичині / Т. Ревакович // Записки НТШ. – Л., 1918. – Т. 126–127. – С. 259–261.
33. Ревакович Т. Переписка письменників 1860-х років в Галичині / Т. Ревакович // Записки НТШ. – Л., 1913. – Т. 117–118. – С. 269–286.
34. Романюк А. Боротьба за укр. храм науки у Львові (1900–1914) / А. Романюк // Студентський шлях. – 1931. – Ч. 7–8. – С. 150–155.
35. Студинський К. Епізоди боротьби за Українство в 1863 р. / К. Студинський. – Л., 1926. – 552 с.
36. Студинський К. До історії зв’язків Куліша з Галичанами в р. 1869–70 / К. Студинський // Записки НТШ. – Л., 1928. – Т. 148. – 272 с.
37. Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848–1865 рр. на тлі тогочасних суспільно-політичних змагань галицько-руської інтелігенції / О. Терлецький. – Л. : Літературно-Науковий Вісник, 1903. – 146 с.
38. Тридцятьліття Товариства “Академічний хор “Бандурист” // Студентський вісник. – 1936. – Червень. – С. 29–30.
39. Франко І. З історії української молодіжи в Галичині, 1871–1884 / І. Франко // Записки НТШ. – Р. XII. – 1903. – Кн. V. – Т. LV. – С. 2–26.
40. Франко І. “Ідеї” та “ідеали” галицької москвофільської молодіжи / І. Франко // Зібр. тв. : у 50 т. / І. Франко. – Т. 45. – С. 410–422.
41. Франко І. Молода Україна. Провідні ідеї і епізоди / І. Франко. – Л., 1910. – 112 с.

42. Хиляк А. Е. Идеология и развитие общественно-национальной мысли галицко-русского студенчества / А. Е. Хиляк // Вешня вода : сборник статей посвященный шестидесятилетию общества русских студентов "Другъ" ("Академический Кружок") 1971–1931. – Л., 1932. – С. 36–54.

The article analyzes the history of Western historiography student movement in Galicia in the second half of XIX – 30 XX century. to identify its positive achievements, weaknesses and value in the Ukrainian historical and public opinion. The subject of study is a set of historical sources of different origin, which appeared in the period. Its novelty lies in the insufficient degree z'yasovnosti modern scholars studying the history of literature on student organizations, published mainly in Galicia in 1939.

Key words: *Russophilism, rutenstvo, narodovstvo, radicalism.*

РОДОВІД СІМ'Ї ГЕТЬМАНА ДАНИЛА АПОСТОЛА

У статті висвітлено походження та родинні зв'язки українського гетьмана Данила Павловича Апостола. Розкрито деякі аспекти з життя його нащадків і родинні зв'язки Апостолів з іншими родами Гетьманщини того часу. Описано маловідомі факти з життя окремих членів сім'ї Д.П.Апостола.

Ключові слова: Гетьманщина, родина, нащадки, предки, сімейні зв'язки, імператор, гетьман.

Одним із важливих напрямів української історичної науки вважається історична біографістика. В Україні назріла потреба дослідження й вивчення біографії багатьох відомих і забутих постатей української історії періоду Гетьманщини. Процес відновлення державності в Україні повертає з небуття імена, які були “забуті” дослідниками. До таких постатей належить і український гетьман початку XVIII ст. Данило Павлович Апостол (1658–1734 рр.).

“Його шестирічне гетьманство було коротким ясним променем на темному тлі українського життя після занепаду Мазепи. Йому вдалося зміцнити гетьманську владу й авторитет гетьмана всупереч російській і місцевій українській владі. Хоча не всі його заходи щодо піднесення економічного добробуту краю й полегшення становища населення були доведені до кінця, проте Гетьманщина вільніше зітхнула й відпочила після страшного терору, під яким вона жила майже двадцять років” – так коротко, але влучно сказав про роль гетьмана Данила Апостола в історії України Дмитро Дорошенко [3, с.476].

І справді, Данило Апостол залишився в історії України як визначний державний і військовий діяч, справедливий старшина, щедрий меценат і реформатор. Недарма сучасники, віддаючи належне заслугам гетьмана Апостола перед Батьківщиною, називали його “останнім справжнім козаком козацької України”.

Постать Данила Апостола в сучасній українській історіографії є малодослідженою. Актуальність публікації полягає в тому, що особа гетьмана і його діяльність є практично невивченими. Глибоко недосліджено родинне коріння Апостолів, практично не зібрано відомості про його предків і дискусійним є питання про долю нащадків гетьмана.

Метою статті є аналіз і дослідження походження та родинні зв'язки гетьмана Д.Апостола, а також висвітлення маловідомих фактів з життя гетьманської родини.

Основою для нашої статті послужили дослідження істориків ранішого часу. Уперше зазначена проблема почала вивчатись у середині XIX ст. українськими дослідниками В.Модзалевським [18] і А.Ксеондзенком [14], які намагалися дослідити коріння та родовід гетьмана Д.Апостола. В українській радянській історіографії особі Д.Апостола присвячувалися невеликі нариси, а зазвичай і недосліджували життя та діяльність цього гетьмана, оскільки вважалося, що він був ставлеником буржуазного режиму царів. Однак дослідниця О.Апанович, вивчаючи життя української інтелігенції XVIII ст., описувала також і родовід гетьмана [1]. Зважаючи на це, постать гетьмана протягом багатьох десятиліть була забута.

Проблемі походження родини Апостолів присвятив значні дослідження український діаспорний історик Б.Крупницький, який займався вивченням життя та діяльності Д.Апостола [11–12]. Окрім нього, вивченням генеалогічного дерева та життя гетьмана займалися й інші діаспорні дослідники. Зокрема, В.Сенютович-Бережний [19–20] займався дослідженням родинного коріння Апостолів, їх походженням.

Серед сучасних українських дослідників варто згадати Н.Герасименко [2], С.Євтушенко [4–7], який, вивчаючи розпис родинної церкви Апостолів у Сорочинцях, разом з тим досліджує й родовід гетьмана. Крім публікацій цих учених, окрема інформація міститься і в статтях В.Кривошеї [8–10], Т.Лебединської [16] та інших.

Після смерті Петра I в 1725 р. уряд Катерини I пішов на незначні поступки Україні. Але раптова смерть цариці в 1727 р. змінила ситуацію. Петро II, який вступив на імператорський трон, був онуком Петра I і сином страченого сина Петра I царевича Олексія. За малоліттям Петра II (йому було 12 років) керування державою спочатку перейшло до рук О.Меншикова, а потім, після його усунення – Верховної Таємної Ради, що складалася з вибраних російських вельмож. Уряд Петра II, знаючи про невдоволення в Україні порядками, установленими ще Петром I, і особливо непривабливою роллю його дітища – “Малоросійської Колегії”, а також не бажаючи загострювати внутрішнє становище в Україні в момент можливої війни з Туреччиною, вирішив ліквідувати “Малоросійську Колегію” і дозволив обрати гетьмана на Лівобережній Україні. Із цією метою до Глухова в червні 1727 р. відправили таємного радника Росії Наумова з дорученням провести вибори гетьмана та полкових старшин в Україні. На проведеної конференції козацьких старшин і представників духовенства назвали кандидатуру гетьмана – миргородського полковника Данила Павловича Апостола. Його й обрали на Великій Раді 1 жовтня 1727 р. гетьманом України [3, с.477].

Родина, яку представляв Данило Апостол, мала цілком аристократичне походження на історичній батьківщині, – а нею була для Апостолів колись автономна частина теперішньої Румунії, – вони належали до впливового молдавського боярства. Саме до цього роду належав майбутній гетьман [7, с.322].

Данило Павлович Апостол народився 4 грудня 1658 р. у с. Хомутець Андріївської сотні Миргородського полку. Батько майбутнього гетьмана Павло Єфремович Апостол був вихідцем із Молдавії. Дід – Єфрем Апостол був одружений на доньці молдавського боярина з роду Катарджи [10, с.300].

Український дослідник С.Євтушенко у своїх дослідженнях звертає увагу на те, що на стінах родинної гробниці гетьмана зображені молдавські бояри, які виконували роль перших радників при дворі молдавського господаря [4, с.82]. Звідси випливає судження, що рід Апостолів–Катарджи займав доволі впливове становище в політичному житті середньовічної Молдавії.

Батько Данила – Павло Єфремович Апостол – волоський найманець, який вступив на військову службу до польського короля Владислава IV, а згодом служив ротмістром в Яреми Вишневецького, сотником у полку Г.Лісницького, хомутецьким сотником. У 1649 р. прізвище Павла Апостола засвідчено в козацькому реєстрі війська Б.Хмельницького в списку Андріївської сотні Миргородського полку. У 1659 р. П.Апостол виконував обов'язки наказного гетьмана. У 1660 р. він очолював Гадяцький і Миргородський полки [8, с.304].

Розглядаючи цей аспект біографії Д.Апостола, варто також звернути увагу на деякі епізоди. За відомостями дослідника С.Євтушенка, рід Апостолів дійсно мав зв'язок з молдавським боярським родом Катарджи [7, с.323]. Вивчаючи фрески й покров церкви родини Апостолів, дослідник дійшов висновку, що факт походження Апостолів з давнього молдавського боярського роду може бути підтверджений [4, с.15]. На одній із фресок зображений молдавський боярин з бородою і срібним ціпком. Такого роду бояри належали до “ради шести”, тобто найбільш довірених осіб молдавського господаря [5, с.82].

Б.Крупницький писав: “У загальному відомо, що рід Апостолів походив з Молдавії” [11, с.25]. Але ні В.Модзалевський [18], ні А.Лазаревський нічого певного про це сказати не можуть. Останній обережно доводить, що “Апостоли вийшли, за переказом, з Молдови (з Валах) і поселились в Миргородським полку” [15, с.315]. В “Истории

Малороссии” (т. II) М.Маркевича цей рід названо Апостоли-Катарджи [15, с.92]. Дійсно, таку назву ми зустрічаємо в біографії Данила Апостола, надрукованій у відомім лейпцизькiм журналі “Europaische Fama” за 1728 р., де сказано, що гетьман Данило Апостол походить із старого й знатного роду Catarreu в Молдавії, який з давніх-давен займав у цій провінції найважливіші урядові посади [13, с.212].

З приходом до влади П.Дорошенка П.Апостол на деякий час став генеральним осавулом, однак з невідомих причин згодом повернувся на Миргородщину. У той самий час П.Апостол прагнув до поліпшення свого матеріального добробуту. Найбільше цінилася земля, і він скуповував її в козаків і селян Миргородського полку. Ці дії П.Апостола зафіксовані під 1664 і 1669 рр. [10, с.301].

Окрім Данила Апостола, у сім’ї був ще брат Василь, який помер у 1702 р., не залишивши по собі нащадків. У 1668 р. помер батько – Павло Апостол, а Данило в 1682 р. у віці 28 років був обраний полковником [16, с.32].

Одружений був Д.Апостол з Уляною Іскрицькою, яка походила з давнього роду Іскрицьких. У цьому шлюбі було дев’ять дітей: три сини й шість дочок.

Найстаршою була дочка Ганна Данилівна Апостол. Дата народження невідома. Вона була дружиною Лукіяна Яковича Жураковського – ніжинського полковника. У них була дочка Анастасія Жураковська. Її чоловіком став Іван Новицький, у них був син Іван. На Іванові родовід Апостолів з боку першої дочки Ганни обривається, оскільки в Івана не було нащадків. Померла Ганна Апостол у 1729 р. [13, с.215].

Тетяна Данилівна Апостол була другою дочкою в родині гетьмана. Тетяна Апостол була заміжня за Іваном Ломиковським, який займав посаду бунчукового товариша й помер у 1730 р. У цьому шлюбі дітей не було, тому й друга дочка не змогла продовжити рід Апостолів. На жаль, відсутні дати народження і смерті Тетяни Апостол [18, с.141].

Третьою в родині була дочка Ганна Данилівна Апостол (друга). У літературі відсутні відомості про час народження та смерті Ганни. Була одружена з Петром Івановичем Кулябкою. Петро Кулябка обіймав посаду шишацького сотника, а в 1731 р. став полковником. Ганна Апостол у шлюбі мала двоє дітей – дочку та сина. Ім’я дочки Ганни в джерелах відсутнє, але добре відомо, що вона була дружиною Федора Шірая. У цьому шлюбі були діти, але на них рід Апостолів теж обірвався. Про сім’ю сина Ганни Данилівни, на жаль, нічого не відомо [16, с.33].

Ще однією дитиною в сім’ї Данила й Уляни Апостолів була дочка Параска Данилівна Апостол. Рік народження невідомий, а померла в 1731 р. Параска Данилівна була одружена двічі. Першим її чоловіком був Михайло Васильович Дунін-Борковський. У цьому союзі дітей не було. Удруге Параска вийшла заміж у 1725 р. за Михайла Васильовича Скоропадського (1697–1758 рр.). Син Іван Михайлович Скоропадський (1727–1782 рр.) у 1759 р. одружився на Улянi Василівні Кочубей. З 1752 р. він займав посаду козацького бончужного, а в період 1762–1781 рр. – генерального осавула, у відставку вийшов у чині бригадира. Мав трьох дітей. Рід Апостолів по дочці Парасці мав подальше продовження [11, с.5].

Марфа Данилівна Апостол – п’ята дочка гетьмана Данила Апостола. У 1708 р. вийшла заміж за Василя Васильовича Кочубея. У цьому шлюбі було четверо дітей: П.В.Кочубей (? – 1786), У.В.Кочубей (? – 1743), В.В.Кочубей (1728–1791), С.В.Кочубей (1729 – ?). Згідно з дослідженнями В.Кривошеї, дружина Василя Кочубея називалася не Марфа, а Анастасія. Тобто п’ята дочка Д.Апостола – Анастасія Данилівна Апостол [10, с.302].

Остання дочка з роду Апостолів – Марія Данилівна Апостол у 1700 р. вийшла заміж за Андрія Дмитровича Горленка. Від цього шлюбу було п’ятеро дітей. На жаль, у літературі дуже мало відомостей про останню дочку гетьмана. Достеменно не відомо про її дітей, а також про подальших нащадків з боку Марії Апостол [16, с.33].

Таким чином, можна говорити про те, що з усіх дочок гетьмана лише дві дали подальше продовження роду Апостолів – це Анастасія і Параска. Однак ці нащадки не були прямими спадкоємцями Апостолів, оскільки належали до інших родів.

Однак, окрім дочок, у гетьмана Д.Апостола було ще двоє синів: Павло й Петро. Дослідниця Т.Лебединська у своїй публікації стверджує, що в гетьмана було шість дочок і три сини, а не два. Дослідниця називає ще сина Івана, який був одружений на Олені Михайлівні Корсак. Івана Даниловича Апостола не згадує більше жодне джерело [16, с.33].

За твердженнями Т.Лебединської, у сім'ї Апостолів було не восьмеро дітей, а дев'ятеро. Однак така інформація не міститься в інших дослідженнях. Тому відомості про кількість дітей у родині гетьмана залишається суперечливою.

Один із синів гетьмана – Павло Данилович Апостол у 1733 р. одружився з Феодорою Миколаївною Енгельгарт. Після обрання батька гетьманом через три дні, у 1727 р., став миргородським полковником. У 1736 р. Павло Апостол помер від ран, отриманих під час військового походу. У цьому шлюбі дітей не було. Тобто прямих нащадків роду Апостолів по даній лінії не залишилось [8, с.305].

Другим продовжувачем роду Апостолів був Петро Данилович Апостол. У період правління Петра I Петра Апостола забрали в Санкт-Петербург як заручника замість батька, де він виховувався під особистим наглядом О.Меншикова. У 1728 р. особистим указом Петра II П.Апостол був призначений лубенським полковником. Однак лише в 1730 р. після смерті Петра II Петро Апостол зміг повернутися на батьківщину. Він був освіченою людиною, любив багато читати. Був одружений на жінці з роду Храповицьких, ім'я якої нам не відоме. У цьому шлюбі було троє дітей: Софія Петрівна Апостол (Долгорукова), Олена Петрівна Апостол (Муравйова), Данило Петрович Апостол. По цій лінії нащадки були лише у двох дочок. Рід Апостолів продовжився по жіночій лінії Олени Петрівни Муравйової. У 1801 р. з дозволу російського імператора родина Муравйових могла носити подвійне прізвище – Муравйови-Апостоли. Із цієї сім'ї вийшли декабристи Сергій, Іполит і Матвій Муравйови-Апостоли [2, с.351].

Після смерті Д.Апостола царський уряд призначив його дружині Уляні Василівні Іскрицькій щорічну пенсію в розмірі 3 тис. карбованців і жалуваною грамотою затвердив за нею і дітьми право на ті маєтки, якими володів гетьман [3, с.495].

Таким чином, рід Апостолів має давнє історичне коріння. Предки гетьмана походили з Молдови. Батько гетьмана, сам Данило Павлович і його діти проживали на території Гетьманщини й представляли собою один з найвідоміших козацьких родів. Нащадки Д.Апостола були відомі в тодішній Російській імперії та за кордоном. Непрямі нащадки гетьмана Д.П.Апостола проживають і сьогодні у Франції та США. Родинні зв'язки Апостолів пустили коріння по всій лівобережній частині Гетьманщини, переплітаючись з іншими відомими й впливовими родами того часу.

1. Апанович О. Урядові службовці Гетьманщини – українська інтелігенція XVIII ст. / О. Апанович // Український історичний журнал. – 1997. – № 2. – С. 92–97.
2. Герасименко Н. Правителі України : портрети, життєписи, матеріали / Н. Герасименко. – К., 1993. – 396 с.
3. Дорошенко Д. Правобережна Україна у XVIII ст. / Д. Дорошенко // Нарис історії України / Д. Дорошенко. – Л., 1991. – С. 476–496.
4. Евтушенко С. Дневник Петра Апостола как генеалогический комментарий к загадке портянковского “Покрова” / С. Евтушенко // Теорія і практика матеріально-художньої культури. – Х., 2005. – С. 14–16.
5. Евтушенко С. Иконографическая ремарка к “Покрову” Апостолов / С. Евтушенко // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – 2006. – № 6. – С. 81–86.
6. Евтушенко С. “Покров” от Апостолов? / С. Евтушенко // Вісник Харківської державної академії дизайну і мистецтв. – 2005. – № 10. – С. 8–13.
7. Євтушенко С. До біографії Данила Павловича Апостола / С. Євтушенко // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія “Історія”. – 2007. – № 762. – С. 322–335.

8. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Нариси історії козацьких полків / В. Кривошея. – К., 2004. – 391 с.
9. Кривошея В. Етнічний склад української козацької старшини (1648–1782) / В. Кривошея // Наукові записки : зб. серії “Політологія і етнологія”. – К., 1997. – Вип. 2. – С. 37–45.
10. Кривошея В. Козацька еліта Гетьманщини / В. Кривошея. – К., 2008. – 452 с.
11. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба 1727–1734 рр. / Б. Крупницький. – Аусбург, 1948. – 192 с.
12. Крупницький Б. Миргородський полковник Павло Апостол (1618–1678) / Б. Крупницький // Праці українського історико-філологічного товариства у Празі. – Прага, 1944. – Т. 5. – С. 42–46.
13. Крупницький Б. Біографія гетьмана Данила Апостола в німецькій журналі 1728 р. / Б. Крупницький // Наукові записки Українського Вільного університету. – Прага, 1942. – Т. 3. – С. 211–224.
14. Ксендзенко А. Гетьманська усыпальница Данила Апостола / А. Ксендзенко // Киевская старина. – 1887. – № 2. – С. 353–359.
15. Лазаревский А. Очерки малороссийских фамилий / А. Лазаревский // Русский архив. – 1875. – Т. 1, № 1. – С. 91–95.
16. Лебединська Т. Родовід та родинні зв'язки Апостолів (про Данила Апостола, гетьмана Війська Запорізького, його родину) / Т. Лебединська // Українська культура. – 2000. – № 2. – С. 32–33.
17. Маркевич М. История Малороссии : в 5 т. / М. Маркевич. – М., 1842. – Т. 2. – 642 с.
18. Модзалевский В. К родословной гетьмана Данила Апостола / В. Модзалевский // Киевская старина. – 1904. – № 12. – С. 140–142.
19. Сенютович-Бережний В. Герб гетьмана Данила Апостола / В. Сенютович-Бережний // Віра і культура. – 1954. – № 3. – С. 42–47.
20. Сенютович-Бережний В. Рід гетьмана Данила Апостола / В. Сенютович-Бережний // Батьківщина. – 1956. – № 11. – С. 25–31.

In the article an origin and domestic copulas of the Ukrainian hetman Danylo Pavlo is shown Apostle. Life of his descendants and domestic copulas of Apostles is reflected with other births of Hetmanshuna that time. Unknown facts are described from life of separate family of D.P. members. Apostle.

Key words: *Hetmanshuna, family, descendants, ancestors, domestic copulas, emperor, hetman.*

УДК (477. 86) : 378.6

ББК 63.3 (4 Укр) 52

Віталій Лотоцький

ДІЯЛЬНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАД У СТАНІСЛАВІВСЬКІЙ ГІМНАЗІЇ Й УЧИТЕЛЬСЬКІЙ СЕМІНАРІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті висвітлюється проблема утворення, структури та практичної діяльності українських громад – товариств, які діяли в місцевій гімназії й учительській семінарії. Розкривається роль громад Станіслава в розвитку українського національного руху.

Ключові слова: *громада, Галичина, гімназія, Станіславів, семінарія, гурток.*

Утворення громад у Галичині стало важливою складовою в розвитку українського національного руху, що активізувався на початку 1860-х рр. під впливом національного відродження Наддніпрянщини та конституційних реформ у Габсбурзькій монархії. Відомі українські історики Ф.Стеблій, О.Середа, М.Мудрий, В.Пашук у ряді своїх досліджень розглянули ідеологічні засади й організаційний розвиток цього руху. Перші українофільські громади народовців відіграли вирішальну роль у перенесенні елементів української ідентичності, сформованих на підросійській Україні, на галицький ґрунт, у наближенні галицьких мовних норм до загальноукраїнських, поширенні новітньої української літератури й історичної свідомості на теренах Галичини. Молоде покоління намагалося гармонійно поєднати українську національну ідею із слов'янською, протистояти російському панславізму та сформулювало власну федеративну програму [14, с.379]. Однак про громади в гімназії й учительській семінарії м. Станіславів, що були складовою українського національного руху другої половини ХІХ ст.,

писалося фрагментарно й узагальнено. Ця стаття є спробою більш детально відтворити події, пов'язані з утворенням і діяльністю учнівських громад міста.

Австрійські реформи 1860-х рр. загалом й у сфері освіти зокрема закріплювали за русинами-українцями статус “неісторичного народу”. Українське шкільництво було приречене на повну залежність, у той час, коли полякам створювалися сприятливі умови для національно-культурного розвитку й для здобуття освіти. Цьому становищу сприяли й крайовий закон про викладову мову середніх і народних шкіл та організаційний статут крайової шкільної ради, прийняті в 1867 році. Згідно з ним, польська мова стала обов'язковою в усіх школах краю. У 1869 р. мовним розпорядженням було сполонізовано адміністрацію краю, а в 1871 – університет. Керівні посади в краї займали поляки, роль української інтелігенції була майже непомітною. Культурно-просвітня робота серед населення тільки починалася [8, с.21].

За умов лібералізації суспільного устрою Австрійської імперії 1860–1870-х рр. виник ґрунт для більш широкого розвитку українофільства в Галичині. Зокрема, у м. Станіславів у місцевій гімназії, яка будучи польсько-німецькою школою, з 1784 р. отримала статус міської гімназії з п'ятикласною формою навчання, у 1860-х роках була створена таємна учнівська організація – “Громада” [6, с.188]. Гуртківці мали на меті проведення національно-культурної роботи серед української молоді, яка навчалася в гімназії. Одним з організаторів гуртка був Остап Терлецький (1850–1902) – відомий галицький громадсько-політичний діяч, історик, публіцист. Перші збори громадівців відбулися восени 1865 р. в околиці Станіславова, на березі річки Бистриця. На зборах виступав Володимир Навроцький, який звернув увагу присутніх на необхідність збирати й вивчати народні звичаї, традиції, обряди та інші фольклорні матеріали, популяризувати рідну історію, мову, літературу. Ці заходи, на його думку, повинні були сприяти кращому пізнанню самобутності та національних прагнень русько-українського народу [15, с.164–165].

Традиційно дослідники вказували, що народовецька громада в Станіславові почала діяти в 1865 р., очевидно, маючи на увазі те, що на той час вона набула чіткої внутрішньої організаційної структури. Проте перші згадки про Станіславівську громаду (правда, нечисленну) зустрічаються ще із січня 1863 р. (сам О.Терлецький визнавав, що в Станіславові вже тоді існувала невелика громада) [14, с.383]. Ключовою постаттю в заснуванні народовецького руху в Станіславові був молодий учитель Омелян Гороцький, що підтримував регулярні тісні контакти з львів'янами. По суті Станіславівська громада була заново заснована восени 1865 р. (того ж року було перезасновано й Львівську громаду) за ініціативою львівського семінариста О.Непоправного та місцевих гімназистів О.Терлецького та В.Навроцького [14, с.383].

У 1865–1867 рр. учасники громадівського гуртка видавали рукописну газету “Зірка”, писарем і редактором якої був О.Терлецький [4, арк.5–20]. Допомігав йому Володимир Навроцький, який одночасно писав статті під псевдонімом В.Небиловця. Так, в одному з рукописних номерів газети була опублікована стаття краєзнавчого характеру В.Небиловця “Місто Калуш” [13, с.20–21].

Громада в Станіславівській гімназії, як і народовські громади в Галичині, мала свою структуру, статут, керівні органи. При вступі до громади складалась урочиста присяга. Причому єдиного тексту присяги не було. Члени громад дотримувалися суворої таємниці про їх існування для того, щоб уникнути нагляду чи переслідування з боку адміністрації навчального закладу та поліції. Водночас прийняття в громаду сприймалося як вступ до козацького лицарського ордену: самі громадівці називали себе козаками, вважали себе “братами”, старалися одягатися в козацький одяг і поводитись у щоденному житті так, як би це робили козаки. Саме козацький стрій був тією наочною ознакою, що відрізняла “своїх” від “чужих” і дозволяла провести своєрідні межі своєї національної спільноти [14, с.384].

У рукописній праці “Спомин про громаду станіславців в роках межі 1867–1877” Роман Заклинський звертає увагу на історико-краєзнавчу спрямованість громади. Автор зазначав, що під час засідань по черзі кожен з громадівців виступав із рефератом, який стосувався в основному історичної чи літературної тематики. У своїй бібліотеці молоді громадівці мали періодичні видання, історичну літературу, серед якої були, зокрема, історичні праці львівського дослідника І.Шараневича, етнографічні, літературні видання та інші матеріали [2, арк.1–23]. О.Терлецький пригадував, що “коли з’явився в Станіславі один екземпляр історичної поеми Т.Шевченка “Гайдамаки”, то буквально за декілька днів його майже на шматки рознесли” [10, с.50].

Протягом 1870–1880-х рр. серед українських діячів М.Драгоманов намагався найбільше заохочувати до краєзнавчих досліджень галичан, зокрема, після особистого знайомства з ними в 1875-х рр. у м. Станіславів. Традиції студентської громади підхопив під впливом М.Драгоманова відомий фольклорист і громадський діяч Мелітон Бучинський (1847–1903) [5, с.82–83]. У кінці 60-х – на початку 70-х рр. XIX ст. ним було записано близько тисячі фольклорних і етнографічних матеріалів у різних населених пунктах на Прикарпатті. М.Бучинський був організатором збирання історичних пісень краю, які ввійшли до збірок українських пісень, виданих В.Антоновичем і М.Драгомановим [7, с.36–37].

Активізації народознавчої діяльності серед українського населення краю сприяло створення в 1877 р. у м. Станіславів філії культурно-освітнього товариства “Просвіта”, яке очолив викладач гімназії Євген Желехівський (1844–1885). Саме він виступив ініціатором створення в навколишніх селах читалень, де мали можливість виступати з доповідями з історії України, краєзнавства, літератури члени новоутвореного товариства [2, арк.4–5].

Важливим напрямом діяльності громадівців у другій половині XIX ст. було поширення серед галицької інтелігенції історичних знань про Україну. Виникла потреба все більше вводити вітчизняні історичні дослідження в шкільні підручники гімназій, написання та видання популярної історичної літератури. До цієї роботи долучилися, крім професійних істориків, викладачі гімназій, які поєднували педагогічну роботу й історико-краєзнавчі дослідження [5, с.85]. Значних здобутків у цьому плані досяг Василь Ільницький (1823–1895), що працював викладачем у Станіславівській і Тернопільській гімназіях, згодом директором Львівської академічної української гімназії, а також головою комісії з підготовки та написання шкільних підручників при крайовій шкільній раді [9, с.511–512]. Він написав низку історично-наукових розвідок під псевдонімом “Денис з-над Дністра”, а також багато досліджень з географії, історичну драму “Настя”, опублікував значну частину праць з історії, археології та дипломатії [12, с.653–655].

70–80-ті роки XIX ст. позначилися активізацією інтелігенції в українському національному русі. Це інтенсифікувало, радикалізувало політичне життя краю. Під впливом М.Драгоманова в Галичині згуртувалося вузьке коло представників молодого покоління, до якого, зокрема, належали Іван Франко, Михайло Павлик, Володимир Навроцький, у спілці з ним почало європеїзувати галицьких русинів. Ця група започаткувала радикальну течію в суспільному житті Галичини й м. Станіславів зокрема.

Привертає увагу учнівський гурток, який діяв у 1889–1890 роках у Станіславівській гімназії і мав назву “Поступ”. Інформація про його існування збереглася в архівних документах і спогадах письменників Д.Лук’яновича та М.Яцкова, що входили до нього. Організаторами гуртка були В.Будзиновський і М.Савіцький. Згодом його очолив учень 6-го класу Денис Лук’янович. До складу товариства входило близько 30 учнів гімназії та декілька – з реальної школи, а також з учительської семінарії. Учасники товариства підтримували стосунки із залізничниками м. Станіславів, гімназистами Коломиї, Стрия, Львова, Тернополя. З гуртком підтримував зв’язки Василь Стефаник,

який тоді навчався в Коломийській гімназії. До товариства входили також учні-поляки [11, с.133].

На початку 1889 р. почалася практична діяльність гуртка. Перші збори його учасників проводилися під приводом навчання співу. З вересня 1889 р. таємні збори відбувалися на квартирі Є.Косевича, куди переїхав Д.Лук'янович. Під час зборів гуртківці знайомилися з творами письменників і готували доповіді на різні теми: Д.Лук'янович – “Про походження людини”, Є.Косевич – “Про народні пісні”, М.Яцків – “Життя і творчість Воробкевича” та інші. Після обговорення й дискусій з приводу доповідей Д.Лук'янович роздавав гуртківцям книжки. Під час наступних зборів кожний учасник був зобов'язаний розповісти зміст прочитаної книжки. Літом 1889 р. Д.Лук'янович їздив до Львова, де за допомогою М.Павлика й І.Франка придбав книги та періодику. З протоколів слідства дізнаємося, що учасники гуртка читали радикальний журнал “Народ”, який видавали І.Франко та М.Павлик, твори М.Драгоманова, І.Франка, М.Павлика, народовські газети “Діло”, “Зоря”, “Батьківщина”, літературу видання товариства “Просвіта”, бібліотеки Є.Олесницького та інші.

Важливе місце в діяльності громад у Галичині займало проведення декламаторських вечорів, куди інколи запрошували ширшу публіку. Часто такі заходи були присвячені річниці смерті Тараса Шевченка. На вечорах зачитувалися доповіді, особливо якщо мали прийти учні, які ще не були залучені в громадівський рух [14, с.385–386]. Так, у березні 1890 р. учасники гуртка Станіславської гімназії взяли активну участь в організації вечора, присвяченого роковинам смерті Т.Шевченка. Частину зібраних коштів з розповсюджених квитків було передано на підтримку видання журналу “Народ”. На вечорі 31 березня 1890 р. у Станіславові виступив І.Франко. Після цих зборів дирекція гімназії отримала донос, що між учнями 5–7-х класів ведуться антирелігійні та ворожі щодо існуючого ладу розмови. Розслідуванням негайно зайнялися директор і два ксьондзи-катехіти. На квартирі Д.Лук'яновича було зроблено обшук і допитано 38 учнів. Вивчивши зібрані матеріали справи, керівництво гімназії вирішило на вчительській нараді 4 червня 1890 р. покарати учасників гуртка. Згідно зі звітом дирекції від 6 червня, крайова шкільна рада виключила тимчасово з тамтешнього закладу учнів: Дениса Лук'яновича із 6-го класу, Євгена Косевича, Купріяна Волянського, Петра Пітулея з 5-го класу, а також Зіновія Гординського й Михайла Яцкова із 4-го класу за “проголошування на постійних спільних сходинах ідей, ворожих існуючому суспільному ладу і таких, що свідчать про їх релігійну та моральну розбещеність, залишаючи за собою право надалі загострити цю дисциплінарну кару” [1, арк.6]. Проте остаточне вирішення цієї справи взяли на себе крайові власті Галичини, що притягнули найбільш активних членів до судової відповідальності. Розглядом справи займався львівський крайовий карний суд, який вивчав тільки особливо важливі справи. У результаті судового процесу учні Д.Лук'янович, К.Волянський, Є.Косевич були засуджені до різних термінів ув'язнення, інші учасники учнівського гуртка покарані рішенням дирекції гімназії [11, с.653–655].

Інтерес до вивчення своєї історії, мови та культури був і серед учнів державної вчительської семінарії міста Станіславів, яку було відкрито в 1871 р. з метою збільшення вчительських кадрів, особливо для початкових шкіл [24, с.190]. Так, у 1894 р. Юрій Шлемко, який прийшов на навчання з Коломийської гімназії, писав, що декларований утравкізм (двомовність) учительської семінарії можна було спостерігати тільки на деяких предметах, проте в цілому семінарія мала польський характер. Наприклад, польський професор З.Свтковський ділив учнів-кандидатів на дві категорії: з білим піднебінням (поляки) і чорним піднебінням (русини). На уроках німецької мови професор практично викладав польську. Серед тих, хто поширював українофільські настрої, був катехит о. І.Порайко. Ю.Шлемко, порівнюючи Станіславівську гімназію з Коломийською, відзначав: “В Станіславові не було того доброго звичаю, як у Коломиї, де

учні ходили до школи в національному одязі” [3, арк.1]. До цих умов ще додавалися й односторонні виклади з історії та географії. Ю.Шлемко писав: “Богдан Хмельницький в очах польського професора – якийсь бандит, козаки – “дикарі”, а польський селянин стоїть культурно багато вище від українського” [3, арк.2]. Отже, є підстави говорити про дискримінацію та утиски української молоді в Станіславській семінарії.

За цих умов між семінаристами-українцями виник у 1896 р. таємний гурток “Товариство завзятців”, яке пізніше було перейменовано в “Товариство на статутах”, що поставило завдання ширити українську національну свідомість. Засобами для досягнення цієї мети були добірна бібліотека, часописи, відчити, спільне читання історичних творів, дебати, екскурсії, розмови, продаж українських книжок тощо. Головними авторами творів, з яких черпали й ширили національні думки, були Т.Шевченко, М.Драгоманов, І.Франко.

Члени гуртка винаймали кімнату за 12 австрійських крон на місяць, де проживав один з його учасників. На столі в кімнаті стояв бюст Т.Шевченка. Кожний новий учасник клав руки на бюст, а голова гуртка читав присягу, у якій йшлося про те, що кожен з учасників завжди буде діяти чесно, навіть тоді, коли б довелось терпіти, не зрадить нікого, інакше чекає на нього помста. Одними з ініціаторів створення цього гуртка були Володимир Герасимович, Юрій Шлемко, Микола Колопенюк, Петро Бойчук, Стефан Єворовський, Михайло й Микола Данилюки та Олексій Маєвський (останнього виключили з Коломийської гімназії за радикалізм). Для того, щоб новий член вступив до гуртка, його повинен був хтось із дійсних членів підготувати й поручитися за нього [3, арк.2–3].

Важливу роль у таємному гуртку відіграв професор гімназії Роман Заклинський. Хоча він і не ходив на засідання, проте знав, що на них відбувається, давав поради членам товариства в критичні моменти та книжки із своєї бібліотеки [3, арк.4]. Визначаючи характер товариства, Ю.Шлемко зазначав: “Не потребує й додавати, що “Товариство завзятців” не мало антидержавного характеру. Але це була не тільки романтика!” [3, арк.8].

Таким чином, діяльність українських гуртків у гімназії та вчительській семінарії Станіславова була складовою частиною українського національного відродження другої половини XIX ст. Незважаючи на нечисленний склад (від 5 до 30 осіб), гуртки-громади виховували нове покоління національно-свідомих українських діячів, що відіграли важливу роль у формуванні та піднесенні національного руху не тільки в місті, а в Галичині загалом. Завдяки практичній діяльності громад відбувалося поширення новітньої української літератури. Збори молодіжних об’єднань мали науково-просвітній характер і сприяли формуванню національної свідомості їх учасників. Головне завдання, яке ставили перед собою учасники громад, було ознайомлення народу з наявними політичними питаннями з метою викликати в народі інтерес до суспільних і національних проблем.

1. Державний архів Івано-Франківської області (ДАІФО), ф. 292, оп. 1, спр. 99. – 9 арк.
2. Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО), ф. 309, оп. 1, спр. 1359. – 11 арк.
3. ДАЛО, ф. 779, оп. 1, спр. 75. – 8 арк.
4. Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника НАН України. Відділ рукописів, ф. 205, спр. 2. – 15 арк.
5. Гаврилів Б. Галицьке краєзнавство. Ч. 1 : Історичні дослідження на Прикарпатті в XIX – поч. XX ст. / Богдан Гаврилів ; [наук. ред. В. Грабовецького]. – Коломия : Видавничо-поліграфічне товариство “ВІК”, 1997. – 165 с.
6. Грабовецький В. Історія Івано-Франківська (Станіславова). З найдавніших часів до початку XX століття / Володимир Грабовецький. – Івано-Франківськ : Нова Зоря, 1999. – 303 с.
7. Драгоманов М. Австро-угорські спомини (1867–1877) / Михайло Драгоманов. – Л., 1889. – 106 с.
8. Івано-Франківська (Станіславівська) українська державна гімназія / [Береговський З., Грицишин М., Дейчаківський І. та ін.] ; під ред. Б. Ступарика. – Івано-Франківськ, 2000. – 352 с.

9. Кравців Б. Літературна Станіславщина / Б. Кравців // Альманах Станіславської землі : у 3 т. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – Т. 1. – С. 508–518.
10. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії : нарис суспільно-політичного руху (XIX ст. – 1939 р.) / Микола Кугутяк. – Івано-Франківськ, 1993. – 199 с.
11. Мельничук Я. Тасмний учнівський... / Я. Мельничук // Жовтень. – 1966. – № 9. – С. 133–135.
12. Підпечарський Ю. о. Василь Ільницький – священик, педагог і письменник / Ю. Підпечарський // Альманах Станіславської землі : у 3 т. – Нью-Йорк ; Торонто ; Мюнхен, 1975. – Т. 1. – С. 653–655.
13. Полек В. Майданами та вулицями Івано-Франківська / Володимир Полек. – Л., 1994. – С. 89.
14. Серета О. Громади ранніх народовців у Східній Галичині (60-і роки XIX століття) / Остап Серета // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Л., 2001. – Вип. 9 – С. 379–392.
15. Терлецький О. Галицько-руське письменство 1848–1865 рр. / О. Терлецький // Літературно-науковий вісник. – Л., 1903. – Т. 24, кн. 12. – С. 164–167.

The problem of education, structure and practical activity of Ukrainian communities is illuminated in the floor – societies which operated in a local gymnasium and teaching seminary. The role of communities of Stanislaviv opens up in development of Ukrainian national motion.

Key words: society, Galychyna, gymnasium, Stanislaviv, seminary, group.

УДК 572.9:631.2
ББК 63.5 (4 Укр)

Маріанна Бацвін

ОСОБЛИВОСТІ КОНСТРУКТИВНИХ ТИПІВ ГОСПОДАРСЬКИХ БУДІВЕЛЬ ОПІЛЛЯ НАПРИКІНЦІ XIX – у 30-х рр. XX ст. (на матеріалах Рогатинського та Галицького районів)

У статті мова йде про особливості конструктивних типів господарських будівель Опілля наприкінці XIX – у 30-х рр. XX ст. на матеріалах Рогатинського та частково Галицького районів. Життя кожної родини було пов'язане з матеріальною культурою, яка, у свою чергу, відображала в собі господарську діяльність. Характер і кількість господарських будівель двору завжди були безпосередньо пов'язані із соціально-економічним станом господарства. Нині проблема комплексного вивчення господарських споруд на Опіллі в 90-х рр. XIX – 30-х рр. XX ст. залишається малодослідженою. Призначення зазначених споруд і техніка будівництва викладені в цій праці.

Ключові слова: стодола, комора, пивниця, стайня, обора, криниця, вулик.

Давні хліборобські традиції українського селянства знайшли своє відображення в різних сферах життя народу, його матеріальній і духовній культурі. Важливе місце в пізнанні цих традицій займає народна архітектурна спадщина й, передусім, будівлі, що безпосередньо були пов'язані з хліборобською справою. Від характеру заняття мешканців залежали форми та розміри, кількість господарських будівель у садібі. Господарські будівлі на Опіллі поділялися на будівлі для зберігання продуктів землеробства, для худоби, для схову сільськогосподарського інвентаря. З давніх часів обов'язковою приналежністю двору було житло, ями для зберігання зерна та продуктів харчування і спеціальний загін для худоби. У пізніші часи деякі з них втратили своє застосування (ями на зерно, загін для худоби), а на їх місці з'явилися наземні комори, а також хліви для худоби [19, с.238]. З колективізацією тридцятих років і процесом розкуркулення селяни втратили землю, а з нею і господарська діяльність занепадає. Утрачають свою актуальність і господарські споруди. Основним завданням сьогодні є те, щоб на основі польових досліджень описати конструктивність і призначення господарських та виробничих споруд і дати відповідну характеристику.

Саме тому актуальність теми зумовлюється й тим, що нині проблема комплексного вивчення господарських і виробничих споруд на Опіллі в 90-х рр. XIX – 30-х рр. XX ст. малодосліджена. У зв'язку із цим, постала потреба вивчити й узагальнити знання про особливості будівництва та означити їх етнокультурну характеристику. Тому

основне завдання бачимо в проведенні комплексного аналізу будівництва та призначення, які побутували в населення Опільського історико-етнографічного району.

Основний масив джерельних матеріалів становлять польові матеріали, зібрані нами впродовж 2004–2006 років і науковими працівниками Музею народної архітектури та побуту Прикарпаття протягом 1999–2004 рр., який знаходиться на території Національного заповідника “Давній Галич”. Типи й форми сільських поселень Опілля, типи й варіанти забудови селянських дворів ще недостатньо висвітлені в етнографічній літературі. Окремі аспекти проблеми розкриті в публікаціях В.Самойловича [24], А.Данилюка [18], Т.Косміної [20], Р.Радовича [21].

Усі господарські будівлі за їх функцією можна розподілити на такі групи:

- будівлі для зберігання продуктів землеробства: клуня (“стодола”), комора (“шпіхлір”), коші (“кошниця”, “кош”), льох (“погріб”, “катрага”, “катрана”, “пивниця”);
- будівлі для худоби: хлів, хлівець, стайня, обора (“гобора”), саж (“бурдей”, “карник”, “куча”), курник;
- будівлі для схову сільськогосподарського інвентаря: повітка, шопка, взовня, піддашся (“піднакат”);
- інші будівлі двору: сушні, літні кухні, бані тощо;
- малі архітектурні форми: вулики, криниці, огорожі, місця відпочинку [20, с.86].

З розповідей старожилів сіл Бабухів, Юнашків, Куничі Рогатинського району з господарських будівель на території Опілля виділяються стодола, клуня, комора, кошниця, льох, стайня, обір, куча, курник, сушарня, криниця [8, с.10]. Ці будівлі розміщувались одна від одної на відстані певного плану, який був притаманний даній місцевості. У тридцятих роках ХХ століття господарські будівлі зводилися за дозволом обов’язкового припису влади при спорудженні будинків на селі [2, арк.1]. У ці роки план під будівництво житла селянин мав право купити. Залежно від розміру купленої землі під забудову обмежувались і розміри господарських будівель [2, арк.4]. Заможніший селянин міг зводити будівлі великі й добротні, бідніший селянин споруджував хату, у якій розміщувалася комора, до хати з тильного боку прибудовували шопу. Окремо на подвір’ї споруджували stodільчину та стайню, які об’єднували одним дахом. Найнеобхіднішою господарською спорудою багатшого землеробського двору була клуня (“стодола”). У ній зберігалися зерно, солома, сіно й немолочені снопи жита, пшениці, вівса, ячменю, гороху, конопель, льону, гречки. Клуню як окрему споруду розміщували на значній відстані від житла й максимально наближували до городу, згідно з планом побудови [2, арк.6]. Таке місцезнаходження її на садибі відповідало зручності в’їзду з поля та оберігало цю споруду від небезпеки вогню. Лише зрідка клуню ставили праворуч від в’їзду, у кутку “обійстя”, проте й тоді намагалися віддалити від решти будівель городом чи кукурудзяним клином. Крім осібного розташування, великого значення надавалося вибору місця. Окрема споруда стодоли (“клуні”) була притаманна заможним селянам – господар [23, с.730]. Обезземелення селян, яке особливо посилювалося на початку ХХ століття, зумовило зменшення розмірів усіх господарських будівель у середняцьких і бідняцьких господарствах і змушувало об’єднувати споруди, заощаджуючи землю садиби. Саме тому на Опіллі на той період припадає поява другої групи планувальних структур клуні, коли вона об’єднується спільним дахом із шопою, коморою, хлівом, стайнею. У селах Залуква, Кринос Галицького району зустрічаються клуні (“стодільчини”), об’єднані спільним дахом із хатою. Цей тип прибудови був характерний для бідних безземельних селян. У багатьох дворах обік клуні влаштовували вузький піддашок (шопу) для зберігання соломи та паші. Іноді робили досить великий винос даху (“піднакат”, “заїзд”), куди ставили віз і сани (“стодола з піднакатом, із заїздом”). Такі

типи прибудови зустрічаються в селах як Галицького, так і Рогатинського районів [9, с.11].

Як розповіла Торган Марія Михайлівна, жителька с. Юнашків Рогатинського району, у кінці ХІХ – першій третині ХХ століття в конструкціях стодоли, зокрема для підтримування даху, використовувалися сохи [9, с.2]. Стіни були складені із соснових брусів. Дах тримався на чотирьох сохах, закопаних у землю. На природні підвалини клали поздовжній сволок, на який опиралися вгорі крокви.

У селах Блюдники, Тимерівці, Пукасівці, Мединя Галицького району стодоли будували висотою до восьми метрів, каркас був дерев'яний, стіни – на стовпах, дильовані деревом-кругляком, коленим навіпіл [10, с.44]. У стодолах також вимолочували й сушили зерно. У плані стодола була чотирикутна з дахом на кроквах. З метою покращення вентиляції її ніколи не обмазували глиною. Для покрівлі даху використовували соломку.

У Рогатинському районі траплялися господарські будівлі каркасної конструкції, у яких простір між стовпами каркаса заповнювали горизонтально-городженим плотом з лози чи ліщини (Чагрів, Колоколин) [11, с.45]. В'їзні ворота, що сягали триметрової висоти, могли розміщуватися по поздовжній чи поперечній осі будівлі (нерідко з двох боків). Таким чином забезпечувався наскрізний проїзд. У центрі будівлі, як і перед стоделю, у дворі розміщувалася площадка для обмолоту зерна (відкритий тік), який обов'язково обмазували глиною з половиною [12, с.48].

Традиційне землеробство й переважно зерновий напрям господарювання на Опіллі сприяли розвитку й розповсюдженню на селі (особливо в ХІХ ст.) іншого типу будівлі – комори. Її використовували для зберігання запасів зерна, а також могли зберігатися в ній продукти харчування та одяг. У коморі знаходилися жорна, ступа, різні вжиткові речі. У літню пору приміщення слугувало житлом. Оскільки комора була ознакою заможності господарів, то її ставили з найкращого лісоматеріалу. Бартків Андрій Ількович, житель села Бовшів Галицького району, описав комору так: чотирикутна (наближена до квадрата, або дещо видовжена в плані) споруда з міцною підлогою та стелею. Будівлю піднімали над землею, кладучи нижній вінець зрубу на дубові стояки чи каміння. Стіни комори зводили з глини (“вальковані”, “дильовані”). Споруда постійно провітрювалась і, відповідно, створювалися необхідні умови для зберігання зерна, яке засипали в засіки. Інколи для господарських потреб використовували горище комори. Дах споруджували на кроквах. На відміну від інших господарських будівель двору в коморі, як і в хаті, робили стелю. Комори могли бути осібні, але зустрічаються частіше об'єднані спільним дахом з житлом і тому є продовженням житла. Завдяки тому, що при спорудженні комор основна увага приділялася міцності будівель, окремі об'єкти цього типу вціліли до наших днів, а саме – у селах Чернів, Кліщівка, Юнашків Рогатинського району. Започаткована в далекому минулому комора-кліть відіграла важливу роль і в еволюції житлових споруд. Як зазначає В.П.Самойлович, трикамерне житло, передусім, виникало завдяки поєднанню однокамерного житла і комори, що розміщувалася поруч [24]. Зразком цього є комора із села Вікторів Галицького району, що експонується в Музеї народної архітектури та побуту Прикарпаття Національного заповідника “Давній Галич”.

Серед зернових культур майже всюди на Опіллі займалися вирощуванням кукурудзи. Зберігали її в качанах у спеціально збудованій будівлі – кошниці. Кошниця (“кош”) – плетена з лози або з ліщини кругла чи овальна в плані з розширенням угору споруда до 2,5–3 м заввишки. Споруда піднімалася над землею на 30–40 см, її клали на патики або каміння. Завершувалася чотирихилим солом'яним дахом із значними виносоми стріхи або сніпком. Запобігаючи деформації коша (під вагою кукурудзи), інколи його скріплювали скобами. Ставили кошницю на подвір'ї проти хати або обік

стодоли [20, с.97]. Такі кошниці можна спостерігати й донині в селах Рогатинського та Галицького районів [13, с.55].

Льох (“пивниця”) – примітивна споруда, заглиблена в землю і призначена для зберігання картоплі й овочів [21, с.384]. Побудову такого льоху згадує І.М.Наявко, жителька села Журів Рогатинського району [5, арк.3]. Копали такі ями на подвір’ї чи городі. Накривали зверху соломною і прикидали землею. У причілку льоху робили двері. Такі ями ще й нині зустрічаються в селах Рогатинського (Кліщівка, Юнашків, Залужжя) і Галицького (Бовшів, Блюдники, Тимерівці, Кунічі, Курів, Кукільники, Залуква) районів.

Стайня – приміщення для утримання худоби та коней [6, арк.2]. Місце під будову повинно було бути легкодоступне з вулиці й мати твердий ґрунт. Дах з вогнетривкого матеріалу. Для телят і молодняка ставили окремі клітки. Стайня мала бути світла й легко продуватися. Хідники й стійла – непроникні, й легко чиститись. Стіни споруджували в закидку (тобто дильовані) і ліпили глиною, яку замішували із січеною соломною або половиною. Стайня середнього за достатком господаря, в основному по плану на 2–3 свині, 15 курей, 2 кози й одну корову, була довга на 4,40 м, широка на 5 м, висока на 2,20 м. Щоб у стайні було чисте повітря, у стіні будували канал світлості (14x20 см) і вікно (1x0,80 см), через те, що тільки велике вікно в сполученні з повітряним каналом у стіні регулювало чистоту повітря і температуру стайні [1, арк.1]. Стеблю робили пристаючою і збудованою так, щоб важке повітря стайні не могло крізь неї перейти на стрих і псувати там сіно й полу. Тяжкі роботи виконувалися толокою. У селі Бабухів Рогатинського району стайні будували на подвір’ї під прямим кутом до хати. Стайнею завершувався комплекс споруд. Величина її залежала від заможності родини. Біля стайні ставили обору – відгороджений плотом простір перед стайнею для денного утримання худоби. Біля стайні й стодоли добудовували кучі, карники [13, с.55].

Куча – споруда для утримання свиней. Переважно рублена або ж у закидку, піднята над землею. Долівку в кучі виложували цеглою на ребро й заливали цементом, щоб у ній не утворювались ями. Висота її не перевищувала 2,20 м, тому що свині скоро мерзли [1, арк.2]. Від подвір’я біля стайні розміщували курник. Це – плетена з лози або ліщини споруда, ліплена глиною, кругла, овальна чи прямокутна в плані (висотою до 1,5 м), вона призначалася для утримання курей. Він не повинен був бути занадто теплий та мав досить місця для руху курей. Курник примикався високими дверима – 1,80 м. Самі двері робили так, що для висоти 1 м зложені з дощок, а далі 0,80 м ішла рама з натягнутою дротяною сіткою [1, арк.2]. Ще курник ставився у дворі проти вікон хати. Інколи, об’єднуючись з тином, служив переділкою чистого двору й городу. До стайні прилягала повітка, де зберігали сільськогосподарський інвентар [20, с.102].

Майже в усіх селах Рогатинського та Галицького районів Опілля на подвір’ї ставили оборони, де зберігали корми для худоби. Це – проста споруда із чотирьох стовпів, над якими укріплювався пересувний (по вертикалі) солом’яний дашок. Висота споруди – до 5 метрів. У селах промислового вирощування фруктових садів широко побутували сушарні для сушіння фруктів. Сушарня – заглиблена в землю або наземна споруда, у якій установа пач для сушіння фруктів.

У селі Залуква Галицького району в 30-х роках існували розсадники овочевих дерев, кущів і насінне господарство А.Терпеляка. Тому тут сушарні були звичним явищем [17, с.145].

До групи, умовно названої “малі архітектурні форми”, віднесені вулики, криниці й огорожі [20, с.105].

На подвір’ї (с. Комарів, Кринос, Блюдники, Тимерівці, Залуква та інші) копали криницю, стіни якої мурували з каменю або викладали деревом у зруб. З допомогою простого теслярського інструмента – сокири народні майстри створили ряд варіантів зрубового цямриння та елементів “журавля”. У селі Блюдники Галицького району

“журавель” зберігся і досі. Над криницею майстрували чотирикутної або круглої форми конструкцію для безпечного користування. Над верхньою дерев'яною чи кам'яною конструкцією (подалі від неї) вкопували стовп висотою понад 3–4 метри з розвилкою вгорі для вкладення в нього горизонтального більш легкого стовпа, до якого прикріплювали держак, на кінці якого примотували відро. Криниця з такою конструкцією набирання води одержала назву “журавель”. Найбільш значним зовнішнім конструктивним елементом криниць є стояки з підпорами для даху. До них кріпляться вал і колесо або ручка (“корба”) для діставання за допомогою довгого ланцюга (“троса”) води. Такі криниці були поширені в селах Рогатинського та Галицького районів. У селах Залуква, Шевченкове, Пукасівці та інших Галицького району криниці копали не тільки на подвір'ї, а й на так званих вигонах села. До таких криниць по воду ходила не одна сім'я, а декілька, тобто вони були в загальному користуванні [7, арк.4]. Копаючи криниці, ураховували, що ґрунтові води залягають на глибині від 1,5 до 5–8 м. У деяких горбистих місцевостях навіть до 30 метрів або ж і 60, тобто артезіанські криниці. Глибина криниць у селі була різною, залежала від географічного розташування тієї чи іншої частини села [14, с.38].

У кінці XIX – на початку XX ст. виробництвом меду займалися на Опіллі доволі поширено. Про це свідчать збережені донині на території Опілля давні топоніми та гідроніми Медина, Медуха (села Галицького району). У лісових околицях Рогатинщини в селах Стратин, Кліщівка, Пуків, Чесники, Заланів і Дички також займалися виробництвом меду [22, с.522]. У переважній більшості селяни робили вулики із суцільних, видовбаних зсередини дерев'яних колод (“бортів”). Зверху такі колоди покривали солом'яним стіжковим дашком. У заможних господарствах на початку XX ст. з'явилися нові рамкові вулики, чотирикутні в плані, з каркасною конструкцією стін і двосхилим дашком.

Огорожа об'єднувала весь двір в єдиний архітектурний комплекс. Уздовж неї, особливо від дороги, росли найчастіше декоративні дерева: акація, верба, ясен, тополя, бузина та інші. Тип огорожі залежав від достатку господаря та розміщення двору. Найкращу огорожу ставили з фасадного боку. У заможних господарствах садиба огорожувалася парканом, висота якого дорівнювала 160–180 см. Зверху паркан прикривався одно- або двосхилим солом'яним чи дощаним дашком (у селах Юнашків, Куничі, Кліщівка Рогатинського району) [3, арк.3]. Для довговічності паркан змашували дьогтем. Інші господарі обгороджували свою садибу горизонтально плетеним тинком (“плотом”). Для плетіння використовувалася лоза й рідше ліщина. Через кожні 30–40 см забивали кілки висотою 160–180 см і переплітали 2–3 лозами. На кутах для міцності споруди закопували 15–20-сантиметрові стовпи. Деякі тини теж увінчувалися дашком. Бокові плоти середняки та бідняки городили вертикально з горішнього пруття. Незаможні сім'ї для огорожі використовували бадилля соняшника, кукурудзи, які вертикально прив'язувались до двох горизонтальних паралельних лат [28, с.475].

Для входу з вулиці у двір майстрували брами або ворота. Брами в другій половині XIX ст. споруджували найзаможніші господарі. Складалася брама з двох зверху півкруглих половинок загальною шириною біля 3 м і висотою до 2,5 м. Дашок виплітали з лози й накривали соломою. І лише на початку XX ст. виготовляли з дощок [26, с.211].

Поруч з брамою прибудовували фіртку. Залежно від заможності й фантазії господаря ворота були різноманітними. Але, як правило, однопільними, шириною 2,5–3 м – “щоб заїхав віз із снопами”. У їх основі був чотирикутник із жердин, який кріпився двома хрестовинами або одною хрестовиною і двома жердинами, які посередині сходилися кутом. У селах Чернів, Козари, Бабухів Рогатинського району низ воріт оббивали дощечками (40–50 см) [15, с.25].

Бідніші господарі виготовляли ворота з тонких жердин й обплітали їх вертикально лозою. Ворота або брами відкривалися для господарських потреб та урочистих процесій (похорон, весілля). Поряд розміщувалася фіртка шириною 100–120 см, оббита

або переплетена лозою. Від вулиці вздовж викопували рови (“окопи”), через які на ширину воріт споруджували мости. Берег окопу засаджували деревами, чагарниками [16, с.26].

Отже, господарські споруди обслуговували цілий ряд життєво необхідних для селян процесів залежно від переробки та зберігання продуктів. Основні типологічні характеристики господарських споруд і дані народної термінології свідчать про етнокультурну єдність Опілля з іншими сусідніми регіонами, а саме: Покуттям, Бойківщиною, Західним Поділлям, відмінність їх полягає у функціональності та конструктивній різноманітності при будівництві.

1. Центральний державний історичний архів у м. Львів, ф. 302, 1899–1944 рр. Описи. Пол., укр. мова Крайове господарське товариство “Сільський господар”, м. Львів, оп. 1, спр. 661. – 5 арк.
2. Там само, ф. 302, 1899–1944 рр. Описи. Пол., укр. мова Крайове господарське товариство “Сільський господар”, м. Львів, оп. 1, спр. 657. – 6 арк.
3. Науковий етнографічний архів Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, ф. 1, оп. 8, спр. 1. – 4 арк.
4. Там само, ф. 1, оп. 8, спр. 2. – 5 арк.
5. Там само, ф. 1, оп. 8, спр. 3. – 4 арк.
6. Там само, ф. 1, оп. 8, спр. 4. – 6 арк.
7. Там само, ф. 1, оп. 8, спр. 5. – 7 арк.
8. Звіт етнографічної експедиції Національного заповідника “Давній Галич” 1997 р. – 20 с.
9. Звіт етнографічної експедиції Національного заповідника “Давній Галич” 1997 р. – 20 с.
10. Звіт етнографічної експедиції Національного заповідника “Давній Галич” 1999 р. – 56 с.
11. Звіт етнографічної експедиції Національного заповідника “Давній Галич” 1999 р. – 56 с.
12. Звіт етнографічної експедиції Національного заповідника “Давній Галич” 1999 р. – 56 с.
13. Звіт етнографічної експедиції Національного заповідника “Давній Галич” 2000 р. – 55 с.
14. Звіт етнографічної експедиції Національного заповідника “Давній Галич” 2003 р. – 70 с.
15. Звіт етнографічної експедиції Національного заповідника “Давній Галич” 2006 р. – 75 с.
16. Звіт етнографічної експедиції Національного заповідника “Давній Галич” 2006 р. – 75 с.
17. Оголошення // Сад і город. – 1939. – Ч. 9. – С. 145.
18. Данилюк А. Б. Українська хата / А. Б. Данилюк. – К., 1991. – 160 с.
19. Етнографія України : навчальний посібник / С. Макарчук, Ю. Гошко, Р. Кирчів [та ін.] ; за ред. С. Макарчука. – 2-ге вид., переробл. і доповн. – Л. : Світ, 2004. – 516 с.
20. Косміна Т. В. Сільське житло Поділля. Кінець XIX–XX ст. / Т. В. Косміна // Історико-етнографічне дослідження. – К., 1980. – 189 с.
21. Радович Р. Приміщення для зберігання коренеплодів на території північного Прикарпаття / Р. Радович // Народознавчі зошити. – Л., 1999. – № 3. – С. 384–387.
22. Рогатинці і Рогатинська земля. Український архів. – Т. 54 : Рогатинська земля. Т. 2 : Нью-Йорк ; Сідней ; Париж ; Торонто, 1996. – С. 522.
23. Самойлович В. П. Українське народне житло / В. П. Самойлович. – К., 1972. – 194 с.
24. Сілецький Р. Б. Сільське поселення та садиба в Українських Карпатах XIX – поч. XX ст. / Р. Б. Сілецький. – К., 1994. – 138 с.
25. Тиводар М. Етнологія: навчальний посібник / М. Тиводар. – Л. : Світ, 2004. – 624 с.
26. Українське народознавство / за заг. ред. С. Павлюка. – К. : Знання, 2004. – 591 с.
27. Українське народознавство / за заг. ред. С. Павлюка, Г. Горинь, Р. Кирчіва. – Л. : Видавничий центр “Фенікс”, 1994. – С. 475.

This article is about the peculiarities of constructive kinds of thrifty buildings in Opillia at the end of 19-th and the beginning of the 20-th centuries which are based on the documents of Rohatyn and Halych districts. The life of every family at that time was closely connected with the local lore and the material culture which reflected the activity. The character and a number of manufacturing buildings were always connected with the social-economic state of managing. Nowadays the problem of complete research of production buildings in Opillia in the 90-th years of the 19-th century and in the 30-th years of the 20-th centuries is not enough investigated. The appointment of these buildings and the technique of building are represented in this research report.

Key words: *stodola, barn, beerhouse, stable, pound, well, beehive.*

ПРОБЛЕМА СЛОВ'ЯНСЬКОГО ЕТНОГЕНЕЗУ В НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ ІВАНА БОРКОВСЬКОГО

У статті досліджено невідомі сторінки біографії Івана Борковського – першовідкривача “празької культури”. Автор прослідковує наукове становлення І.Борковського від студента Карлового (Празького) Університету до академіка ЧСАН, голови археологічного товариства Чехо-Словаччини, ректора Українського вільного університету в Празі, відкриття вченого в галузі археології, проблему слов'янського етногенезу в науковій спадщині.

Ключові слова: Український вільний університет, Празький град, “празький тип”, модерна середньовічна археологія.

Вивчення родоvodu, історичних і культурних надбань українців поза територіальними межами України для піднесення національної гідності, згуртування нації, зближення культурних зв'язків слов'янських народів стало можливим тільки після проголошення незалежності України.

До маловідомих імен належить Іван Борковський, першовідкривач “празької культури”, старожитностей слов'янства, ректор Українського вільного університету в Празі.

Метою написання статті є дослідження проблематики слов'янського етногенезу в науковій спадщині Івана Борковського.

Походження і діяльність І.Борковського висвітлені в працях українських дослідників в еміграції: Я.Пастернака, В.Щербаківського, В.Кубійовича [20, с.161; 9, с.27; 10, с.448–453]. І.Борковський як “празький археолог українського походження” став відомим завдяки колективній монографії В.Барана, Д.Козака, Р.Терпиловського “Походження слов'ян” [3, с.62]. Висвітлення окремих аспектів діяльності та наукових досягнень І.Борковського знайшло відображення в роботах Т.Романюка [12, с.318–328; 13, с.448–453], Л.Крушельницької [7, с.638–642] і В.Петегірича [11, с.86–87].

З нагоди відзначення в Україні 110-ї річниці від дня народження І.Борковського 20–23 вересня 2007 року в Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича було проведено міжнародну наукову конференцію, у якій взяли участь науковці з вузів України, Чехії та його племінниця Зоя Гаюк із США. Виголошені на конференції доповіді та повідомлення дозволили висвітлити маловідомі сторінки життя і наукової творчості вченого.

За словами Надзвичайного й Повноважного Посла Чеської Республіки в Україні Карла Штіндла: “... сьогодні наші народи об'єднує Іван Борковський, українець за походженням, громадянин Чехії, який став першовідкривачем празької культури та Вікентій Хвойка – чех, що відкрив трипільську культуру і працював в Україні” [17, с.5].

Основоположник модерної чеської середньовічної археології, який виховав нову генерацію практичних археологів, Іван Борковський походив з української шляхетної родини із с. Чортовець (тепер – Городенківський район, Івано-Франківська область).

З нагоди 70-ліття від дня народження Івана Борковського його колега Ян Філіп (1900–1981), чеський археолог, академік, професор Карлового Університету, директор Археологічного інституту ЧСАН у Празі (1963–1974), голова ЧСАН, лауреат премії Клементя Готвальда писав, що перше знайомство з Іваном Борковським у нього було в 1922 р. на семінарах філософського факультету Карлового Університету. І саме лекції всесвітньо відомого вченого-славіста, автора монументальних праць “Слов'янські старожитності” і “Життя древніх слов'ян” Любора Нідерле, професорів Строчького, Схраніла визначили подальшу долю І.Борковського.

У професійному становленні молодого археолога, філософа велику роль відіграла безпосередньо практика, коли вже у квітні 1923 року він працював волонтером керамічної майстерні в тодішньому Державному археологічному інституті ЧСАН [21, s.429–432].

Отримавши добрі знання в Станіславській гімназії, І.Борковський у Празі багато читає книжок, готується до екзаменів, вивчає чеську мову, складає гімназійну матуру. Успішно закінчує Українську гімназію та два семестри Вищої педагогічної школи – Педагогічного інституту ім. М.Драгоманова [21, с.430]. Відомості про навчання в Українському вільному університеті знаходимо в каталогі студентів філософського факультету, де в 1921, 1922, 1923 рр. прізвище Іван Борковський відзначене позначкою “надзвичайний студент” [1, арк.23].

Протягом 1922–1929 рр. І.Борковський навчався на філософському факультеті Карлового Університету в Празі. Спочатку студіював на відділенні слов'янської мови, а потім перейшов на передісторію [22, s.84].

З 1925 р. І.Борковський працює лаборантом археологічного відділення Празького граду, де поряд з ним активно працює й інший українець за походженням п. Фігура [23, s.574].

У зв'язку з поверненням в Україну Ярослава Пастернака в 1929 р. [24, s.59], керівництво Інституту археології переводить на звільнене місце на постійну роботу І.Борковського (наказ С. S 747/28 від 27.06.1928 р.) на посаду асистента археолога до доктора Карла Гуда в Інститут археології ЧСАН. У його обов'язки входили детальний збір і документування археологічних досліджень. Доктор Гуд – завідувач історичного відділу Національного музею, який із 4 червня 1925 року керував науковим проектом археологічних досліджень Празького граду, затвердженим Томашом Гарріком Масариком, прививав любов до археологічних досліджень Праги молодому українцеві. Він добре розумів практичне значення археології та її методів для вивчення середньовічної історії Чеської держави. І.Борковський, отримавши великий досвід у практичній археології, разом зі своїм учителем став основоположником середньовічної археології в Чехословаччині.

Коло наукових інтересів молодого археолога не замикалося тільки дослідницьким проектом Празького граду. Він робив свої перші відкриття і поза його межами. Ним було відкрито велике поховання понад 800 осіб з періоду XI–XVI століть у західній частині валів Празького граду. І сьогодні це є найбільш досліджене середньовічне поховання в Чехії [5, с.26].

Навчаючись в університеті, І.Борковський зосереджував свою наукову діяльність на проблемах раннього неоліту. У 1929 р. він захистив дисертацію “Східна культурна область і питання культури шнурової кераміки”, яка вперше аргументовано вказувала на проблематику походження цієї культури [25, s.535].

Іван Борковський активно вивчав археологію епохи слов'янського середньовіччя та проблеми Праги й Лівого Градця зокрема. Його знахідка кельтської скульптури з Мшецьких Жерговиць, по суті, донині унікальна в усій кельтській Європі.

Починаючи з 1925 року, І.Борковський вивчає і веде обробку кераміки з підйомного матеріалу в Празькому граді. Після смерті Йозефа Антоніна Їри цікавиться збіркою керамічних знахідок з північної частини Праги, зайнявся реконструкцією ірових знахідок на Ганспауліці.

Ці дослідження привели І.Борковського до глибшого вивчення слов'янської кераміки й культури від їх початків до середньовіччя. Під час великої кількості досліджень, які І.Борковський почав проводити на празькій території, він близько ознайомився з найдавнішим празьким минулим. Завдяки цим дослідженням, він за короткий час виріс у видатного експерта з наукових польових методів з особливим розумінням стратегічних проблем і відношення окремих місць знахідок до всього

середовища. У зв'язку із цим, достатньо згадати принаймні деякі празькі дослідження: поховання на Лютеранській площі та на Бартоломейській вулиці, дослідження в монастирі бл. Анежки на Франтішку, на Єлені (Оленячій) вулиці, на Штепанській вулиці, пізніше біля Манежу (Іздарни), на території Бетлемської каплиці, у монастирі св. Анни (відкриття ротонди Тамплієрів) і в багатьох інших місцях. Результатом цих досліджень стала не лише публікація нових знахідок, але й вивчення спеціальних проблем найдавнішого слов'янського минулого, питань розвитку кераміки, дорожочинностей і деяких інших проблем суспільної структури.

І.Борковський, зібравши подальші аналогічні археологічні знахідки з Чехії, Моравії та інтерпретувавши це як вияв присутності давніх слов'ян на чеських землях, датував їх VI століттям і назвав "празьким типом".

Інтенсивна наукова діяльність І.Борковського, який шукав нові шляхи пізнання, вилилась у велику працю "Старослов'янська кераміка в центральній Європі". Вона для слов'янської археології мала далекосяжне значення.

Книга І.Борковського привернула увагу німецьких археологів. Від найгіршого для автора, тобто від депортації та концентраційного табору, урятував австрійський археолог із Відня Карл Віллфонседер, який проголосив, що йдеться про невідому працю, яка неварта того, щоб нею цікавилися німецькі інституції. Така, за словами Яни Марікової, доктора археології з відділення археології Празького граду Інституту археології ЧСАН, невидима колегіальність інших осіб, заступництво, зокрема, Едуарда Бенеша зберегли життя Іванові Борковському за його великий вклад у розквіт культури Чехо-Словаччини [18, с.10].

Її перша глава вийшла в "Пам'ятках археологічних" (т. 41 за 1936–38 рр.), а повністю й окремою публікацією робота вийшла в 1940 р. У ній автор уперше зібрав увесь доступний матеріал і розробив "празький тип" слов'янської кераміки як найстаріше підтвердження слов'янського поселення. Хоча відомі на той час знахідки дозволяли йому зробити, насамперед, типологічний аналіз (тільки в кількох випадках він міг базувати його й на власних дослідженнях), йому вдалося запровадити до наукової літератури слов'янську кераміку "празького типу" як археологічний документ слов'янського поселення найпізніше VI століття і, таким чином, заповнити прогалину в існуючих відомостях; субстрат, з якого розвинулася кераміка, він шукав в епохах набагато давніших, будучи особисто впевненим щодо стародавності слов'янського поселення в Центральній Європі.

Робота І.Борковського вийшла під час війни та німецької окупації, коли чеські вищі навчальні заклади вже були зачинені, а чеські наукові інститути поступово підпорядковувалися німецькому нагляду. Хоча спочатку робота мала ввійти до 2 тому серії Інституту праісторії Карлового Університету "Praehistorica", вона вже не могла бути так названа в період видання; решта тиражу невдовзі після видання була вилучена з обігу, і тодішня офіційна німецька наука вважала необхідним видати окрему публікацію, яка б протистояла всім висновкам книги Борковського [18, с.10].

"Празький тип" слов'янської кераміки продовжує й нині залишатися невід'ємною складовою слов'янської археології і надалі опрацьовується та спостерігається в контексті зі знахідками інших областей.

Празька культура – це археологічна культура давніх слов'ян (V–VII ст.) у Центральній і Східній Європі (від Ельби до Дунаю і Середнього Дніпра). Названа за характерною ліпною керамікою, уперше виявленою поблизу Праги чеським археологом І.Борковським [6, с.259]. Дослідник відмітив, що подібна глиняна кераміка відома також на території Польщі й Німеччини, і запропонував назвати її празькою, вважаючи при цьому, що вона розвивалася автохтонно з кераміки поховальних урн і кельтської. У деяких роботах ця культура об'єднується з корчацькою і називається празько-корчацькою (Prague-Korchak Culture).

Празька культура представлена неукріпленими поселеннями з хатами-напівземлянками, що мають печі-кам'янки, полями поховальних урн, ґрунтовими безкурганними могильниками й курганными могильниками з трупоспаленням. Господарство представлене землеробством і скотарством. Основним типом празької кераміки є високі горщики із злегка звуженою горловиною та коротким вінцем. Найбільше їх розширення припадає на верхню третину висоти. Поверхня таких посудин звичайно коричнева, рідко дещо зглажена. Більшість посудин не мають орнаменту, тільки рідко трапляються горщики з косими насічками по верхньому краю вінця. Уся ця кераміка виготовлена без допомоги гончарного круга.

Головними пам'ятками празької культури є неукріплені поселення – селища. Звичайно вони розміщувалися по берегах річок та інших водойм, часто на схилах терас. Рідко знаходились і на відкритих місцях плато. Селища мали в основному невеликі розміри й склалися в середньому з 8–20 господарств [14, с.64].

Спочатку празька культура була поширена на території південної Польщі, Чехословаччини й північно-західної України. Пізніше її ареал розширився в північну частину Польщі, східні райони Німеччини, Південну Білорусь, середню частину Правобережної України, Молдавію і Румунію. Це привело до змішування празької культури з місцевими, більш ранніми культурами й виникнення локальних варіантів. Відслідковується спадковий зв'язок празької культури з більш пізніми слов'янськими культурами [8, с.109–110].

Сьогодні пам'ятки празької культури входять до складу великої празько-корчацької слов'янської культури. Вона поширена на території від Прип'яті й Середнього Дніпра на північному сході до Дунаю на півдні та межиріччя Ельби й Заале на заході, а на півночі від Карпат доходить до верхів'я Вісли. Ці пам'ятки займають суцільний величезний регіон навколо Карпатських гір, зберігаючи при цьому культурну єдність.

Перші пам'ятки празько-корчацької культури відкрив на Волині наприкінці ХІХ століття український археолог Сергій Гамченко. Широкі дослідження цих пам'яток почалися тільки після Другої світової війни [4, с.19].

Пам'ятки празько-корчацької культури досліджувалися на території України (В. Баран), Румунії, Словаччини, Чехії, Польщі, Німеччини та інших придунайських країн. Археологи виділили чотири групи слов'янських пам'яток раннього середньовіччя, що датуються в межах V–VII або VI–VII ст.: колочинська, пеньківська, дзедзіцька та празько-корчацька. Ці культури належать історичним слов'янам, відомим за писемними джерелами.

Керамічний посуд “празького типу”, виявлений у сусідніх із Чехією країнах, став підтвердженням проживання слов'ян на цих територіях і того, що “празька культура”, відкрита І.Борковським, є найдавнішою європейською культурою. Її відкриття допомогло спростувати шовіністичну точку зору німецьких учених про належність “празького типу” германцям і пізню появу слов'ян в Європі.

Ім'я Борковського тісно пов'язане з дослідженням двох найважливіших місць знахідок (розкопок), які є свідками зародження Чеської держави та її найдавнішої історії: Лівого Градця та Празького граду. Дослідження в найстарішій резиденції Пржемысловичів почалися ще перед Другою світовою війною і були закінчені в 1954 р. Завдяки цим дослідженням, було висвітлено спосіб укріплення власне городища й передмість, спосіб спорудження будівель у городищі й уявлення про князівську резиденцію в ІХ столітті, перш ніж вона була перенесена до Празького граду. І.Борковський оприлюднив часткові результати досліджень у численних попередніх нарисах і статтях і нещодавно в окремому томі серії “Пам'ятки нашого минулого”. В археологічних і наукових колах відома ретельність його досліджень й особлива здатність зрозуміти й складну ситуацію та відрізнити її в усіх тонкощах. У цьому напрямі І.Борковський став визнаним учителем молодших поколінь, які багато почерпнули з його досвіду.

Відкриття найдавнішого костелу на Празькому граді – костелу Діви Марії було важливим для вивчення давньої чеської історії. Ця будова була розпочата 882–884 рр. і пов'язана з початком Чеської держави. На Празькому граді вона стояла до кінця XIII ст., потім була знищена. Пошук костелу розпочався в другій половині XIX ст.

Іван Борковський на основі знання археологічних теренів сформулював своє уявлення про локалізацію будівлі в публікації “Про початки Празького граду і про найдавніший костел у Празі” (1949). Це – перша публікація в чеській археологічній літературі, у якій археологічні аргументи посприяли історичним висновкам. Свою гіпотезу він зміг підтвердити археологічними дослідженнями й у 1950 р. віднайти костел Діви Марії.

З 1930-х років І. Борковський проводив дослідження, окрім Празького граду, також і в Празі. Найбільшої інтенсивності ця праця набула в 50-х і 60-х роках. Результати досліджень вели до формування нового погляду на початки Праги. Його висновки, опубліковані 1964 р., викликали скепсис як в істориків, так і в археологів. Так тривало приблизно 20 років, доки не були підтверджені подальшими археологічними дослідженнями. Нині гіпотеза І. Борковського є частиною найдавнішої історії Праги.

Доктор Іван Борковський активно співпрацював з Педагогічним інститутом ім. Михайла Драгоманова, Українським історико-філологічним товариством у Чехо-Словаччині, брав активну участь у міжнародних наукових форумах, з'їздах, конгресах у Берліні, Парижі, Лондоні, виступав з науковими доповідями на Міжнародному з'їзді славистів у Варшаві, українських наукових з'їздах 1926–1932 рр. у Празі. Член Наукового товариства ім. Шевченка у Львові з 1938 року.

Упродовж п'яти років, починаючи з 1939, І. Борковський був ректором Українського вільного університету в Празі. Він прагнув налагоджувати контакти з українськими науковцями.

З 1954 р. учений очолював відділення середньовічної археології Чеської академії наук, а з 1968 до 1975 рр. – Чеське археологічне товариство. У 1961 р. він захистив дисертацію “Празький град у світлі нових досліджень”.

Таким чином, важливе місце в науковій діяльності І. Борковського посідала проблема слов'янського етногенезу, дослідження празької культури.

1. Центральний державний архів вищих керівних органів влади та управління України, ф. 3859, оп. 1, спр. 347. – 123 арк.
2. Державний архів Івано-Франківської області, ф. 2, оп. 14, спр. 5 “а”. – 53 арк.
3. Баран В. К. Походження слов'ян / Баран В., Козак Д., Терпиловський Р. – К. : Наукова думка, 1991. – 225 с.
4. Баран В. Кий, Щек, Хорив, їх сестра Либідь та прародителі українського народу / В. Баран. – К., 2007. – 64 с.
5. Коваль І. Ярослав Пастернак – дослідник старожитностей України / І. Коваль, І. Миронюк. – Івано-Франківськ, 2006. – 144 с.
6. Корінний М. М. Короткий енциклопедичний словник з культури / М. Корінний, В. Шевченко. – К., 2003. – 384 с.
7. Крушельницька Л. Праця українських археологів в еміграції / Л. Крушельницька // Записки НТШ. Праці археологічної комісії. – Л., 1998. – Т. ССXXXV. – С. 638–642.
8. Левкун Я. Археолог Іван Борковський: повернення у славі в Україну / Я. Левкун. – Снятин, 2007. – 232 с.
9. Пастернак Я. Археологія України / Я. Пастернак. – Торонто, 1961. – 790 с.
10. Пастернак Я. Мої зустрічі зі старовинною / Я. Пастернак // Український історик. – 1978. – № 1–3. – С. 448–453.
11. Петегирич В. Іван Борковський – видатний археолог з Прикарпаття / В. Петегирич // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Л., 1997. – Вип. 7. – С. 86–87.
12. Романюк Т. Навчання та дослідницька праця Ярослава Пастернака у період еміграції (1920–1928) / Т. Романюк // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2006. – Вип. 10. – С. 318–328.

13. Романюк Т. Наукова діяльність Івана Борковського в Чехословаччині / Т. Романюк // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2008. – Вип. 12. – С. 448–453.
14. Русанова И. П. Славянские древности VI – IX вв. между Днестром и Западным Бугом / И. П. Русанова. – М., 1973. – 234 с.
15. Седов В. В. Славяне в раннем средневековье / В. Седов. – М. : Фонд археологии, 1995. – 416 с.
16. Спогади Зої Гаюк, що прозвучали в ефірі радіостудії “Край” в авторській передачі Я. Левкуна, м. Городенка, 23.09.2007 р. (особистий архів автора). – 19 с.
17. Спогади Карла Штіндла, що прозвучали в ефірі радіостудії “Край” в авторській передачі Я. Левкуна, м. Городенка, 23.05.2007 р. (особистий архів автора). – 10 с.
18. Спогади Яни Маркової (аудіозапис в особистому архіві автора). – 10 с.
19. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Чернівці : ЧНУ ім. Ю. Федьковича. – ЗОШ. № 1. – С. 5. – (Архів Я. Левкуна).
20. Енциклопедія українознавства. – К. : Глобус, 1993. – Т. 1. – 400 с.
21. Filip J. Ivan Borkovsky / J. Filip // Archeologicke rozhledy. – 1967. – R. 19. – S. 429–432.
22. Sklenar K. Biograficky Slovník Českých moravskyc a slezkých archeologu / K. Sklenar. – Praha, 2005. – S. 84.
23. Nechvatal B. Památky a příroda s 8466 / B. Nechvatal. – Praha, 1977. – 574 s.
24. Rataj J. Ceskoslovenke prace o jazyce, dejinace a culture / J. Rataj. – Praha, 1977. – 124 s.
25. Rataj J. Seznení práce Dr. Ivana Borkovského / J. Rataj // Archeologicke rozhledy. – 1967. – T. 19. – S. 535–540.

In the article investigational unknown pages of biography of Ivan Borkovskogo discoverer of the “Prague culture”. An author proslidkovue the scientific becoming of I.Borkovskogo from student Karlovogo (Prague) University to the academician CHSAN, chairman of archaeological society of Chekho-slovakia, rector of Ukrainian Free University, in Prague, opening of scientist in industry of archaeology, problem of slavonic etnogenezu in a scientific inheritance.

Key words: *Ukrainian free university, Prague hail, “Prague type”.*

УДК 392

ББК 63.59 (4 Укр)

Людмила Главацька

ТРАДИЦІЙНИЙ НАРОДНИЙ ОДЯГ СХІДНОЇ БОЙКІВЩИНИ (РОЖНЯТІВЩИНИ) КІНЦЯ ХІХ – СЕРЕДИНИ ХХ ст.

У статті охарактеризований комплекс традиційного народного одягу: натільного, поясного, верхнього, головних уборів, зачісок, взуття східної Бойківщини (Рожнятівщини) кінця ХІХ – середини ХХ ст.

Ключові слова: *східна Бойківщина (Рожнятівщина), чоловічий, жіночий одяг, полотно, сукно, шкіра, натільний одяг, поясний одяг, верхній одяг, пояси, головні убори, зачіски, взуття.*

Територія Рожнятівського району Івано-Франківської області належить до Бойківщини, а саме – до її східної частини.

Багатими є його історія, давня народна архітектура, мистецтво, звичаї та побут. Народне вбрання Рожнятівщини, як і всієї України, надзвичайно різноманітне та багате. Маючи спільні риси із загальноукраїнським, одяг бойків мав свої притаманні йому особливості.

Мета розвідки – показати особливості традиційного народного одягу східної Бойківщини (Рожнятівщини). При її написанні використані літературні джерела та польові матеріали автора [1], зібрані в етнографічних експедиціях 2007–2008 років. Залучені фондові колекції Національного музею народної архітектури та побуту України, краєзнавчого музею села Цінева, Рожнятова, народних музеїв сіл Липовиця та Луги.

Для пошиття одягу до середини ХХ століття бойки використовували домоткане полотно, сукно та шкіру.

Насамперед, чим відрізняється народний стрій того чи іншого регіону, – це сорочки. Основним матеріалом для їх виготовлення було домоткане (“сирове”) полотно з льону (“лену”), рідше – з конопель (“конофель”), бо посіви льону на цій території давали кращий урожай.

“Кужівне” полотно – це тонке полотно на сорочки, найкращої домашньої роботи. З гарних лляних волокон (“повісма тонкого”) ткали густе й м’яке “повісмене” полотно. З нього шили “повісмені” сорочки. “Гребінне” полотно – середньої товщини. З вичісок – “клоччя” виходило грубе полотно – “клочене”, називали його ще “веретчине”, “зрібне” і “валовинне”. Використовували його переважно на буденні сорочки – “клочанки”, верхній одяг, а також мішки. Фабричне (“швабське”) полотно ввійшло в побут тільки на початку ХХ століття і шили з нього “швабські” сорочки.

На пошиття жіночих сорочок ішло переважно 2–3 полотнища (“півки”), були вони уставкові, короткі (довжиною біля 80 см). Навколо горловини їх збирали (“приморщували”) у мілкі складки. Такі сорочки називали “рішені”.

Рукави викінчувалися довгими до 15–20 см манжетами (“дудами”, “чохлами”), що загиналися наверх (“до загинок”). Такі характерні прийоми збереглися в одязі до середини ХХ століття.

Коміри (“ковніри”) були переважно відкладні (“виложні”), рідше стоячі (“сторчовані”), зав’язувалися вони стрічкою (“стьонжкою”, “слічкою”) або шнурочком (“завйизки”, “ущенки”).

Розріз пазухи був посередині, на відміну від сорочок центральної і західної Бойківщини, де він був збоку або ззаду.

Початок ХХ століття в Україні характеризується процесом занепаду народного мистецтва в розумінні цілісності та національної неповторності. Фабричні вироби витісняють із вжитку домотканий одяг.

У цей час сорочки шують довгими й часто до гестки. Зникають і “дуди до загинок”.

На зміну довгій сорочці в цей період приходять коротенька “журкована” блузка із ситцю та батисту. Такі вишиті блузки деякі жінки одягають у свята й донині.

Чоловічі сорочки найчастіше архаїчного тунікоподібного крою (довжиною 75–85 см) з рукавами, що викінчуються манжетами. Під рукави пришивалися бочки (у половину полотна завширшки) і ластки (“квадратові клинці”). Комір переважно стоячий, застібався гудзиком, а також зав’язувався на “ущенки”, протягнуті у дві петлі.

У свята та в неділю сорочки носили навипуск поверх штанів. У середині ХХ століття вони стають коротшими, їх починають заправляти в штани.

Одяг найбільше прикрашали вишивкою. Давніше вишивали нитками природних кольорів, а на початку ХХ століття в побут входять фабричні нитки, вовняна волічка, гарус, різнокольорові муліне.

Вишивані смуги на одязі бойків вузькі. В основі їх геометричні та геометризовані орнаментальні мотиви. Композиції прості, але виразні. Інколи в сорочках бувало по кілька різних орнаментів: на манжеті – один, на вуставці – інший, на грудях чи на комірі – ще інший. Причому нитки одні й ті ж самі, а орнамент різний. Таке оздоблення можна зустріти й на сорочках Полісся.

Краї манжетів і розріз пазухи обкидали червоними або синіми нитками петельним швом. К.Матейко у своїх працях звернула увагу на традиційну давню перевагу червоного кольору в декоруванні одягу бойків [6, с.69].

Здавна в чоловічих сорочках вишивали комір. Маніжки, у минулому, як правило, вишивкою не прикрашували, але із середини ХХ століття стали декорувати широкою вишивкою на грудях [6, с.69].

Найпоширенішими техніками вишивання на Бойківщині були хрестик і гладь. “Гладь ...була двох видів: “настилування” (лічильна гладь) і “гаптування”. Гаптування

не було пов'язане з рахуванням ниток; ...внаслідок чого візерунок виходив дещо опуклим” [5, с.77].

Використовувалася і техніка вишивання стебнівка (“стібанки”) і “кізлик”. У ХІХ столітті у вишивці переважали чорні, червоні й сині кольори, наприкінці цього ж століття з'являються ще зелені й жовті. На початку ХХ століття бойківська вишивка поступово стає поліхромною [2, с.14] і поповнюється рослинною орнаментикою з інших регіонів України. Із часом збагачується бісером і стеклярусом.

На сорочку бойкині одягали спідницю (“фартух”, “фартушину”, “димку”). Крім Бойківщини, зустрічаються фартухи на Яворівщині Львівської області та Поліссі.

Шили їх з домотканого полотна, густо призібравши складали в “закладки” біля пояса. Були й гофровані спідниці – із суцільно призбираною пілкою. У святкових – вишивали поділ.

Фарбували біле домоткане полотно рослинними фарбами. Рудий колір давало цибулиння, синій – синька, коричневий – кора дуба, чорний – кора чи шишки вільхи, а також ягоди горобини (“скоруху”), до якого додавали купований порошок – “копервас”. Був він ще синього, коричневого й зеленого кольорів.

У середині ХХ століття спідниця-фартух виходить із вжитку, її заступає з крамної матерії “димка”. Шили їх, густо збираючи біля пояса, – “зборені димки”. Збирання було одночасно й оздобленням.

Міське населення, а також заможніші селяни шили одяг із крамних тканин. Це – “шалінові” спідниці з тонкої вовняної квітчастої матерії, перетканої вертикальними смугами позлітки. Такі ж спідниці носили жінки та дівчата на Лемківщині.

Побутували й спідниці з плису чорного, вишневого, темно-синіх кольорів.

Поверх спідниці бойкині одягали бавовняний фартух (“за’паску”, “запо’нку”, “пілку”, “півку”), а також вовняний “катран”. Шили їх у складки або збирали на нитку (“збиранка”) з двох пілок шириною в середньому 70 см і завдовжки 40–70 см. Зав’язувалися шворочками (“баюрцями”).

Святкові фартухи були білі, низ оздоблювали вишивкою, а також нашивали мереживо (“корунков”) і бахрому (“ресу”).

З’єднувальний шов пілок обметували петельчастим швом нитками різних кольорів, що, ритмічно чергуючись, повторювали кольори основного узору вишивки.

На початку ХХ століття фартухи шують із крамних тканин. До плисових спідниць шили й плисові фартухи, внизу багато оздоблені гаптуванням (“гафтуванням”).

Чоловічим поясным одягом були полотняні штани (“портяниці”, “портки”) з грубого “зрібного” полотна. Святкові штани шили з тонкого “повісменого” чи “куживного” полотна, іноді вишивали внизу і по швах. Штани були переважно білі, хоча дехто фарбував їх у фіолетовий чи чорний колір [2, с.138]. Фарбовані штани називалися “задублені”.

Узимку носили сукняні штани (“холошні”), що одягалися на полотняні.

З приходом радянської влади на селі з’являються сині, чорні штани з крамної матерії – галіфе (“райтки”).

У минулому поясами підперізувалися всі, без пояса не виходили на вулицю, а тим більше не з’являлися в товаристві. На Бойківщині на пояс казали “чимбір” і “крайка”. Чимбір був ширший. Пояси були вовняні смугасті чи з геометричним орнаментом. Зав’язували їх, звисивши кінці на лівий бік. Чоловіки підперізувалися і шкіряним поясом (“ременем”). На відміну від гуцульських, бойківські були вужчими (9–12 см, згодом – 5 см). Оздоблювалися скромним тисненням по шкірі, пряжкою по центрі. Осередком пошиття ременів було м. Болехів [5, с.59].

Жінки носили короткі прямоспинні полотняні безрукавки – сердаки та горсики. Святкові прикрашалися вишивкою, по краях нашивалася хвиляста стрічка – “зубка”.

На початку ХХ століття в селах з'являються сердаки з плісу чорного, темно-зеленого, темно-синього кольорів. Вишивали їх “пишно” гладдю, додаючи бісер і блискітки.

Побутували сердаки й із темної тоненької вовняної тканини у квітки.

Були й чоловічі полотняні безрукавки. За кроєм – прямоспинні, довжиною до талії, краї обшивали синьою тасьмою (“лямівкою”).

К.Матейко зазначає, що населення східної Бойківщини носило комбіновані жилетки (“камізельки”: верхня частина – з домотканого полотна, а низ – із сукна). Чоловічі безрукавки прикрашалися великими червоними хрестовидними прикрасами на кишнях, під коміром на передніх полах. Подібно оздоблювали й жіночі [6, с.71].

Зустрічалися і сукняні “камізельки” – чоловічі та жіночі.

На Бойківщині в минулому був широко розвинутий шкіряний промисел. Найбільшими його центрами були містечка Перегінське, Рожнятів, Цінева. Працювали майстри й в окремих селах району: Спасі, Липовиці, Лоп’янці.

Хутрянні безрукавки називалися по-різному: “бунди”, “бундини”, “кожуще”, “кожушина”. Носили їх чоловіки, жінки й навіть діти. Шили їх з вичиненої овечої шкіри. Крій мав свої особливості: вони були довші від гуцульських (70–72 см), просторі, розширені донизу. Виріз круглий, комір відсутній, хоча його нагадує обшитий довкола чорний смушок. Застібалися на гудзики або гаплики.

Бунда від бундини відрізнялася тим, що остання була трішки коротшою. Також різнилися довжиною чоловічі й жіночі бунди.

“Загалом оздоблення безрукавних кожушків Бойківщини не мало того різноманіття варіантів, які були на Гуцульщині. Очевидно, це пояснювалося меншою тут кількістю кушнірських осередків. І все ж ... бойківські майстри зуміли виробити свою оригінальну систему декорування... вдало поєднавши геометричний і рослинний орнамент” [5, с.67].

На передніх полах, уздовж розрізу, іноді на спинці вишивали гладдю “косиці”. Це – гаптовані “ружі”, “туліпани”, гілки з дрібними квітками й листочками, що рельєфно стелилися на білому фоні. У вишивці переважали червоні та зелені кольори, рідше вводився чорний і жовтий. Із часом стали додаватися різні відтінки рожевого, фіолетового, синього.

Верхній одяг був різноманітний за своїм матеріалом, кроєм і прикрасами. Був полотняний, сукняний і шкіряний. Носили його як жінки, так і чоловіки.

З ущільненого домотканого сукна шили верхній одяг, що в гірській місцевості називався “вуйш” (“вуйош”, “уйош”, “гуяш”, “гуйош”), у низинній і передгірській частині – “кабат” або “сіряк”. Були вони чорного, темно-коричневого, сірого й навіть білого кольорів. За кроєм – приталені, довжиною до середини стегна, застібалися на саморобні гудзики, виготовлені з дерева або шкіри, що слугували одночасно за прикрасу. Згодом саморобну фурнітуру замінюють фабричною.

Давнішими були сіряки з білого або чорного домотканого сукна. З кінця ХІХ століття починають шити коричневі [6, с.71].

В окремі роки траплявся падіж овець. Тоді шили “полотняні вуйші” з грубих ниток. Дехто фарбував їх у чорний або фіолетовий колір.

Зимовим видом одягу були кожухи. Давніші були білі, довгі, відрізнi в стані з клинами та великим коміром, який іноді досягав половини спини, застібався на гудзики. Довгий кожух “із ясної шкіри” в народі називався “твін”.

На початку ХХ століття виробництво таких кожухів поступово зменшується. Починають шити прямоспинні кожухи (довжиною 70–80 см чоловічі, 60–70 см жіночі), трішки розширені донизу, без коміра або з невеликим стоячим коміром.

У чоловічих і жіночих кожухах суттєвої різниці не було, оскільки дуже часто шили один на всю сім’ю.

Вишивали на шкірі гладдю рослинні орнаменти. Стебнівка, “кізлик”, ланцюговий шов замикали й завершували загальну композицію. Крім того, прикрашали різнокольоровими вовняними шнурами, китицями, нашивали аплікації сукном чи шкірою.

У середині ХХ століття з'являються кожухи фарбовані в червоний (“бурачковий”) колір, а також чорний і коричневий. За оздобу слугував чорний смушок, рідше сірий.

Складовим елементом зимового одягу були рукавиці, плетені з вовни та шиті з хутра. На рукави верхнього одягу часто надягалися суконні або вовняні нарукавники. Називалися вони “нараквиці” [7, с.474].

Невід'ємною частиною жіночого народного одягу були головні убори.

За часів Київської Русі дівчата носили розпущене волосся. У кінці ХІХ – на початку ХХ століття це стає винятком. У бойків з розпущеним волоссям були молода й дружка на весіллі. Такого звичаю дотримувалися під час жалоби.

Дівчата заплітали дві коси, уплітаючи до них “уплети”, “упліточки”, “опліточки”, “заплітки” із червоної вовни, згодом стрічки. Часто дівчата заплітали дві коси від чола понад вухом, схрещували між собою і заколювали роговим гребенем. Ще коси закладали високо на голові двома переплетеними рядочками. Роблячи гладку зачіску, слідкували, щоб у волосся не утворювалися гривки (“парути”).

Прикрашали голову вінками. Особливо красивим був весільний “вінчик” з позолоченого барвінку та купованих квіток (“ружечок”). Ззаду прививали 15–20 довгих різнокольорових стрічок, а також “косицю” – високий букет із квіток і пахучого зілля. У деяких селах носили вінки з павиним пір'ям (“павланий вінок”) [8, с.33].

Молодиці заплітали волосся у дві або одну косу, закручували їх на потилиці, ховаючи під хустку. А біля вух кожна жінка виставляла закладені коси.

У минулому заміжні жінки вив'язувалися (“завивалися”) наміткою (“рантухом”) у формі довгого рушника. У кінці ХІХ століття вона починає виходити із вжитку, але до середини ХХ століття використовувалася у весільній обрядовості – молода одягала її на шию.

Невід'ємним головним убором були чепці. Шили їх із лляного, а пізніше крамного полотна. “Денце” оздоблювали вишивкою, мереживом. Поверх нього давніше одягали рантух, що спадав на плечі двома кінцями. Пізніше – хустку (“фустку”, “хушчину”).

Дівчата носили хустку, не закриваючи тім'я голови. Молоді жінки носили барвисті хустки. Старші – темних кольорів і зовсім чорні. Літом жінки та дівчата одягали бавовняні світлі хустки, які купували на метри (“метрівки”). Узимку – великі картаті з грубої вовняної матерії, що називалися “плед”, менші – “півплед”. Вовняні хустки власного виробу називали “вовнянками”. Крамні хустки “шалінові” чи “шальові” надягали молодій чи на великі свята.

Способи носіння хусток різноманітні. Одним із найбільш поширених було пов'язування голови на “заушні”, щоб хустка прикривала вуха. Також пов'язували хустку на голові в такий спосіб, щоб кінці звисали на плечі – “флицен” [8, с.331]. Закутуватися хусткою в народі називалося “закурментитися”, а вив'язатися – “закотурмати” голову.

Чоловічі головні убори менш різноманітні. Зимомо носили “кучму” – смушеву шапку сірого або чорного кольору. У деяких селах – “бирки” і “кримки”.

Улітку були поширені солом'яні брилі. Носили й суконні чорні капелюхи (“крисані”) із широкими полями, загнутими догори. У свята прикрашали їх вузькою стрічкою (“пантелики”, “пантликі”). У с. Ясень парубочі капелюхи оздоблювалися “черваками” – кольоровими шнурами з волічки [8, с.336].

У деяких селах молодому на весіллі на шапку одягали й позолочений барвінковий вінок і “косицю” з павиним пір'ям.

Картузи (“кашкет”), як найбільш пізній головний убір, з’явилися в селах на початку ХХ століття.

За традицією взуття селяни виготовляли з кори дерев (лика) і шкіри. З ранньої весни й майже до морозів ходили босоніж.

Постоли (“трепки”) плели з кори липи. На нозі кріпилися мотузкою, яку протягували крізь петлі. Вони швидко зношувалися і тому завжди був запас кори для їх виготовлення, а плести вмів кожний.

У негоду до худоби одягали дерев’яне взуття, видовбане долотом із цільної деревини – “довбанки”, “диривянки”.

Найпоширенішим видом взуття в бойків, яке побутувало до середини ХХ століття, були шкіряні постоли (“ходаки”).

Робили їх з одного шматка товстої, але по можливості м’якої шкіри. Збирали кругом ноги, стягували носок, а також п’ятку ремінцем (“перепониною”). Такі ходаки називали “дзюбаті”. Примотували ходаки до ноги довгими (1–2 м) вовняними чорними “волоками”. Чоловіки – шкіряними смужками.

Під низ одягали онучі (“платянки”), літом “полотнені”, зимою “вовнені”. Крім онуч, жінки зимою одягали на ноги вовняні або сукняні панчохи (“пітколінниці”), що починалися від кістки й доходили вище колін [8, с.75].

У другій половині ХХ століття з’явилися ходаки з гуми – “гумаки”.

Жіночі шкіряні черевики на невисокому підборі були відкритими або з халявкою (“холевою”), що мала шнуровку (“кабзлі”). Прикрашалися орнаментом, виконаним різноманітною технікою.

Чоловічих черевиків виготовляли менше. На Бойківщині для лісорубів шили черевики з подвійними підошвами, які по краях для міцності були підкуті залізними шипами [5, с.47].

У минулому чоботи мав не кожний, тому їх берегли та взували лише на свята й до церкви. Бувало, що шили їх одні на все життя. Підошви підбивали дерев’яними кілочками, а до каблуків (“обцасів”) набивали підківки. Їх мали тільки заможні господарі. Найбільш відомим шевським центром східної Бойківщини були міста Долина та Болехів [5, с.14–18].

Не було дівчини та жінки без прикрас. Виготовляли їх місцеві майстри-ювеліри й купували на ярмарках.

“Справжнє” намисто – прикраса з дорогих природних матеріалів – коралів, бурштину, перлів. Заможне населення до коралів одягало дукати.

Пацьорки були скляні різнокольорові. Носили й хрестики на шнурочку або ланцюжку (“ланцку”).

У кінці ХІХ століття в селах Бойківщини поширилися нашійні прикраси з бісеру. Найрозкішнішими були “кризи” шириною 10–15 см, що покривали шию і верхню частину одягу, ніби великим коміром [10, с.499].

Крім “криз”, зустрічалися і вузчі (2–3 см) бісерні прикраси – “ланки”, що нашивалися на стрічку чи полотно й тісно обхоплювали шию. Ще й нині старші жінки одягають їх на свята чи в неділю до церкви.

З 30-х років ХХ століття повсюдними стають довгі нагрудні стрічкові гerdани [10, с.498].

Як і вишивки, бісерні оздоби мали нескладні геометричні схеми: з ромбів, квадратів, трикутників тощо. Притаманною була багатокольорна гама від п’яти до десяти кольорів, де червоному відводилася провідна роль.

Невід’ємною складовою бойківського чоловічого одягу були такі предмети, як табакерки, порохівниці, топірці, палиці, що виконували одночасно й функцію холодної зброї. Розрізнялися палиці тонкі прями (“тростинки”) та із загнутою ручкою (“ковінька”) у вигляді голови коня, вужа тощо. Палиці міщан і городян часто виготовлялися з

дорогих порід дерева. Ручки в них були металеві й кістяні (“коскані”) і мали шпильчасте окуття в нижній частині [9, с.413–416].

Носили чоловіки й своєрідну палицю-сокирку. Сокирки, відлиті з міді, називалися “гліфи”.

До особистих предметів, які носили в шкіряних поясах, належать люльки (“файки”, “пипи”). Дерев’яні та глиняні люльки (“камінки”, “черепані”) стали прототипом металевих.

Традиційний народний одяг Рожнятівщини зберіг багато архаїчних рис у крої, оздобленні, способі носіння, які майже повністю відійшли в минуле.

Жіночий стрій складався з таких компонентів: із сорочки, поясного одягу – спідниці (“фартуха”, “димки”); фартуха (“за’паски”, “запо’нки”, “пілки”, “катрану”); пояса (“чимбору”, “крайки”), плечового одягу – безрукавки (сердака, горсика, “бунди”), верхнього одягу (“вуяша”, кожуха); взуття; головних уборів (“рантуха”, чепця, хустки); прикрас.

Одяг чоловіків складався із сорочки, сукняних штанів (“холош”) і полотняних (“портків”, “портяниць”); пояса (“ременя”); плечового одягу – безрукавки, верхнього одягу (“вуяша”, кожуха); головних уборів; елементів, що доповнюють одяг.

Маючи загальноукраїнські риси, народний одяг Рожнятівщини співзвучний із народним одягом Правобережного Полісся, Гуцульщини, зокрема, у поясному одязі, головних уборах, взутті тощо.

Нагрудний одяг, верхній одяг споріднений з одягом гуцулів і населення суміжних районів Закарпаття, Угорщини, Румунії, Польщі.

1. Архівні фонди Національного музею народної архітектури та побуту України, ф. 22, оп.16, од. зб. 14, 23.
2. Будзан А. Народні художні промисли Бойківщини / А. Ф. Будзан // Збірник наукових праць “Народні художні промисли України”. – К., 1979. – С. 7–19.
3. Василечко Л. Стежками відлуння / Любомира Василечко. – Івано-Франківськ, 2003. – 286 с.
4. Гонтар Т. О. Художні особливості народного одягу західних областей УРСР (кінця XIX – початку XX ст.) / Т. О. Гонтар // Матеріали з етнографії та мистецтвознавства. – К., 1975. – С. 66–83.
5. Горинь Г. Шкіряні промисли західних областей України (друга половина XIX – початок XX століття) / Г. Й. Горинь. – К., 1986. – 276 с.
6. Матейко К. Етнографические особенности одежды бойков / К. Матейко // Карпатский сборник. – М., 1972. – С. 66–74.
7. Онишкевич М. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К., 1984. – Т. 1. – 503 с.
8. Онишкевич М. Словник бойківських говірок / М. Й. Онишкевич. – К., 1984. – Т. 2. – 516 с.
9. Станкевич М. Українське художнє дерево XVI–XX ст. / Михайло Станкевич – Л., 2002. – 446 с.
10. Федорчук О. Бісерні прикраси бойків (друга половина XIX – перша половина XX ст.) / Олена Федорчук // Бойківщина : науковий збірник. – Дрогобич, 2007. – Т. 3. – С. 495–499.

This article is about parts and materials of traditional folks cloths under (clothes), overcoat cloths, belt, hats, hair-dress, shoes of eastern Boykivshchyna (Rozhnyativshchina) end the 19th of the middle of the 20th century.

Key words: eastern Boykivshchyna (Rozhnyativshchina), men’s cloths, women’s cloths, linen, broadcloth, leather, under (clothes), overcoat cloths, belt, hats, hair-dress, shoes.

ОСОБЛИВОСТІ ТА МЕХАНІЗМИ ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕМІГРАЦІЇ

У статті розглянуто особливості та механізми правового захисту сучасної української еміграції. Проаналізовано причини “четвертої хвилі” української еміграції, визначено принципи внутрішньої політики України щодо емігрантів.

Ключові слова: міграція, міграційні процеси, українська міграція, українська діаспора, захист прав.

Складні й неоднозначні процеси розвитку українського етносу, тривалої його розірваності, відсутність консолідації, негативний вплив зовнішніх факторів призвели до того, що нині майже третина українців опинилася за межами своєї держави. Зазначена проблема останніх п'ятнадцять років в Україні широко обговорюється і є суспільно значимою. Зростання масштабів трудової міграції з України, її вплив на всі сторони суспільного життя, на розвиток міждержавних відносин, соціальної сфери, економіки, демографічної ситуації привертають особливу увагу науковців. Цією проблемою займається ряд авторів, які розкривають різні аспекти міграції, такі як Т.Бевз, А.Мокій, М.Талан, С.Чехович, Ю.Цирфа, Т.Лаврук, Т.Вісленкова, Г.Чайка, С.Вересюк та інші.

Міграційні рухи є індикатором реакції населення на зміни в економічному, політичному й соціальному житті. Явище міграції далеко не нове, воно виникло внаслідок скорочення і вивільнення робочої сили, зупинки виробництва, банкрутства та ліквідації підприємств промисловості тощо. Однією з домінуючих тенденцій України у сфері міжнародних економічних відносин є інтеграція у світове господарство, саме тому проблема української еміграції є актуальною проблемою сьогодення.

Мета статті – вивчення процесу вдосконалення правових механізмів щодо розв'язання проблем сучасної трудової міграції “четвертої хвилі”, дослідження особливостей удосконалення законодавчої бази стосовно регламентування взаємодії України із закордонними українцями, упорядкування міграційних потоків.

Під міграцією розуміють зумовлене економічними, а також політичними, соціальними причинами постійне або тимчасове переміщення працездатного населення з одних країн до інших. Міграція є складовою світової системи господарювання, вона – результат еволюції робочої сили, системи міжнародного поділу праці та інтеграції. За розрахунками експертів ООН, у 2000 р. близько 140 млн людей, тобто близько 2% світового населення, мешкали не в тій країні, у якій народилися.

Еміграція має позитивні й негативні сторони. Позитивна сторона полягає в тому, що міграція є способом вирішення довготривалих економічних і демографічних проблем на рівні суспільства в цілому. Зайнятість, зменшення реального показника рівня безробіття, збереження трудових навичок, можливість отримання доходів, надання допомоги своїй сім'ї (за різними оцінками така допомога щороку становить від 2,5 до 5% ВВП) та обмін досвідом. Різні форми зовнішньої та внутрішньої міграції в цьому випадку являють собою фактори стримування природного зменшення населення.

Разом з тим до негативної сторони відносимо те, що міграційні процеси несуть у собі соціальні та соціокультурні загрози на рівні суспільства й окремих територіальних спільностей, відтік кваліфікованої робочої сили з України, зруйнування, у багатьох випадках, родинних зв'язків, недостатній соціальний захист трудящих-емігрантів [9, с.21].

Серед причин, які стимулюють процес міграції, більшість дослідників виокремлюють: економічні кризи, вищі стандарти праці, якості життя в економічно розвинених

країнах, попит на дешеву робочу силу. Згідно зі статистикою, загалом у світі близько 200 млн осіб залучені до процесів міжнародної міграції. За різними оцінками, від 2 до 5 млн українців постійно чи тимчасово перебувають за кордоном, причому еміграція відбувається на тлі критичного загострення демографічної кризи, яка супроводжує глибоку трансформаційну кризу [6, с.135]. Українські емігранти – це фахівці з вищою чи професійно-технічною освітою, хоча працюють вони, як правило, не за спеціальністю, здебільшого у сферах транспорту, будівництва, торгівлі, обробної промисловості. Саме тому проблема української міграції в системі перерозподілу людського капіталу набуває особливої актуальності, зокрема, у контексті необхідності підвищення конкурентоспроможності людського капіталу й економіки загалом. За різними експертними оцінками, масштаби міграційних поїздок українських громадян за кордон коливаються в межах від чотирьох до семи млн осіб – це від 8,6 до 15,1% чисельності всього населення України та від 19,5 до 34,1% економічно активного населення України працездатного віку. Таким чином, з України мігрує за кордон від п'ятої частини до третини економічно активного населення працездатного віку. Основними країнами – реципієнтами української робочої сили останнім часом виступають Росія, Польща, Чехія, Італія, Португалія, Німеччина, Словаччина, Греція, Іспанія [4, с.4].

У багатьох випадках міграція робочої сили сприяє розв'язанню проблем зайнятості, коли безробітні люди з однієї країни переїзять до іншої, де вони можуть знайти роботу. Також слід відмітити, що міжнародні міграції населення України останнім часом змінюються на користь європейських держав, зокрема, Греції, Італії, Іспанії, Португалії, Польщі, Чехії тощо. Частина громадян України, які офіційно працевлаштовані за кордоном, для країн Європейського Союзу впродовж 1996–2005 рр. варіювала в середньому в межах 60–70%, загальна чисельність офіційно працевлаштованих громадян України в країнах Євросоюзу станом на 2005 р. становила 56,5 тис. осіб, а за неофіційними даними, ураховуючи легальних і нелегальних мігрантів, сягає 3–4 млн осіб.

Надалі зберігається тенденція зростання на 2008–2010 рр. [6, с.137]. У 2010 році, за оцінками МЗС, приблизно 300 000 українців працювало у Польщі, 200 000 – в Італії, до 200 000 – у Чеській Республіці, 200 000 – в Іспанії і 150 000 – у Португалії [4, с.4].

Донедавна в українській еміграції називали три хвилі переселенського руху:

– перша – з початку 70-х років XIX століття до початку Першої світової війни XIX століття – економічна або трудова;

– друга – період між двома світовими війнами (1917–1939 рр.) – економічно-політична, її основу становили представники інтелігенції, службовці, офіцерство, ті, хто емігрував з політичних мотивів, які прагнули заснувати український рух в еміграції;

– третя – роки Другої світової війни та повоєнний період – інтелектуальна, у якій узяли участь різні верстви населення, яких об'єднувала ідея незалежності, відновлення суверенності України.

У середині 90-х рр. XX ст. виникла четверта – новітня хвиля української трудової міграції, яка переростає в еміграцію. Четверта хвиля відображує також взаємодію нової й старої еміграцій з метою утворення світового українства. Ми спостерігаємо плин четвертої еміграційної хвилі, хтось її називає трудова або заробітчанська, яка виникла внаслідок економічної кризи в країні. Висококваліфіковані спеціалісти вимушені покинути свою батьківщину в пошуках роботи й кращого заробітку. Емігранти четвертої хвилі в основному є представниками гуманітарної, технічної інтелігенції, які хочуть реалізувати себе професійно. Але не всім вдається знайти роботу, яка би відповідала їх здібностям, запитам і рівню освіти.

За останні роки різко змінилася картина української присутності за кордоном: новітня міграційно-еміграційна хвиля вже незабаром перевершить стару еміграцію, так

звану діаспору, разом з автохтонними українцями. Учені-дослідники, спостерігачі четвертої еміграційної хвилі виносять проблему нелегальних емігрантів – правову незахищеність ні з боку нашої держави, ні з боку країн їхнього перебування. Підняття цього питання досить актуальне в цей час, тому що ця проблема передбачає, у першу чергу, катастрофічність демографічної ситуації в нашому суспільстві, зникнення середнього класу населення. Здавалось би еміграція явище не нове, але різниця полягає в тому, що існування емігрантів у перших трьох хвилях відбувалося в умовах бездержавності, а четверта хвиля розпочала своє існування в суверенній незалежній державі – Україні.

Четверта хвиля еміграції має свої особливості. По-перше, вона характеризується не тимчасовістю, сотні українських сімей, покидаючи межі історичної батьківщини, уже не повертаються назад і за межами своєї рідної України створюють організації, діаспори та продовжують зберігати й ознайомлювати іноземців з нашими традиціями, культурою, досвідом. За офіційними даними та підрахунками й оцінками українських громадських організацій і церковних об'єднань, за кордоном нині мешкає близько двадцяти мільйонів іноземних громадян українського походження (це число не враховує заробітчани-мігрантів, переважно нелегалів, кількість яких становить від трьох до семи мільйонів осіб). Вони живуть у близько ста країнах світу. Для означення всіх українців, які проживали й мешкають поза межами України, використовують термін “українська діаспора” [1, с.33]. Іншими словами, цей термін фіксує факт перебування певної частини української етнічної спільноти за межами території її ядра – України.

Головною проблемою четвертої хвилі еміграції є утвердження авторитету України, захист української діаспори в широкому розумінні цього слова, її вивчення, збереження етнічного обличчя. Із цією метою в серпні 1992 р. у Києві відбувся I всесвітній форум українців, на якому було прийнято ухвалу про створення в Україні громадського координаційного органу, спрямованого на консолідацію і утвердження світового українства в новітньому світовому просторі. Саме міжнародна громадська організація Українська всесвітня координаційна рада (далі – УВКР) стала органом, який об'єднує понад 800 українських громадських вітчизняних і закордонних організацій. УВКР очолив відомий політик і поет Іван Драч [1, с.35]. Згодом головою було обрано громадського й політичного діяча, правозахисника Михайла Гориня, який зазначав: “...ми повинні зробити все можливе, аби держава вважала своїм завданням вивчення цих громад і допомогу їм, а українці за кордоном, зі свого боку, – утверджували б авторитет України в тих країнах, де вони знаходяться. Інші країни це роблять” [1, с.44].

Уже сформовані новітні українські громадські організації в Італії, Португалії, Іспанії, США, Канаді, Греції, Болгарії, інших країнах. З'їзди українських громадських організацій четвертої хвилі еміграційних процесів мають за мету розв'язати проблеми трудової міграції й соціального захисту шляхом винесення вимог, завдань перед владними структурами.

До процесу регулювання потоків міжнародних міграцій активно залучені міжнародні організації: Комісія ООН з народонаселення, МОП, ВООЗ, ЮНЕСКО, Міжнародна амністія. Країни – члени Ради Європи зобов'язані виконувати Європейську конвенцію про права людини, загальну декларацію прав людини й Міжнародний пакт про громадські та політичні права, Конвенцію ООН про захист прав трудящих-мігрантів і членів їх сімей. Сучасна міграційна європейська політика визначається Шенгенськими угодами 1985 та 1990 рр., Дублінською конвенцією 1990 р., Маастрихтським договором 1992 р. та Амстердамським договором 1997 р. [3, с.177].

Упродовж років незалежності створена законодавча база, яка регламентує взаємодію України із закордонними українцями. Кількість законодавчих актів станом на 2006 р. становила понад 30 документів [1, с.37]. Протягом 2007–2009 рр. переглядалися положення про тимчасову міграцію громадян України для роботи за кордоном.

Основним документом, розробленим для реалізації ст. 12 Конституції України щодо задоволення національно-культурних і мовних потреб закордонних українців, є Національна програма “Закордонне українство”. 4 березня 2004 р. Верховна Рада України прийняла Закон України “Про правовий статус закордонного українця”, у якому передбачається забезпечення прав українських меншин за кордоном, створення оптимальних умов і можливостей для задоволення їхніх соціальних, культурно-освітніх, інформаційних та інших потреб, сприяє укладенню міжнародних договорів про співробітництво в галузях культури, освіти, соціального захисту тощо [1, с.44].

Конституція України закріпила основні засади міграційної державної політики України з питань міграції людини й громадянина. Її метою є цілеспрямоване впорядкування міграційних потоків, подолання негативних наслідків неорганізованих і неконтрольованих процесів міграції, забезпечення прав мігрантів, їх інтеграції в політичне, юридичне, соціально-економічне та культурно-національне середовище проживання тощо [10, с.11].

Отримані результати проведеного дослідження Львівської комерційної академії та Регіонального філіалу Національного інституту стратегічних досліджень у Львові показали, що з урахуванням даних інших країн ЦСЄ, можуть розглядатися як підстава для обґрунтування відповідних двосторонніх міждержавних угод з країнами ЄС щодо лібералізації руху людського капіталу на взаємовигідних умовах. Учені пропонують такі заходи: укладення двосторонніх угод між Україною та країнами ЄС щодо регулювання міграційних потоків, а також статусу мігрантів із чітким визначенням їхніх прав та обов’язків; усунення асиметричності візової політики, яка певною мірою гальмує розвиток зовнішньоекономічних зв’язків між Україною та ЄС; удосконалення прикордонної інфраструктури з метою пришвидшення оформлення перетину кордону; активізацію транскордонного співробітництва; реалізацію інноваційно-інвестиційної моделі співробітництва на противагу ресурсно-торговельній [6, с.141].

Ураховуючи одну з основних рис українців – відданість і прагнення, де би ми не були, до єдності й допомоги один одному – українські емігранти робили й будуть робити все, щоб рідна держава завжди відчувала присутність і відданість Україні. Четвертій хвилі української еміграції властива активна діяльність за межами рідної держави щодо покращення її долі. Із цією метою в січні 2005 р. у Києві відбулася науково-практична конференція “Українці: світова нація перед викликами ХХІ століття”, де, крім ряду секцій, працювала секція “Нова хвиля української трудової міграції та еміграції” [1, с.41]. На базі Національного університету “Львівська політехніка” у 2006 р. відбулася Перша міжнародна науково-практична конференція “Діаспора як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті”, до участі в якій зголосилося 245 осіб з-понад 20 країн світу. Окрім цих конференцій, були проведені дискусійні заходи в інших країнах, зокрема, Республіці Болгарія, фестиваль у м. Астана (Казахстан).

Найголовнішою подією став ІV Всесвітній форум українців, який відбувся 18–20 серпня 2006 р. у м. Київ. Особливістю роботи цього форуму було те, що в ньому взяли участь 70 представників т. зв. “четвертої хвилі” еміграції. УВКР аналізувала стан діаспори, проблеми взаємин України із закордонним українством, об’єднання їх навколо ідеї національного відродження і гідного утвердження української нації в сучасному світі. Також у процесі роботи форуму було прийнято рішення створити нову громадську міжнародну організацію “Нова хвиля”. Метою її створення було об’єднання наших співвітчизників нової (четвертої) міграційно-еміграційної хвилі. Мова йшла про українських громадян, які працюють за кордоном (легально й нелегально) і потребують захисту громадянських, професійних, соціальних, економічних прав, сприяння реалізації ними професійних інтересів, їх повернення на батьківщину, створення в їх середовищі профспілкового руху, а також організація співпраці між представниками нової

української трудової еміграції з громадськими організаціями, державними органами України, й з уже існуючими об'єднаннями закордонних українців [8]. На цьому форумі виступив міністр праці та соціальної політики Папієв Михайло Миколайович (листопад 2002 – лютий 2005 рр., серпень 2006 – листопад 2007 рр.), яким було зазначено, що в Україні створено нормативну базу з питань захисту прав українських емігрантів. Він наголосив на приверненні уваги державних установ і громадськості до проблем трудових мігрантів. Також був виголошений подальший план роботи: формування в середовищі трудових мігрантів мережі фахових, профспілкових, допорогових, інформаційно-культурних, добродійних і низки інших об'єднань для вирішення проблем українських емігрантів і їх родин. Було поставлено ряд завдань, таких як: сприяння реєстрації наших співвітчизників у консульських установах України за кордоном, що створить передумови для укладення відповідних міждержавних угод про тимчасову трудову міграцію, що гарантує незалежний соціальний захист, реалізацію громадянських (зокрема, виборчих) прав, пенсійного забезпечення. Інформування про це українських мігрантів, усунення сумнівів і здогадок у плані незахищеності наших громадян.

М.Папієв як чільник провідного органу виконавчої влади у сфері трудової міграції запевнив у повсякденній увазі свого відомства до вирішення проблем працюючих за кордоном українців і створення умов для їх зайнятості у власній державі, що сприяє розробці й прийняттю Національної програми повернення українців на батьківщину. Також прискорення схвалення концепцій національної політики щодо українців за кордоном і державної міграційної політики, а саме: створення Національної дослідницької інституції “Світове українство”, Української світової інформаційної мережі, Національного центру ділового співробітництва й Українського світового банку, та розглянути ряд фінансових питань з реалізації національної стратегії в інтересах світового українства [8].

З метою посилення правового та соціального захисту громадян України за кордоном у березні 2007 року прийнято Закон України “Про ратифікацію Європейської конвенції про правовий статус трудящих-мігрантів”, що сприяє вдосконаленню державної системи правового та соціального захисту громадян України за кордоном, які працюють у країнах Ради Європи. На думку багатьох дослідників, основи міграційної політики в Україні сформовано, але управління процесами міграції ще не є досконалим. Наведені на початку матеріалу цифри та факти переконливо свідчать: в Україні не сформовано державної міграційної політики, яка б відповідала інтересам держави й українського суспільства в цілому. Тому вдосконалення законодавчо-нормативної бази, яка повинна комплексно регулювати питання трудової міграції українських громадян, одне з головних завдань держави, а також питання домовленостей та укладання договорів України із сусідніми країнами щодо спрощеного візового режиму, умов перетину кордонів і перебування українських громадян прикордонних регіонів України на території сусідніх країн [4, с.4].

Новий підхід держави до закордонних українців виголосив на IV Всесвітньому форумі Президент України Віктор Ющенко. Він полягає в тому, що держава не повинна ділити українців на “своїх” і “чужих”, громадян України й іноземців. Україна має вести рівний діалог і допомагати всім українцям, де б вони не проживали, громадянами яких би країн вони не були [1, с.44].

У Верховній Раді України 14 жовтня 2009 року відбулося парламентське слухання на тему “Закордонне українство, сучасний стан та перспективи розвитку”, де обговорювалися звернення українських заробітчани Італії, Іспанії та Португалії. Серед вимог заробітчани: закріпити статус трудових мігрантів, покращити роботу українських консульств за кордоном, забезпечити правом страхування, зокрема на випадок смерті, а також визнати в Україні закордонні дипломи про освіту [4, с.4].

Силами української діаспори здійснюється велика робота з популяризації України й українства у світі. Діяльність українських діаспор – важливий крок у напрямі підтримки національної ідентичності, відстоювання національних інтересів України за межами своєї рідної держави. Виконання Закону України “Про правовий статус закордонного українця”, постійна співпраця в галузі освіти, культури, сталого інформаційного зв’язку зможуть пригальмувати зростаючу асиміляцію діаспори.

Також, на нашу думку, важливим питанням для українських емігрантів є проблема з’єднання із сім’ями. У цьому напрямі вже зроблені певні кроки. У 2011 р. набере чинності “блакитна карта” [9, с.17]. Цей документ надає мігрантам можливості приєднання до членів сім’ї, швидкого працевлаштування, дає статус особи, яка має можливість легального перебування, отримання житла, законного перебування на території іншої держави в пошуках іншої роботи, очікування результату та ін.

Інтеграція України у світову економічну систему передбачає розробку та здійснення продуманої і збалансованої державної політики у сфері міграції. Від рівня регулювання процесів трудової міграції залежить налагодження стосунків між Україною та іншими державами світу, визнання і престиж нашої країни на міжнародному ринку праці. Інтеграція України в міжнародний ринок праці – це не далека перспектива, а реальність сьогодення, яка відіграє надто важливу роль для держави. На державному ж рівні повинна бути вирішена проблема нерационального використання наявного людського капіталу в Україні, що зумовлено неефективністю інституційної інфраструктури щодо процесу формування людського капіталу та міжнародного обміну трудовими ресурсами.

У сучасних умовах світової кризи існує необхідність в уніфікації підходів до міграційної політики, що стає важливим фактором міжнародної безпеки, соціального захисту прав наших співвітчизників, тому розв’язання проблем, пов’язаних з регулюванням міграції, висувається на перше місце в міжнародному порядку. Слід звернути увагу на ефективність соціальних інститутів, їх здатність виконувати регулятивну, адаптивну й інтеграційну функції. Політика держави при цьому повинна бути збалансованою і продуманою, опиратися на міжнародний досвід країн експортерів та імпортерів робочої сили. В Україні на державному рівні слід вивчати вплив фахівців за кордон, вести належний державний статистичний облік, посилити правову й соціальну захищеність громадян. Держава повинна турбуватися про проблеми українських емігрантів шляхом укладання двосторонніх міждержавних угод, що дозволить створити стратегію захисту й розвитку духовно-інтелектуального ресурсу нації.

1. Бевз Т. Сучасна українська діаспора: проблеми і перспективи / Т. Бевз // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України : зб. наук. праць. – 2007. – Вип. 34 (підсерія “Курасівські читання”). – С. 41–45.
2. Бевз Т. Феномен української еміграції кінця XIX – початку XX ст. (за матеріалами Ю. Бачинського) / Т. Бевз, В. Яремчук // Наукові записки : зб. ПІЕНД. – 2002. – Вип. 18 (Політологія і етнологія). – С. 62–70.
3. Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 140-річчю заснування першого українського культурно-освітнього товариства на Буковині “Руська бесіда” : тези (Чернівці, 27–28 листоп. 2009 р.) / наук. ред. О. В. Добржанський. – Чернівці : Чернів. нац. ун-т, 2009. – 370 с.
4. Державна політика в галузі трудової міграції потребує вдосконалення // Голос України. – 2010. – 21 січня. – С. 4–5.
5. Еміграція: причини та наслідки // Наука і суспільство. – 2007. – № 5–6. – С. 31–34.
6. Мокій А. Міжнародна трудова міграція в Україні та проблеми формування інституцій у процесі поглиблення євроінтеграції / Мокій А., Флейчук М., Куревіна І. // Українська міграція до Європи та розв’язання пов’язаних із нею регіональних проблем : зб. матеріалів міжнар. наук. конф., 24 берез. 2008 р., Тернопіль / за заг. ред. О. С. Власюка. – К. : ПЦ “Фоліант”, 2008. – С. 135–158.
7. Робота за кордоном : переваги, втрати, ризики // Людина і праця : журнал із соціально-економічної проблематики. – 2009. – № 7. – С. 21–23.

8. Талан М. Актуалізовано проблеми українських трудових мігрантів за кордоном / М. Талан, В. Берлінський // Людина і праця : журнал із соціально-економічної проблематики. – 2006. – № 9. – С. 23–24.
9. Цирфа Ю. ЄС лібералізує ринки праці / Ю. Цирфа // Віче. – 2009. – № 1–2. – С. 16–17.
10. Чехович С. Міграційне право України / С. Чехович. – К. : Школа, 2003. – 368 с.
11. Шлыкова Е. В. Социальная приемлемость нововведенной миграции / Е. В. Шлыкова // Социальные исследования. – 2008. – № 2. – С. 56–66.

Features and mechanisms of right defence of modern Ukrainian emigration are considered in the article. Reasons of "fourth wave" of Ukrainian emigration are analysed, certainly principles of domestic policy of Ukraine in relation to emigrants.

Key words: migration, migration processes, Ukrainian emigration, Ukrainian Diaspora, state building processes.

УДК 06.07:616-082 (477.83/.86)

ББК 66.7 (4 Укр)

Нестор Федорак

РОЛЬ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У МЕДИЧНОМУ Й САНІТАРНО-ГІГІЄНИЧНОМУ ОБСЛУГОВУВАННІ УКРАЇНЦІВ ГАЛИЧИНИ (1920–1930-ті роки)

У статті розглянуто стан медичного обслуговування в Галичині в 1920–1930 рр. Через високу вартість послуг воно було недоступним більшості українського населення, яке, разом з тим, не мало елементарних знань з основ гігієни й санітарії. Автор розкриває недоліки в державній системі охорони здоров'я та діяльність національних громадських інституцій.

Ключові слова: медичне обслуговування, національні громадські інституції, охорона здоров'я, Галичина.

На початку ХХІ ст. Україна опинилася на одному з останніх місць в Європі за тривалістю життя. Загальний рівень здоров'я її населення бажає бути кращим. На жаль, не поодинокими залишаються факти масового отруєння людей, зокрема й дітей, як у сфері громадського харчування, так і в домашніх умовах. При цьому вартість медичних послуг продовжує зростати, а дороговартісні препарати стають недоступними дедалі більшій частині хворих.

За таких умов недостатньо задіяним залишається фактор масової пропаганди здорового способу життя й необхідності додержання санітарно-гігієнічних норм у всіх сферах життєдіяльності. Не менш гострою є проблема надання високоякісних безкоштовних медичних послуг малозабезпеченим верствам населення. У зв'язку із цим, гадаємо, досвід і практика діяльності національних громадських інституцій за міжвоєнного періоду в Галичині викликає не лише наукове зацікавлення, а й матиме практичну значущість для сьогодення. Тим паче, що порушена проблема залишається маловивченою у українській історіографії.

Мета статті полягає в розкритті діяльності в міжвоєнний період ХХ ст. українських інституцій Галичини, передусім “Народної лічниці”, Українського гігієнічного товариства, у медичному обслуговуванні малозабезпечених верств населення та з'ясування їхньої ролі у формуванні основ санітарно-гігієнічних знань засобами масового просвітництва.

Найвизначнішою національною інституцією, покликаною надавати медичну опіку найбільш вразливим верствам населення, стала “Народна лічниця”, що посідала особливе місце в структурі громадських інституцій Галичини. Ініціаторами її створення виступили українські лікарі на чолі з Є. Озаркевичем, які наприкінці 1902 р. розробили статут громадського закладу, що мав надавати безкоштовну медичну допомогу й ліки неза-

можній людині. На офіційне подання К.Левицького, Є.Озаркевича та інших знаних діячів і священників у січні 1903 р. його затвердило галицьке намісництво. У ролі фундатора лічниці запросили А.Шептицького, який передав для цієї установи один зі своїх будинків у Львові та переобладнав його за власний кошт. У промові з нагоди освячення цієї “культурно-гуманітарної установи” 22 вересня 1903 р. митрополит так окреслив її величне покликання: допомога для “нижчого і страждаючого людства” без національних різниць [2; 19, с.20–21]. Цим, до речі, вона відрізнялася від подібних польських і єврейських медичних закладів, які при наданні послуг зважали на етнічну приналежність хворих. Членами-меценатами “Народної лічниці”, чисельність яких відразу зросла до 520 осіб, виступили заможні представники українського капіталу та знані політичні й громадські діячі. Її головами в довоєнний період були о. Чапельський і о. Т.Войнаровський [2, с.8].

Упродовж передвоєнного десятиліття в чотирьох відділах “Народної лічниці” (“внутрішній і дитячий”, “хірургічний”, “окулістичний”, “жіночий”) були обстежені й одержали поради та лікування близько 16 тис. хворих. З них українці становили лише 30%. Під час війни в приміщенні лічниці розміщувався російський шпиталь, з якого при відступі військові забрали частину обладнання [2, с.8–9].

Ця обставина, а також конфіскація вже польськими військовими органами решти медичного устаткування значно ускладнила відновлення “Народної лічниці” на початку 1920-х років. Водночас необхідність такої установи для українців зростала не лише із соціальних, а й із національних мотивів. Згідно із січневим 1923 р. рішенням Міністерства здоров'я Польщі, українські лікарі усувалися з державних медичних закладів, зокрема й у Львові. Через незнання польської мови до них часто не приймали українських хворих, які, у свою чергу, не могли повністю довіряти польському медперсоналу [16]. Цей дискримінаційний акт щодо українських лікарів незабаром відмінили, але він на певний час активізував перехід українських медиків на роботу до “Народної лічниці”.

Її першим повоєнним директором єпископові Й.Боцяну (1918–1919) і прелатові Л.Куницькому (1919–1921) довелося спрямувати головні зусилля на повернення медичного обладнання та відновлення з руїни приміщення “Лічниці”. Їхні наступники – знані лікарі й громадські діячі С.Дрималик (помер наприкінці 1923 р. від зараження крові, яке одержав під час проведення операції), М.Вахнянин, І.Куровець домагалися поліпшення матеріального забезпечення закладу та залучали до праці на громадських засадах чи за символічну оплату кращих українських лікарів і студентів-медиків [2, с.10–11]. Важливим здобутком стало внесення у квітні 1922 р. змін до статуту “Народної лічниці”, які, крім амбулаторного лікування, дозволяли відкрити стаціонарне відділення [16].

Упродовж 1920-х років у закладі працювали 14–18 українських лікарів, які щороку амбулаторно чи стаціонарно лікували від 6,5 до 8,3 тис. осіб. Багатьом пацієнтам робили складні безкоштовні хірургічні операції, забезпечували медикаментозним лікуванням. За участю студентів-медиків щороку здійснювалося по 17–25 тис. “ординацій” (оглядів і порад). Така благодійницька діяльність львівської “Лічниці” з кваліфікованого медичного обслуговування одержала широкий резонанс і визнання серед населення західноукраїнських земель. Тому сюди за допомогою з'їжджалися хворі не лише зі всієї Галичини, а й з Волині, Холмщини. Про гуманістичний наднаціональний характер її діяльності засвідчує і той факт, що, приміром, у 1924 р. серед пацієнтів закладу українці становили 54,5%, поляки – 33%, євреї – 10% та ін. [2; 13; 17].

У 1930 р. львівська “Народна лічниця” черговий раз змінила статут, що дозволяло надавати платні послуги та відкривати філії в містах. Щоправда, це викликало закиди з боку громадськості щодо “комерціалізації” її діяльності. Насправді ж вона не втратила соціально зорієнтованого характеру, оскільки й надалі пріоритетною залишалася

медична опіка найменш захищених верств українців. У першій половині 1930-х років 55% пацієнтів закладу становили учні навчальних закладів товариства “Рідної школи”, а також українські безробітні, інваліди, вдови, митці, учителі [11].

Одним з важливих напрямів розвитку “Народної лічниці” стало зведення окремого шпиталю. Ця ідея зародилася в 1921 р., а вже 1922 р. улаштували першу збірку на цю ціль, що принесла 200 дол. [19, с.22]. Цілеспрямовано планомірно реалізовувати цей задум розпочали лише зі створенням у квітні 1928 р. спеціальних комітету будови та будівельної комісії (Є.Бурачинський, О.Подолінський, М.Галібей, М.Стефанівський). Вони мали виробити архітектурні проекти та поклагодити необхідні формальності, пов’язані зі зведенням приміщення і відкриттям шпиталю. За підтримки Греко-католицької церкви й українських інституцій було розгорнуто масштабну акцію зі збору пожертв, яка охопили всі західноукраїнські землі й еміграцію. Упродовж десятиліття за допомогою 75 меценатів і широкої підтримки громадськості зібрали понад 600 тис. зл. Паралельно із цим багаторазово узгоджувалися, перероблялися архітектурні проекти та повсякчас долалися інші численні формальності. Причому польська влада часто свідомо чинила бюрократичні перешкоди, позаяк не хотіла допустити зведення ще однієї величної будови у Львові, яка, за думкою самих українців, мала стати ще одним символом їх національної жертвовності й окремішності. До поклагодження пов’язаних із цим справ активно залучалися Українська парламентська презентація, митрополит А.Шептицький і впливові українські політичні, фінансово-економічні й громадські кола. Шпиталь “Лічниці” проектувався за кращими зразками такого роду європейських закладів, але все одно довелося здійснити низку реконструкцій уже готового приміщення. За таких обставин його відкриття відбулося лише в жовтні 1938 р., хоча “вугільний камінь” під будову освятили ще у вересні 1930 р. [3; 19, с.41–63].

На зведення шпиталю “Народна лічниця” зосереджували основну увагу й кошти. Це не могло не позначитися на обсягах медичного обслуговування, які в 30-х роках зменшилися в 1,5 рази порівняно з попереднім десятиліттям. Через адміністративні перешкоди, а головне відсутність необхідного медичного персоналу й обладнання, плани з відкриття подібних “лічниць” у повітах краю залишилися нереалізованими [19, с.63–64].

Унаслідок низького рівня соціально-економічного життя і відсутності системи санітарно-медичної опіки, загрозливих масштабів серед населення Галичини набирали різні пошесті й інфекційні захворювання, особливо туберкульоз. За міжвоєнного періоду на українських землях під Польщею чисельність хворих на цю недугу коливалася в межах 200–250 тис., причому цей показник був в 1,5–2 рази більшим, аніж у центральних воєводствах Польщі. Щороку 7–10% хворих помирало, причому переважно це були люди у віці 25–45 років. Серед малолітніх дітей в українських родинах “сухоти” поширювалися у два-три рази активніше, ніж у польських чи єврейських [10].

Маємо цікаві фахові спостереження Т.Решетила, який на прикладі Угнівщини показав типові для всієї Галичини побутові умови (починаючи від одягу й білизни, кінчаючи домашнім начинням, зберіганням продуктів, туалетами тощо), що створювали сприятливий ґрунт для поширення інфекційних хвороб – черевного тифу, скарлатини, дифтерії, краснухи та ін. На його думку, недодержання елементарних правил гігієни істотно позначалося на загальному рівні здоров’я українського населення й щороку ставало причиною тисяч смертей [15].

У таких умовах особливої актуальності набирала проблема профілактики захворювань і формування основ санітарно-гігієнічних знань серед широких верств населення. Цю місію взяли на себе національні громадські інституції на чолі з Українським гігієнічним товариством (УГТ), що наслідувало організаційні моделі інших європейських народів, зокрема, поляків. Його засновниками виступили українські лікарі й студенти-медики. Після тривалих заходів у січні 1929 р. затвердити статут товариства, що

ставило за мету пропагувати основи гігієнічних знань і популяризувати профілактику боротьби з епідеміями й масовими пошестями. Під проводом відомого лікаря і громадського діяча М.Панчишина на 1933 р. воно зросло із 195 до 309 членів, третину яких становили студенти-медики та фахівці з медичною освітою [4; 7–8; 10; 18].

За допомогою “Просвіти”, “Рідної школи”, греко-католицького духовенства в повітових містах стали відкривати філії УГТ, але з них лише шість діяли офіційно. Безуспішними виявилися намагання змінити статут, який би дозволяв відкривати гуртки в селах. Щоправда, маємо свідчення, боцімто вони все-таки існували в окремих місцевостях. Наприклад, відомий лікар Т.Воробець стверджував, що в 1932 р. мережа УГТ охоплювала майже всю територію Тереховлянщини [5, с.319–320]. Утім, якщо гуртки в селах створювалися, то вони існували нелегально.

У середині 1930-х років польська влада посилила утиски проти УГТ, закидаючи, що під його прикриттям діють “антидержавні елементи”. Попри безглуздість, на перший погляд, таких звинувачень, вони до певної міри виправдані, оскільки з лона товариства під прикриттям пропаганди гігієнічних знань українське студентство намагалось проводити націоналістичну пропаганду (що, до речі, було характерно й для його праці в “Просвіті”, “Рідній школі”, інших просвітницьких організаціях). Тому однією з опосередкованих причин занепаду УГТ стали масові репресії і судові процеси проти українського націоналістичного студентства в другій половині 30-х років, яке почало відходити від праці в легальних інституціях, зокрема, і в гігієнічному товаристві. Окрім того, йому постійно бракувало кваліфікованих кадрів, тоді як частина українських медичних працівників нижчої кваліфікації з упередженням ставилася до УГТ.

Свої завдання воно реалізовувало, опираючись лише на власні ресурси, оскільки не одержувало державних субсидій, до речі, на відміну від аналогічних польських і єврейських інституцій. Про перспективи розгортання головних напрямів діяльності УГТ засвідчує функціонування шести секцій: організаційно-пропагандистської, туберкульозної, антиалкогольної, венерологічної, фізичного виховання, редакційної. Його першим важливим заходом стало обстеження понад трьох десятків сіл, які найбільше потерпали від інфекційних захворювань. Їхні результати показали, що головною причиною (вісім-десять випадків із десяти) поширення епідемій стала неізоляція хворих від здорових людей. У 1929–1930 рр. також, напевно, уперше в історії Галичини за допомогою придбаних товариством 35 рентгенографів була обстежена майже третина сільських громад Галичини [7, с.8].

Це змусило спрямувати головні зусилля на роз’яснювальну роботу з профілактики захворювань і формування елементарних гігієнічних знань. За узагальненнями, зробленими на основі звітів, у 1929–1931 рр. члени УГТ підготували близько 80 тематичних рефератів, виступили з понад трьома сотнями лекцій, провели десятки триденних лекторіїв, їхніми слухачами стали близько 40 тис. селян. Українськими селами поширили тисячі примірників “рефератів” (брошур, листівок) і “таблиць” (агітаційних плакатів), які в доступній формі розповідали про симптоми захворювань, надання допомоги хворим і заходи із запобігання виникнення і поширення недуг. З лекціями на таку тематику його члени виїжджали навіть на Волинь, Холмщину, Полісся. Щороку в українських часописах друкували по 40–50 статей відповідного змісту. Таку ж профілактично-роз’яснювальну роботу, хоча й у менших розмірах, проводили антиалкогольна й венерологічна секції УГТ [4; 7–8; 10; 18].

Просвітницька праця УГТ особливо активізувалася в грудні. За ініціативою Міжнародного антитуберкульозного союзу в багатьох країнах Європи грудень оголошували місяцем боротьби з туберкульозом. У 1920-х роках цю традицію перейняли й у Галичині.

Можемо стверджувати факт великого зацікавлення і розуміння значущості цієї проблеми з боку українців. Згадуваний Т.Воробець засвідчував, що виступи членів УГТ

“викликали серед широких кіл у місті й на селах живе зацікавлення справами народного здоров’я. Люди зрозуміли потребу співучасті всіх на здоровельному фронті” [5, с.319].

Дієвою формою стало проведення різних експозиційних заходів. Першу влаштовану УГТ спільно з польським товариством “Протичахотну виставку” у Львові в грудні 1929 р. відвідало близько 20 тис. мешканців, а відтак створені на її основі пересувні експозиції “мандрували” селами краю [14]. На влаштовану в липні 1931 р. УГТ спільно з Тереховлянською філією “Просвіти” антитуберкульозну виставку організовано приходили селяни зі всіх довколишніх сіл, а також багато поляків і євреїв, навіть із сусідніх повітів. Усього її відвідало близько 10 тис. осіб [5, с.319]. У 1930–1932 рр. подібні заходи з великим успіхом відбулися і в інших місцевостях краю.

У травні 1929 р. УГТ спільно з “Народною лічницею” заснувало у Львові перший у Польщі український туберкульозний диспансер. До кінця року вісім лікарів оглянули в ньому понад тисячу пацієнтів, однак через брак коштів заклад невдовзі припинив існування. Така ж доля спіткала й відкриту цими установами за підтримкою митрополита А.Шептицького влітку 1930 р. Кліматологічну станцію в Підлютому, що призначалася для оздоровлення хворих на “сухоти” представників української інтелігенції.

УГТ прагнуло налагодити широкі зовнішні зв’язки. На початку 30-х років воно встановило контакти з багатьма науковими й громадськими установами радянської України, зокрема, Всеукраїнським товариством культурних зв’язків, Туберкульозним клінічним інститутом, Державним венерологічним інститутом у Харкові, Туберкульозним інститутом у Києві та ін. Утім, окрім кількох фактів обміну літературою, проекти з налагодження сталої співпраці з відомих причин залишилися нездійсненими.

З іншого боку, заради загальної благородної справи розроблялися плани співпраці з Польським антитуберкульозним союзом, Польським гігієнічним товариством, єврейським Товариством охорони здоров’я та іншими неукраїнськими інституціями Польської держави. Улаштовані ними кілька спільних виставок, лекторіїв та інших заходів показали ефективність такого співробітництва. Однак воно не мало перспектив з багатьох причин. По-перше, контакти між різноетнічними інституціями в межах Польщі були рідкісними через міжетнічну упередженість. По-друге, проти них гостро виступала частина членів УГТ в особі націоналістичної студентської молоді. По-третє, розпочалися виступи шовіністичної польської преси, зокрема часопису “Kurier Polskie”, який звинувачував УГТ в “антидержавній настанові” лише за те, що його друкована продукція з’являлася українською, а не державною, тобто польською мовою.

Не лише польська офіційна влада, а й українська громадськість пасивно, а подекуди з пересторогою сприймали діяльність товариства в 1929–1931 рр., коли вона досягла найвищого піднесення. Розіслані тоді близько 200 відозв до українських лікарів у Польщі про співпрацю залишилися майже без відповіді. Щоправда, на звернення УГТ відгукнулися українські студентські громади Львова, Кракова, Познаня, Вільного, які обіцяли надавати товариству моральну й матеріальну підтримку. Влада не видала дозволів УГТ на проведення публічних крайових збірок пожертв у 1930–1931 рр. А на звернення товариства до Львівського магістрату в справі надання субсидій надійшла відповідь, що боротьба з туберкульозом – “справа загальна”, тому недоцільно допомагати “окремим національним товариствам”. Воно майже не одержувало допомоги й від української кооперації. Отже, бюджет УГТ, що формувався за рахунок членських внесків і допомоги окремих добродіїв, не перевищував 5,2 тис. зл. [4, с.7–8; 10, с.8]. Зрештою, воно не могло безпосередньо опиратися на основну соціальну верству – селянство, позаяк не мало права засновувати своїх осередків у селах.

За таких обставин у другій половині 30-х років ХХ сторіччя обсяги праці УГТ істотно звузилися, зокрема, обмежувалися спорадичними пропагандистськими кампаніями в грудні. Від нього відійшли найактивніші члени в особі студентства, а представники старшої генерації зосередилися на виданні спільно з товариством “Відродження” місячника “Народне здоров'я” (Львів, 1937–1939), що популяризував основи санітарно-гігієнічних знань серед українців. Він виходив накладом 1,5–2 тис. примірників і поширювався краєм головно через читальні “Просвіти” та інші національні установи.

Свій внесок у медичне обслуговування, охорону здоров'я, пропаганду здорового способу життя зробило Українське лікарське товариство (УЛТ), що виникло 1905 р. Воно не відзначалося самостійною цілеспрямованою діяльністю в цій царині, але його члени активно співпрацювали з іншими українськими інституціями в розв'язанні цих проблем. Так, жертвна праця лікарів М.Панчишина, М.Музики, І.Куровця в самаритянській секції Українського горожанського комітету в 1919–1920 рр. фактично започаткувала систему опіки над українськими ветеранами й інвалідами війни. Зокрема, у грудні 1920 р. вони організували для них перший “захист” у Львові. У січні того ж року УЛТ видало за власний кошт кількатисячним тиражем “Відозву” про боротьбу з тифом і запобігання різним пошестям, яку поширили серед української людності краю [12, с.42–43].

Друковані органи громадських організацій і загальнонаціональні часописи засвідчують роль членів УЛТ у забезпеченні медичного обслуговування різних національних інституцій. Так, згідно з укладеними з УЛТ домовленостями лікарі здійснювали безкоштовні медогляди в українських “захоронках”, дитячих садках, “пораднях матерей”, вакаційних оселях, бурсах, а також навчальних закладах, що знаходилися у віданні “Рідної школи”, “Української захоронки”, Українського товариства опіки над дітьми і молоддю, жіночих та інших організацій.

По наростаючій лінії такого роду діяльність проводила студентська “Медична громада”. Праця в цьому напрямі активізувалася 1925 р., а з грудня 1927 р., коли утворили спеціальну Культурно-освітню комісію, вона набрала системного характеру й досягла найбільшого піднесення в другій половині 1930-х років. Таким чином, послідовно реалізовувалися ухвали товариства про зобов'язання кожного члена виголосити щонайменше “один гігієнічний реферат на рік” (1926); про потребу “освідомити гігієнічно кожне українське село” (1927); про організацію курсів санітарної допомоги й видання пропагандистської літератури відповідного спрямування (1929) тощо [1, с.59–77].

У просвітницькій роботі “Медична громада” тісно співпрацювала з “Просвітою”, “Рідною школою”, УГТ, УЛТ, товариством “Відродження”, де мала своїх постійних делегатів. Дієвою була участь студентів-медиків в антитуберкульозній і антиалкогольній кампаніях 1932 і 1933 рр. Упродовж 1928–1933 рр. вони, за нашими підрахунками, провели близько 530 “відчитів” на зазначену тематику в усіх повітах краю. У кожному такому заході пересічно брали участь 60–90 осіб. Цей факт, а також улаштування спільно з УЛТ “протитуберкульозних” і санітарних курсів, курсів “швидкої допомоги”, слухачі яких самі згодом виступали з лекціями селами, засвідчує про реальний вагомий внесок студентства у формування уявлень про здоровий спосіб життя серед широких верств української суспільності [1, с.68–76; 6, с.172; 9, с.324].

Отже, у складних міжвоєнних умовах перебування українців Галичини в складі Польської держави їхні національні громадські інституції прагнули розгорнути працю з надання безкоштовних медичних послуг для малозабезпечених верств населення та, по суті, започаткували системну цілеспрямовану роботу з формування основ санітарно-гігієнічних знань. Таким чином вони реально долучилися до запобігання поширенню різних інфекційних хвороб і збереження здоров'я і життя краян.

1. Беч Л. З. Начерк історії Медичної Громади (1910–1935) / Л. Беч // 25-ліття Українського Лікарського Товариства і Медичної Громади. – Л., 1935. – С. 59–77.

Федорак Нестор. Роль громадських організацій у медичному й санітарно-гігієнічному обслуговуванні...

2. Бурачинський Т. 25-ліття “Народної Лічниці” / Т. Бурачинський // 25-ліття “Народної Лічниці”. – Л., 1930. – С. 3–17.
3. Велике досягнення // Діло. – 1933. – 21 листопада.
4. Від Українського Гігієнічного Т-ва // Діло. – 1929. – 4 грудня.
5. Воробець Т. На сторожі народного здоров'я. (Філія Укр. Гігієнічного Т-ва в Тереховлі) / Т. Воробець // Тереховлянська земля : історично-мемуарний збірник / [ред. кол. І. Винницький (голова) та ін.]. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1968. – С. 317–321.
6. Загальні Збори “Медичної Громади” // Студентський вісник. – 1931. – Ч. 7–8. – С. 171–173.
7. Звіт з діяльності Українського гігієнічного т-ва у Львові за рік 1930/31. – 8 с.
8. Звіт з діяльності Українського гігієнічного товариства у Львові за час від 21.01. 1929 до 28.11.1930 рр. – 12 с.
9. З діяльності “Медичної Громади” // Студентський шлях. – 1933. – Ч. 10–12. – С. 324–325.
10. З Українського Гігієнічного Товариства у Львові // Діло. – 1933. – 8 грудня.
11. Кого лікує “Народна Лічниця”? // Діло. – 1935. – 8 квітня.
12. Кордюк І. Історія УЛТ за 25 літ існування / І. Кордюк // 25-ліття Українського Лікарського Товариства і Медичної Громади. – Л., 1935. – С. 23–45.
13. “Народна Лічниця” у Львові. Звіт за рік 1925 до кінця березня 1926 // Діло. – 1926. – 4 червня.
14. Протичахотна виставка у Львові // Діло. – 1930. – 26 січня.
15. Решетило Т. Гігієна і стан здоров'я в Угнові й околиці / Т. Решетило // Угнів та Угнівщина : історико-мемуарний збірник. – Нью-Йорк ; Париж ; Сідней ; Торонто, 1960. – Т. XVI. – С. 242–244.
16. Т-во “Народна Лічниця” у Львові // Діло. – 1923. – 8 квітня.
17. Українська “Народна Лічниця” у Львові // Діло. – 1925. – 7 квітня.
18. Українське Гігієнічне Товариство у Львові // Діло. – 1931. – 3 липня.
19. Шпиталь Народної Лічниці ім. Митрополита Шептицького. Пропам'ятна книга з нагоди відкриття. – Л., 1938. – 65 с.

In the article, consisting of medical service is considered of Galychina in 1920–1930 Through the high cost of services it was inaccessible majority of the Ukrainian population which, at the same time, not little elementary knowledges from bases of hygiene and sanitation. An author exposes failings in the state system of guard of zdorov'ya and activity of national public instituciy.

Key words: *medical service, national citizen institutions, health protection, Galychina.*

УДК 94 (476):94 (438)

ББК 63.3 (4 Біл)

Олег Бориняк

ПОЛЬСЬКА НАЦІОНАЛЬНА МЕНШИНА В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ РЕСПУБЛІКИ БІЛОРУСЬ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПОЛЬСЬКО-БІЛОРУСЬКІ МІЖДЕРЖАВНІ ВІДНОСИНИ В 90-х рр. ХХ ст.

У статті досліджено роль польської національної меншини в суспільно-політичному житті Республіки Білорусь у 90-х рр. ХХ ст. Головний акцент зроблено на вивченні й аналізі впливу подібної діяльності білоруських поляків на польсько-білоруські міждержавні відносини, а також здійснено спробу розкрити зміст і причини поділу між представниками польської меншини в Білорусі.

Ключові слова: *польська національна меншина, Союз поляків у Білорусі, польсько-білоруська міждержавна взаємодія, польське шкільництво, Республіка Білорусь, Республіка Польща.*

У польсько-білоруських міждержавних відносинах 90-х рр. ХХ ст. проблема національних меншин ставала важливим фактором, який безпосередньо впливав на розвиток двостороннього співробітництва. Проживання представників різних національних груп як на території Республіки Польща (далі – РП), так і в Республіці Білорусь (далі – РБ) було цілком закономірним й узаконеним міжнародними та державними актами явищем. Відповідно присутність польської меншини в РБ і білоруської в РП могла, з одного боку, посприяти розвитку міжнародної взаємодії, а з іншого, – ускладнити налагодження добросусідських відносин між двома державами. Більше того, в окреслений період існувала реальна загроза, що кожна з меншин може стати елементом

“глобальної геополітики” [2, с.261]. З огляду на цей факт і низку інших чинників, проблеми національних меншин ставали предметом обговорення з обох сторін уже від моменту встановлення дипломатичних взаємин.

Мета дослідження полягає у висвітленні місця польської національної меншини в суспільно-політичному житті РБ упродовж 90-х рр. ХХ ст., а також у з’ясуванні впливу її діяльності на загальний розвиток польсько-білоруського міждержавного співробітництва.

Для вирішення актуальних питань суспільно-політичної діяльності польської національної меншини в РБ у 90-х рр. ХХ ст. важливими є, передусім, праці польських дослідників. На особливу увагу заслуговують наукові розвідки А.Еберхардта [6], М.Куркевича [16], Ю.Вашкевич [26] та А.Желінської [27]. У вказаних дослідженнях детально проаналізовано процес відродження польських товариств та організацій у РБ після розпаду Радянського Союзу. Зосереджено увагу на ключових проблемах польської меншини й проаналізовано найбільш поширені причини виникнення конфліктів між білоруськими поляками та офіційним керівництвом РБ. У цьому контексті варто виокремити також монографію Ц.Жолендовського [28].

Важливе місце посідає і науковий доробок самих представників польської меншини в РБ. Тут можна звернути увагу на публікації першого голови Союзу поляків у Білорусі (далі – СПБ) Т.Гавіна [7–8], а також його наступника Т.Кручковського [15]. Аналіз праць вказаних суспільно-політичних діячів дає змогу простежити відмінності та поділ представників польської меншини на принаймні два середовища, які проводили зовсім різну за своїм змістом і методами діяльність. Значне дослідницьке зацікавлення викликає низка статей, надрукованих в офіційному періодичному виданні польської меншини в РБ – “Голос з-над Немана” (“Głos z nad Niemna”) [5; 20; 22–24]. Уміщені там статті характеризуються здебільшого некритичним підходом до висвітлення окремих подій із життя польської спільноти в РБ, водночас вказані матеріали мають значну фактологічну й інформаційну цінність.

Скромно виглядає вклад білоруської історіографії у вивчення теми дослідження. На увагу заслуговує хіба що наукова стаття В.Карабалева [1], у якій автором вдалося відкинути емоції та досить цікаво розглянути діяльність польської меншини в РБ у першій половині 90-х рр. ХХ ст.

Перша польська організація – Польське культурно-освітнє об’єднання ім. Адама Міцкевича (“Polskie Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe im. Adama Mickiewicza”) з’явилося 10 серпня 1988 р. у Гродні. Спочатку це об’єднання налічувало 50 осіб, а його головою було обрано Тадеуша Гавіна. У лютому 1990 р. у Бресті почало діяти Польське культурно-освітнє об’єднання ім. Ромуальда Траугутта (“Polskie Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe im. Romualda Traugutta”), до якого вже через кілька місяців діяльності входило понад 1 500 членів. З 15 грудня 1990 р. у Бресті розпочав свою діяльність також Польський народний університет (“Polski Uniwersytet Ludowy”). Зауважимо, що в Брестській області було створено навіть “Клуб шанувальників польської мови” (“Klub Miłośników Polskiej Mowy”), а в Барановичах – організацію “Рота” (“Rota”) [27, с.33]. 16 червня 1990 р. усі польські товариства й організації об’єдналися в Союз поляків у Білорусі, який було зареєстровано в січні 1991 р.

У 1998 р. у СПБ налічувалося близько 30 тис. осіб, які були об’єднані в 6 обласних, 51 районну та 150 сільських організацій [14, с.3]. Щоправда, вказана кількість від самого початку не була сталою, а весь час зростала*. Будучи суспільно-культурною організацією, СПБ ставив собі за мету сприяти національному відродженню поляків у РБ, а також допомагати у формуванні національної свідомості серед представників польської меншини. Водночас наголошувалося на необхідності пропагування

* Так, відразу після реєстрації СПБ нараховував 10 тис. учасників, а в кінці 1991 р. – понад 14 тис. У червні 1995 р., у свою п’яту річницю, СПБ об’єднував понад 25 тис. поляків.

польської мови та культури за допомогою розвитку польської освіти й шкільництва. Пріоритетним завданням ставав захист прав польської меншини [6, с.258]. Реалізація окреслених цілей і завдань передбачала створення низки об'єднань та товариств, що були покликані охоплювати якомога більше сфер суспільної активності представників польської меншини.

Паралельно, під патронатом СПБ, розгорнули діяльність такі структури: об'єднання лікарів, спортивний клуб, жіноче коло, гурток молоді, об'єднання польських комбатантів та ін. Діяльність СПБ на зламі ХХ–ХХІ ст. опиралася на функціонування так званих “Польських Домів” (“Domów Polskich”), побудованих або куплених і відремонтованих за кошти польської спільноти, а також спонсорів із Польщі й Англії. “Польські Доми” існували в Гродні, Барановичах, Ліді, Щучині, Могильові, Несвіжі, Осмяні, Брацлаві, Порозові та інших містах. Загалом, у 2001 р. їх налічувалося 14.

Також за сприяння СПБ друкувалися майже всі польські періодичні видання в РБ. Загальнодержавний характер мала газета “Голос з-над Немана” (“Głos z nad Niemna”), що існувала з 1989 р., і кварталник “Польський журнал” (“Magazyn Polski”), що виходив з 1998 р. Наклад цих видань складав по 9,5 тис. екземплярів кожен [28, с.195]. Більш спеціалізованим виданням був щомісячник “Слово Батьківщини” (“Słowo Ojczyzny”), оскільки спрямовувався на допомогу вчителям у навчанні польської мови. Натомість двомісячники “Лідзька Земля” (“Ziemia Lidzka”) і “Польське слово з Барановичів” (“Polskie Słowo z Baranowicz”) були локальними газетами. Поза структурою СПБ виходив лише релігійний щомісячник римо-католицької парафії в Слонімі “Лист до Тебе” (“List do Ciebie”) [17, с.246].

Активна суспільна та культурна діяльність СПБ від самого початку стала об'єктом критики з боку білоруської національно-зорієнтованої інтелігенції, зосередженої довкола Білоруського Народного Фронту “Відродження” (далі – БНФ(В)). Таку реакцію зумовили, насамперед, побоювання заміни русифікації колонізацією, що було цілком можливим, зважаючи на слабкість і непопулярність білоруської національної ідеї. З іншого боку, у національній опозиції, згідно з міркуваннями В.Карабалеви́ча, були підстави вважати, що партійна номенклатура використовує СПБ як штучну протизавагу до білоруського національно-демократичного руху [1, с.578]. Проте подальший розвиток внутрішньополітичних процесів у РБ призвів до суттєвої зміни ставлення керівництва БНФ(В), а також інших політичних сил країни до польської національної меншини загалом і СПБ зокрема. Особливого значення СПБ набував із наближенням президентських виборів у РБ 1994 р., оскільки практично кожен кандидат на посаду президента прагнув заручитися підтримкою польської меншини.

16 квітня 1994 р. відбулася зустріч лідера БНФ(В) З.Пазняка з керівництвом СПБ у Гродні. У її підсумку було прийнято рішення про розвиток активного співробітництва між двома організаціями [23, с.1]. 19 квітня 1994 р. у Гродні з візитом перебував Станіслав Шушкевич. У ході зустрічі з діячами СПБ, окрім загальних питань політичної й економічної ситуації в республіці, були обговорені проблеми польської національної меншини, де особливу увагу надали аспекту сприяння розвитку польського шкільництва в РБ [24, с.1]. 17 травня 1994 р. з представниками СПБ зустрівся прем'єр-міністр РБ В'ячеслав Кебіч, який також запевнив про готовність сприяти будівництву польської школи в Гродні [5, с.1].

За голоси польської меншини в передвиборній кампанії боровся також і Олександр Лукашенко. Перебуваючи 16 квітня 1994 р. у Гродні, він наголошував, що буде підтримувати поляків і шукатиме шляхів, що вестимуть до співпраці між урядом республіки та керівництвом СПБ [22, с.2]. Отже, 1992–1994 рр. характеризувалися подіями національного відродження білоруських поляків, що, зокрема, виявилось в динамічному розвитку польських організацій у РБ. Процес реставрації польських осередків і товариств відбувався практично без жодної фінансової допомоги з боку білоруського

уряду. Відповідно обіцянки головних кандидатів на пост президента республіки надати допомогу в розвитку польського шкільництва не знайшли практичного втілення.

У наступні роки представники польської меншини періодично нагадували новообраному президентові про невиконання його передвиборних обіцянок стосовно побудови польської школи. Зокрема, 19 квітня 1995 р. на головній площі Гродна близько 500 осіб провели демонстрацію, у ході якої вимагали від керівництва держави збудувати польську школу [21, с.7]. Ще раз на цю проблему вказав Т.Гавін під час святкування п'ятої річниці СПБ 16 червня 1995 р. Він зауважив, що, незважаючи на багаторазові обіцянки, білоруські урядовці не поспішають допомагати в будівництві двох повністю польських шкіл у Гродні та Волковиську [9, с.7]. Такі нечисленні демонстрації представників польської національної меншини в РБ і критичні висловлювання керівництва СПБ не вносили динамізму та конструктивності не лише у відносини між організацією та офіційним керівництвом країни, але й у польсько-білоруську міждержавну взаємодію.

Не сприяли розвитку польсько-білоруського співробітництва й прийнятий керівництвом РБ після 1994 р. курс на інтеграцію з Росією, і гасла про утворення спільноти східнослов'янських народів, що його супроводжували. Відзначимо, що офіційно деклароване ставлення керівництва РБ до польської меншини не трансформувалося, натомість радикально змінився підхід до її вимог. У результаті поляки, як єдина звинувачувана в прозахідності національна меншина в РБ, стали для локальних адміністрацій чужорідним елементом і втіленням колективного “зла Заходу” [26, с.168]. На наш погляд, до цього призвело не лише несприйняття керівництвом РБ прозахідних орієнтирів РП, але й підтримка СПБ білоруської національної опозиції.

Офіційна влада РБ небезпідставно розглядала представників польської меншини й опозиційних політиків держави як союзників і політичних партнерів. Так, на парламентських виборах у Білорусі 1995 р. взаємопідтримка між СПБ і БНФ(В) ставала все більш очевидною. Більше того, деякі учасники СПБ навіть балотувалися від БНФ(В). Однак до парламенту не було обрано жодного кандидата від СПБ [1, с.581]. Із цього часу ототожнення поляків і БНФ(В) із Заходом стає своєрідною аксіомою для білоруського істеблішменту, який дедалі частіше наголошував на доцільності панславистично-російського співробітництва. Це означало повернення до доктринального підходу у відносинах між РБ і РП, який полягав у розмежуванні радянсько-великоруських і західних цінностей [28, с.261].

У будь-якому разі зорієнтованість СПБ на опозиційних політиків та спільна критика ними офіційного керівництва держави призвели до регулярних конфронтацій у взаємовідносинах. Одним із найбільш проблемних аспектів цього періоду залишалося питання побудови в Гродні польської школи. Так, голова СПБ Т.Гавін, говорячи про нагальні проблеми польського шкільництва в Білорусі, заявив: “Якщо білоруські чиновники не хочуть будувати нових польських шкіл, тоді вони повинні віддати нам будинки, у приміщеннях яких колись були розташовані польські школи” [20, с.3]. Таку позицію Т.Гавіна негативно сприймало як місцеве, так і вище керівництво РБ, що, урешті-решт, спровокувало появу нових протиріч.

Подібні висловлювання голови СПБ, а також активну політичну позицію Союзу підтримували не всі представники польської національної меншини в Білорусі. Це стало очевидним на конференції СПБ 3 грудня 1995 р., де відбувся розкол організації, що спричинило створення Об'єднання польської шкільної матиці (ОПШМ) (Stowarzyszenie Polskiej Macierzy Szkolnej) [27, с.34]. Це об'єднання в РБ визначило для себе мету – розвиток польського шкільництва, що до цього часу було пріоритетним завданням СПБ. Головна Рада СПБ негативно сприйняла заснування ОПШМ і виключила можливість співпраці із нею. Т.Гавін поставив питання про можливість відлучення керівництва ОПШМ від СПБ, якщо воно відмовиться об'єднатися із СПБ [18,

с.1]. Таким чином, становище польської меншини в РБ значно погіршилося, що було зумовлено політичною діяльністю СПБ, яку критично оцінювало офіційне керівництво держави, і внутрішнім розколом у середовищі білоруських поляків.

Подальший розвиток взаємовідносин між польською меншиною та керівництвом РБ не зазнав будь-яких позитивних змін, зрештою, як і двосторонні польсько-білоруські взаємини. Ставлення СПБ до білоруського істеблішменту в окремих питаннях частково нагадувало політику “критичного діалогу”*. 12 вересня 1998 р. СПБ услід за польським урядом проігнорував святкування 200-ї річниці від дня народження Адама Міцкевича [16, с.168–169]. У Новогрудку, де проходило святкування, Білорусь представляв прем’єр Сергій Сідорський, а РП – лише директор департаменту музеїв Міністерства культури і мистецтв. Таким чином, офіційна Варшава продемонструвала свою незацікавленість цією річницею, а білоруське вище керівництво зайняло в цьому питанні протилежну позицію. Зокрема, було виділено кошти з бюджету РБ на реконструкцію будинку в с. Заоссе (неподалік від Новогрудка), де народився письменник. Також Білоруський національний банк викарбував срібну монету, присвячену його ювілею, номінальна вартість якої складала 10 рублів.

До бойкоту святкування значною мірою спричинився тодішній голова СПБ Т.Гавін, який у своєму інтерв’ю газеті “Нові контрасти” відкрито заявляв: “Бойкотуючи святкування річниці А.Міцкевича в Новогрудку, ми таким чином висловили своє незадоволення з приводу поганого ставлення до польської національної меншини в цьому місті” [14, с.4]. Найбільше Т.Гавіна обурювало те, що керівництво міста впродовж двох років відмовляло СПБ у створенні при міській школі першого класу з польською мовою навчання [16, с.169].

Упродовж 1999 р. відносини СПБ і білоруського керівництва залишалися незмінними й зводилися до критичних оцінок внутрішньої та зовнішньої політики офіційного Мінська. Цікавою подією, яка заслуговує на окрему увагу, стала заява О.Лукашенка на білоруському телебаченні про те, що він не допустить проведення в Гродні з’їзду, на якому представники СПБ будуть закликати до оголошення польської автономії в межах білоруської держави. На початку квітня 1999 р. президент РБ офіційно застерігав поляків Гродненської області щодо неприйнятності будь-яких сепаратистських настроїв окремих діячів Союзу [11, с.7]. Попередження О.Лукашенка викликало здивування серед представників СПБ, які наголошували на безпідставності подібних застережень. Т.Гавін, коментуючи слова О.Лукашенка, відзначав: “Мені не вистачає слів, щоб прокоментувати цю заяву, оскільки я навіть не можу організувати в Гродні з’їзд районних керівників СПБ” [12, с.11]. Водночас голова Союзу наголосив на існуванні реальної загрози для прав і свобод польської національної меншини в Білорусі. Також він акцентував увагу на безпідставності звинувачень СПБ з боку білоруського керівництва в надмірній політичній заангажованості. Своєю чергою білоруська влада теж спростовувала схожі критичні заяви представників польської меншини [19, с.7].

Важливо зауважити, що в 1999 р. стосунки між польською меншиною та державним керівництвом РБ частково ставали заручниками міжнародних подій, а саме – військової операції Організації Північноатлантичного договору (далі – НАТО) у колишній Югославії. У червні 1999 р. про загрозу польської меншини в Білорусі виразно сказав голова Комісії у справах безпеки Державної думи РФ В.Ілюхін [13, с.7]. Він заявив, що країни Заходу та НАТО, використавши підтримку поляків у Гродні та

---

* Суть політики “критичного діалогу” полягала в критиці Польщею випадків порушення прав людини та громадянина, а також нищення керівництвом РБ засад демократії. На цьому тлі двосторонні польсько-білоруські контакти мали значно послабитися, але не повинні були цілком припинитися, оскільки вважалося, що повна ізоляція Білорусі може тільки стимулювати її до подальшої інтеграції з РФ, порушити інтереси РП як сусідньої держави, а також зашкодити становищу польської національної меншини в цій країні.

Гродненській області, планують одразу після закінчення війни в Югославії зніщувати в Білорусі заворушення, подібні до косовських [8, с.89–90].

У цілому ж політика Білорусі стосовно польської національної меншини характеризувалася, з одного боку, бюрократичними ускладненнями, а з іншого, – уникненням відкритої конфронтації. На наш погляд, білоруська влада була зацікавлена в тому, щоб презентувати РБ як спокійну державу – без етнічних і релігійних конфліктів. Однак у межах так званої чергової перереєстрації, яку повинні були пройти всі суспільні та політичні організації РБ, СПБ упродовж декількох місяців не вдавалося потрапити до нового реєстру [25, с.196]. Головною причиною цього стали сумніви білоруських чиновників щодо того, чи СПБ функціонує відповідно до свого статуту. З огляду на це, до Міністерства юстиції РБ було надіслано прохання з'ясувати легітимність його діяльності [10, с.8].

Таке звернення, а також низка інших претензій СПБ до офіційного керівництва держави (звинувачення в дискримінації польської меншини владою, небажання надати дозвіл на будівництво польської школи в Новогрудку тощо) стали приводом для організацій СПБ акцій протесту проти політики білоруської влади щодо польської національної меншини. Так, 13 березня 1999 р. у Гродні перед будинком, де був розміщений СПБ, відбулася нечисленна демонстрація, у якій узяло участь кілька десятків учасників Союзу [7, с.11]. Її результатом стало те, що у вересні 1999 р. СПБ все-таки зареєстрували, а Т.Гавіну за організацію несанкціонованих масових зібрань призначили штраф у розмірі 1 200 дол. [13, с.7].

Важливою подією, яка могла позитивно вплинути на попередній стан взаємовідносин між польською національною меншиною в РБ та офіційним Мінськом, стала зміна керівництва СПБ. У липні 2000 р. Т.Гавін пішов з посади голови СПБ відразу після того, як виявилось, що білоруське КДБ завербувало його заступника Ю.Пожецького [6, с.529]. Щоправда, Т.Гавін причиною свого передчасного звільнення (за 8 місяців до закінчення терміну його головування в СПБ) назвав небажання втягувати Союз у політичну боротьбу, що суперечило б його статуту. Відзначимо, що в президентській передвиборній кампанії 2001 р. Т.Гавін працював у виборчому штабі кандидата від демократичних сил С.Домаша [8, с.91].

Новим головою СПБ 18 листопада 2000 р. було обрано Тадеуша Кручковського, який обіймав цю посаду до 2005 р. Одразу ж після цього він наголосив, що варто кардинально переглянути ставлення СПБ до білоруської влади. Також в інтерв'ю газеті "Советская Белоруссия" Т.Кручковський підкреслив, що, "будучи суспільно-культурною організацією, Союз поляків у Білорусі повинен бути аполітичним" [3, с.1]. Окрім цього, він намагався переконати офіційну Варшаву, що немає сенсу підтримувати білоруську опозицію, яка за своїм змістом, на його думку, була націоналістичною та антипольською. Водночас, залишаючись переконаним у тому, що польський істеблішмент повинен говорити про білоруських поляків із керівництвом РБ, новий голова радив припинити попередню практику бойкоту. Ключовою тезою Т.Кручковського було те, що СПБ повинен дбати виключно про інтереси поляків, а не займатися поваженням режиму [15, с.117].

Таким чином, суспільно-політична діяльність польської національної меншини в РБ упродовж 90-х рр. XX ст. мала суттєвий вплив на польсько-білоруські міждержавні відносини. Як друга за величиною меншина в Білорусі, вона відразу після розпаду СРСР почала відігравати активну роль у суспільно-політичному та культурному житті країни. Так, у першій половині 90-х рр. XX ст. було відновлено, а також створено низку нових товариств та організацій, які працювали над відродженням польської національної свідомості серед білоруських поляків. Не менш суттєвого значення набував також розвиток польського шкільництва. Указана проблема була одночасно настільки пріоритетною і проблематичною, що навіть призвела до фактичного розколу всередині

СПБ, коли непорозуміння стали причиною внутрішнього поділу середовища представників польської меншини в РБ.

Окреслені конфлікти погіршували ставлення білоруського керівництва до польської меншини, яке розглядало її не інакше, як деструктивний чинник – безпосередню загрозу виникнення етнічного конфлікту. З іншого боку, постійне втручання голови СПБ Т.Гавіна в проблеми політичного характеру (критика внутрішньої та зовнішньої політики О.Лукашенка) не залишало місця хоча б для якого-небудь консенсусу. Єдиним наслідком позиції Т.Гавіна було погіршення й без того непростих відносин між офіційними Мінськом і Варшавою.

1. Карабалевиц В. Место Польши в политике Беларуси / Валерий Карабалевиц // Наш радавод. – Кн. 8 : “Беларусы і полякі: дыялог народаў і культур Х–XX ст.” : матэрыялы круглага стала, 28–30 верес. 1999. – Гродна : Заходня беларуский гуманітарны цэнтр даслядуванняў Усходняй Еўропы, 1999. – С. 550–588.
2. Павлючук В. Білорусь і польська справа / Влодзімеж Павлючук // Україна, Росія, Білорусь: три проекти. Незалежний культурологічний часопис “І”. – 2000. – № 18. – С. 254–261.
3. Саласюк В. Союз поляков: смена руководства и приоритетов / В. Саласюк // Советская Белоруссия. – 2000. – № 294. – 24 ноября. – С. 1.
4. CEZ. Demonstracja w Grodnie. O polską szkołę w Nowogródku / CEZ // Gazeta Wyborcza. – 1999. – № 61. – 13–14 marca. – S. 11.
5. Donośna wizyta // Głos znad Niemna. – 1994. – № 20. – 23–29 kwietnia–1 maja. – S. 1.
6. Eberhardt A. Polska a konflikt wokół Związku Polaków na Białorusi / Adam Eberhardt // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 2006. – S. 258–266.
7. Gawin T. Zwycięstwa i porażki. Odrodzenie polskości na Białorusi w latach 1987–2000 / Tadeusz Gawin. – Białystok, 2003. – 583 s.
8. Gawin T. Historia niszczenia Związku Polaków na Białorusi (1988–2005) / Tadeusz Gawin // Białoruś: trudna droga do demokracji / [pod red. Mikołaja Iwanowa]. – Wrocław : KEW, 2006. – S. 83–103.
9. Goliński C. Pięć lat Związku Polaków na Białorusi / Cezary Goliński // Gazeta Wyborcza. – 1995. – № 140. – 19 czerwca. – S. 7.
10. Goliński C. Białoruś. Za wiec i festywal / Cezary Goliński // Gazeta Wyborcza. – 1999. – № 59. – 11 marca. – S. 8.
11. Goliński C. Obraził urzędników / Cezary Goliński // Gazeta Wyborcza. – 1999. – № 91. – 19 kwietnia. – S. 7.
12. Goliński C. Białoruś. Rośnie nacisk na polską mniejszość / Cezary Goliński // Gazeta Wyborcza. – 1999. – № 121. – 26 maja. – S. 11.
13. Goliński C. Władze znów atakują Związek Polaków na Białorusi / Cezary Goliński // Gazeta Wyborcza. – 1999. – № 147. – 26–27 czerwca. – S. 7.
14. Koprowski M. Rozmowa miesiąca z prezesem Zarządu Głównego Związku Polaków na Białorusi Tadeuszem Gawinem. 10 lat odrodzenia / M. Koprowski // Nowe Kontrasty. – 1998. – № 12. – S. 3–4.
15. Kruczkowski T. Polacy na Białorusi – teraźniejszość i przyszłość / Tadeusz Kruczkowski // Więż. – 2002. – № 4. – S. 113–121.
16. Kurkiewicz M. Niedemokratyczna Białoruś – wyzwanie dla polskiej polityki / Michał Kurkiewicz // Polska w Europie. – 2005. – № 1. – S. 165–179.
17. Lachowicz K. Prasa polska na Wschodzie. Stan obecny, potrzeby i perspektywy rozwoju / K. Lachowicz // Państwo polskie wobec Polaków na Wschodzie. Poszukiwanie modelu polityki / [pod red. T. Gąsowskiego]. – Kraków : Ośrodek Myśli Politycznej, 2000. – S. 243–249.
18. Oświadczenie Rady Naczelnej w sprawie powołania Macierzy Szkolnej Polskiej (Przyjęte 13 stycznia 1996 r.) // Głos znad Niemna. – 1996. – № 4. – 29 stycznia–4 lutego. – S. 1.
19. Prawa mniejszości polskiej na Białorusi zagrożone // Tydzień na Wschodzie. – 1999. – № 20. – 13 maja. – S. 7–8.
20. Preckajło W. Tadeusz Gawin: “Komu jest potrzebna konfrontacja?” / W. Preckajło // Głos znad Niemna. – 1995. – № 2. – 16–22 stycznia. – S. 3.
21. Rozliczenie z obietnic // Gazeta Wyborcza. – 1995. – № 93. – 20 kwietnia. – S. 7.
22. Spotkanie z Aleksandrem Łukaszenko // Głos znad Niemna. – 1994. – № 16. – 25 kwietnia–1 maja. – S. 2.
23. Spotkanie z Zenonem Paźniakiem // Głos znad Niemna. – 1994. – № 16. – 25 kwietnia–1 maja. – S. 1.
24. Stanisław Szuszkiewicz w Domu Polaka w Grodnie // Głos znad Niemna. – 1994. – № 16. – 25 kwietnia–1 maja. – S. 1.
25. Stankiewicz J. Stosunki z Białorusią / J. Stankiewicz // Rocznik Polskiej Polityki Zagranicznej. – 2000. – S. 192–196.

26. Waszkiewicz J. Mniejszość polska na Białorusi i białoruska w Polsce – przesłanki konfliktów / J. Waszkiewicz // *Nacjonalizm oraz konflikty etniczno-narodowe* / [pod red. J. Polakowskiej-Kujawy]. – Warszawa : SGH, 1999. – S. 166–170.
27. Zielińska A. Mniejszości narodowe i ich organizację / Anna Zielińska // *Biuletyn Białoruski*. – 1997. – № 8. – S. 26–39.
28. Żołędowski C. Białorusini i Litwini w Polsce, Polacy na Białorusi i Litwie: uwarunkowania współczesnych stosunków między większością i mniejszościami narodowymi / Cezary Żołędowski. – Warszawa : IPS UW, 2003. – 360 s.

This article researches the role of polish national minority in social and political life of Belarusian Republic in 90th of XXth century. The main emphasize is drawn to studying and analyzing the influence of such an activity of Belarusian polish men on polish and Belarusian interstate relations. At the same time author disclosures the matter and reasons of separation between representatives of polish minority in Belarusia.

Key words: *polish national minority, Union of Polish Men in Belarusia, Polish-Belarusian interstate interoperation, polish scholars, Republic of Belarusia, Republic of Poland.*

СТУДІЯ ПРО ЕТНОПОЛІТИЧНІ ВІДНОСИНИ В КРАЇ ПОГРАНИЧЧЯ

Монолатій І. С. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. : монографія [Текст] / Іван Сергійович Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – 736 с.

Розвиток вітчизняної історичної науки в останні два десятиріччя (звичайно, в академічному її розумінні, а не в плані історичної белетристики чи з позицій “міфоборців” від науки) проходить у руслі повернення до того стратегічного руслу історичного пошукування, яким рухаються національні історіографії європейських країн ось уже впродовж майже століття. Не вдаючись до опису напрямів і течій, що набувають сьогодні все більшої ваги та значення в українському науковому історичному просторі, відзначимо одну значиму, на наш погляд, деталь – усе більше, глибше й інтенсивніше стирається грань між так званою “столичною” (академічною, як і пов’язаною з провідними науковими школами “рейтингових” вищих навчальних закладів Києва, Харкова, Донецька, Львова) і “периферійною” наукою, у тому числі й політичною, етнополітичною тощо. Яскравий тому приклад – монографія івано-франківського вченого, кандидата історичних наук, доцента кафедри політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника І.Монолатія “Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр.”.

Автор далеко не початківець у науковому світі, його праці відомі не лише вузькому колу зацікавлених осіб, а й широкій громадськості західного регіону України, науковцям країни загалом, які досліджують проблеми національних відносин, міжетнічних взаємин. Поява на світ зазначеної вище наукової праці є для всіх них (у тому числі й для автора цих рядків), переконаний, ще однією приємною нагодою насолодитися можливістю проникнути в дослідницьку “кухню” ученого, разом з ним відслідковувати й аналізувати такі складні проблеми, як осягнення інтеракціонізму в зарубіжному й вітчизняному суспільствознавстві, роль соціо- та етнокультурного вимірів дихотомії “свій – чужий”, суб’єктів і тенденцій етнополітичної сфери, взаємодію етнопонаціональних меншин у Галичині й Буковині часів Австро-Угорщини, а також міжетнічні суперечності та конфлікти цього періоду.

З точки зору наукового здобутку найбільш цінною, на нашу думку, є спроба автора не лише проаналізувати вищеперелічені аспекти, а й системно, комплексно підійти до вивчення й висвітлення проблеми взаємодії етноменшин, пошуку ними консенсусу й компромісів у взаємовідносинах, вироблення засад культури такої взаємодії в довоєнну добу на території, яка завше була спільною батьківщиною для різних інонаціональних меншин.

Власне проблемі взаємовідносин різних етнічних спільнот у форматі “свій – чужий” на західноукраїнських землях хотілося б приділити окрему увагу. Позиція автора щодо “чужинності” чи “своєкості” якоїсь етнічної групи вже сама по собі викликає запитання, чи може він бути неупередженим у процесі вивчення цієї доволі складної і неоднозначно, для трактування проблеми. Тим більше, що в українській і, зрештою, не тільки історіографії склалася така своєрідна “традиція” – висвітлювати проблему з власних світоглядних, політичних, державницьких чи інших позицій (тим більше, що використання автором в оформленні книги конкретних етнічних мотивів не залишає сумніву щодо його національної належності).

Проте сумніви одразу ж розвіюються, коли І.Монолатій на с.8 монографії пропонує як один із засобів пошуку компромісу для запобігання соціально-політичним, етнічним, міжнародним зіткненням, внутрішньополітичним кризам у суспільствах застосування політики “культурної диференціації”. Вона, на думку автора, мала б передбачати збереження й підтримку культурно-етнічного різноманіття замість їхнього знищення або, знову ж таки за образним висловом автора, заміну політики “плавильного казана” (імовірно, ідеться про практику комуністичних ідеологів щодо створення єдиної спільноти – радянського народу) на політику “грубо накришеного салату”. Автор таким чином, вважаємо, чітко окреслює свою світоглядну позицію, принципи якої послідовно використовує в процесі вивчення й висвітлення означеної теми – відмова від насильства, домінування, підпорядкування “своїми” “чужих”, чи навпаки, незалежно від дефініцій і наповнення їх змістом з потрактуванням того, хто ж є хто.

Окремо зупинимося на аналізі автором історіографічного комплексу джерел і літератури. Відзначаючи невеликий доробок з указаної проблематики вітчизняних учених, у тому числі й діаспорних, справедливо вказуючи на відсутність сьогодні спеціальної комплексної праці, Іван Монолатій робить достатньо вдалу, на наш погляд, спробу вивчення здобутку зарубіжних учених. У поле зору науковця потрапляють найбільш значимі праці німецькомовних (власне, німецьких і австрійських), польських, єврейських дослідників, причому не лише в царині історії, а й з політології, соціології, літературознавства. Автор аналізує їх за проблемно-хронологічною ознакою. При цьому саму класифікацію здійснює, використовуючи принципи дихотомії, за блоками: у першому випадку – за приналежністю до етнонаціональної групи, у другому – за приналежністю до наукової школи чи течії.

У нас, по суті, не викликає сумніву той факт, що автор мав можливість не лише описати ці праці зі слів своїх попередників – “колег по цеху”, а й зробити висновки про них, так би мовити, власноручно, попередньо вивчивши в оригіналі. Таке твердження ґрунтується на двох, як мінімум, очевидних фактах. По-перше, та професійна лексика, яку використовує вчений (значна кількість термінів, понять, дефініцій), є досить маловживаною вітчизняними науковцями й поширеною, звичною для наших зарубіжних колег. По-друге, попередні наукові пошукування Івана Монолатія були оприлюднені ним, причому неодноразово, польською, німецькою, російською (про українську годі й говорити) мовами.

Таким чином, з виходом у світ праці І.Монолатія “Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр.” вітчизняна гуманітарна сфера отримала неординарне, нове, ґрунтовне дослідження, яке, безумовно, її збагатить. А проблеми, підняті в ній автором, вважаємо, можуть стати окремими дослідницькими напрямками як у найближчій, так й у віддаленій перспективі.

МИСТЕЦТВО КРАЄЗНАВЧОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: ІСТОРИЧНА ДРАМА ПРО МІСТО КОЛОМІЮ

Монолатій І. С. Цісарська Коломия. 1772–1918 : монографія [Текст] / Іван Сергійович Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – 312 с.

Сучасна українська історіографія поповнилася новою науковою працею з історичного краєзнавства відомого дослідника Івана Монолатія “Цісарська Коломия. 1772–1918”. “Драма на три дії з життя другого міста Галичини габсбурзької доби” за законами жанру має дійових осіб і написана в цікавій формі.

У першому розділі (дія перша) “Народження нового міста: під владою Габсбургів” відображено становище м. Коломия в умовах приєднання Галичини до Австрії. Автор висвітлює специфіку політичного й адміністративного устрою Коломиї, що “стала одним з найважливіших адміністративних та промислових центрів краю, поряд з такими містами, як Львів, Перемишль, Тернопіль, Ярослав”. У цьому розділі охарактеризовано господарську діяльність, ремесла, торгівлю, промисловий розвиток, транспорт, будівництво, парки та релігійні споруди Коломиї.

І.Монолатій у дії другій “Змужніння нашого міста: національне відродження коломийських українців” проаналізував здобутки коломиян в умовах “весни народів” і в другій половині ХІХ ст. Основними досягненнями громадсько-політичної і культурно-просвітницької діяльності українців Коломиї стали організація українського аматорського театру, організація читалень, національно-культурних установ, видавництв. Автор змальовує культурно-просвітницьке життя містян, описуючи створення та діяльність “коломийського Бояна”, проведення вечірок і вечорниць, виставок, а також становище коломийських національних меншин.

Значне місце в монографії приділяється історії освіти, зокрема, діяльності Коломийської гімназії. Іван Монолатій розкриває обставини заснування гімназії, специфіку її навчальної діяльності. Корисними для сучасного вчителя історії й істориків-науковців будуть принципи науково-дослідницької роботи історичних гімназійних гуртків, подані автором книги. Про рівень навчальної та наукової діяльності Коломийської гімназії засвідчує укладений перелік відомих випускників цього освітнього закладу за період 1892–1918 рр., серед яких такі імена, як Мирослав Ірчан, Симеон Лукач та ін.

Другий розділ завершується напрочуд смачно: коломийською цісарською кухнею. Автор ділиться із читачами давніми рецептами з кухарської книжки. Кожен може спробувати приготувати різні книдлі, цісарський омлет, ванільну бабку, яблучний струдель, торт “Захер” і відчутти смак цісарської доби в божевільному вирі глобалізованого ХХІ століття.

Дія третя “Смерть цісарського міста: під скіпетром Романових” присвячена драматичним подіям Першої світової війни. Автор аналізує становище Коломиї під час російських окупацій (займанщини): першої (15 вересня 1914 р. – 16 лютого 1915 р.), другої (12 травня – 10 червня 1915 р.), третьої (13 червня 1916 р. – 27 липня 1917 р.). Історик подає список коломийських легіонерів УСС і короткі довідки про їхній бойовий та життєвий шлях. Лист Аделі Куниської, санітарки УСС, до своєї доньки, де є такі слова: “...А тепер одна просьба до Тебе Дитино моя рідна. Люби Україну! Ніколи не забувай молити ся за самостійність України бо ворог могутий і лютий...”, – свідчення не тільки соборницьких прагнень галичан, жертвовності жінки-українки, а, насамперед, приклад патріотичного виховання в українських родинах, досвід якого є актуальним і сьогодні.

Рецензована монографія проілюстрована унікальними додатками: світлинами, поштівками, документами, таблицями, які допомагають читачеві краще уявити життя міського соціуму впродовж 1772–1918 рр. і зрозуміти, чому ностальгують колонійці за австрійською Коломиєю.

Дослідження І.Монолатія, залюбленого в історію, у своє історичне місто, відображає історію Коломиї в 1772–1918 рр. на основі новітніх підходів до історіописання. Взамін хронологічного викладу подій маємо історичну драму, сповнену життям, емоціями, почуттями, кольорами й просто живими людьми: від пересічного містянина до цісаря. Досить удалими є історичні портрети відомих колонійців і “славних гостей цісарської Коломиї”: Івана Франка, цісаря Франца Йосифа I, митрополита Андрея Шептицького, архієпископа Карла I Габсбурга й архієпископіні Зіти де Бурбон-Парма фон Габсбург, архієпископа Вільгельма-Франца Лютрінгена Габсбурга (Василя Вишиваного).

На нашу думку, монографія Івана Монолатія “Цісарська Коломия. 1772–1918” відображає використання міждисциплінарного підходу до висвітлення історії м. Коломия, суть якого полягає у відмові від політичної історії та в поєднанні досліджень різних аспектів діяльності людини: природи, демографії, психології, соціології, ментальності, гендеру, культури, побуту тощо. Книга заперечує усталений стереотип про те, що історичне краєзнавство є цариною істориків-любителів, розвагою.

ІСТОРІЯ КИЇВСЬКОЇ РУСІ ОЧИМА ПОЛЬСЬКИХ АВТОРІВ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА ПОЧАТКУ НОВОГО ЧАСУ

Карнаухов Д. В. Концепции истории средневековой Руси в польской хронографии эпохи Возрождения : монография [Текст] / Д. В. Карнаухов. – Новосибирск : Изд. НГПУ, 2010. – 291 с.

У 1998 р. було видано книгу українського історика Д.Наливайка “Очима Заходу. Рецепція України в Західній Європі XI–XVIII ст.”, у якій системно висвітлювалася еволюція бачення України європейськими мандрівниками, авторами численних хронік, анналів часів Середньовіччя та раннього Нового часу. Та книга стала вагомим етапом для розуміння самобутності розвитку Київської Русі, історії українського народу. Водночас названа книга відкрила для широкого загалу читачів і вузького кола фахівців неосяжну кількість питань, пов’язаних з європейським баченням України. Упродовж 1998–2011 рр. появилася низка монографій, кілька сотень статей, було захищено більше десятка кандидатських і навіть декілька докторських дисертацій, присвячених ставленню різних європейських держав, іноземних політичних партій і рухів до українського питання.

Рецензована книга стоїть окремо від досліджень українських істориків, адже належить представникові новосибірської історичної школи. Автор використовував при її написанні дещо незвичну для українських фахівців методичку наукових пошуків. Цьому сприяло відмінне знання Д.Карнауховим української, польської, англійської мов і латини. Завдяки опрацюванню понад 60 різноманітних літописів, хронік, трактатів польських і полонізованих авторів, монографія Дмитра Володимировича Карнаухова розкриває актуальну для українського сьогодення проблематику: бачення польським суспільством епохи пізнього Середньовіччя і початку Нового часу історії Київської Русі й руських князівств епохи політичної роздробленості. Книга є своєрідним продовженням видання “Карнаухов Д. В. История руських земель в польской хронографии конца XV – начала XVII в. / Д.В.Карнаухов. – Новосибирск : ГПНТБ СО РАН, 2009. – 232 с.”. Однак у рецензованій праці, на відміну від попередньої, значно більше вміщено матеріалів аналітичного характеру, розширено коло висвітлених питань. Побудована вона згідно з проблемно-хронологічним принципом.

Д.Карнаухов у розділі першому своєї монографії “Латиномовна і польськомовна хронографія в інтелектуальній культурі польського Ренесансу” детально проаналізував особливості розвитку польської історичної науки в 1480–1611 рр., з’ясував найбільш важливі ідеї тогочасних польських літописів, хронік і трактатів, що були написані Яном Длугошем, Матвієм Мехевієм, Бернардом Ваповським, Мартіном Кромером, Мартіном Бельським та ін. Детально вивчено й трактати іноземців, що вплинули на бачення поляками середньовічної історії Східної Європи. Особлива увага приділяється твору А.Гваньїні “Хроніка Європейської Сарматії” і деяким іншим трактатам.

У другому розділі “Джерела формування уявлень польських хроністів епохи Відродження про історію руських земель” російський історик указав на вплив біблійних, античних, західноєвропейських, руських і візантійських сюжетів на польських середньовічних авторів. Д.Карнаухов підкреслив, що окремі з авторів надзвичайно скрупульозно ставилися до своїх джерел, намагалися подавати їх без фальсифікацій, лише дещо адаптуючи текст повідомлень для польських читачів.

Розділ третій монографії “Концепції етнокультурної і політичної історії Русі у польській ренесансній хронографії” є найбільш цікавим й актуальним для українських читачів. Він присвячений кільком важливим питанням: 1) висвітлюється суть дискусій

польських авторів у 1480–1611 рр. про походження населення Київської Русі (наприклад, у “Великопольській хроніці” мова йде про трьох братів – Чеха, Леха й Руса, синів Пана, а в Яна Длугоша підкреслюється, що Рус був не братом, а нащадком Леха, що підкреслює політичну заангажованість цього автора і його бажання обґрунтувати претензії польської держави на сусідні з нею землі східних слов’ян; окремими польськими авторами стверджувалося, що населення Русі походило від сарматів нижчого племені ніж те, від якого ведуть свої корені поляки, тощо); 2) пояснюється бачення поляками еволюції державності в Східній Європі від причин могутності в X–XI ст. і до пояснення кризи державності й політичної роздробленості (Д.Карнаухов демонструє прагнення Я.Длугоша показати Кия, Щека й Хорива польськими князями, що були незаконно скинуті варягами, звертається увага на об’єктивні моменти в працях М.Кромера, М.Стрийковського та ін.); 3) аналізуються різні трактування питання християнізації Київської Русі, при цьому підкреслюється вплив релігії на формування традицій політичної культури східноєвропейських народів.

Цікавим для читачів буде й четвертий розділ “Міжнародні зв’язки середньовічних руських земель в концепціях польських істориків епохи Відродження”. Серед питань, що розкриваються в ньому, вагоме місце займає проблема русько-візантійських взаємин. Д.Карнаухов указує на певні розбіжності, що існували в трактуванні історії Київської Русі різними авторами, прагненні польських хроністів показати свою ерудованість й освіченість і, при цьому, їхні численні фактологічні помилки та перекручення.

Схожі моменти висвітлюються і при розгляді взаємин Київської Русі з нехристиянськими народами Східної Європи – хазарами, волзькими булгарами, касогами, печенігами, половцями й татарами, підкреслюється “зрада” руських князів у війнах між поляками й татарами, завдяки якій монголи змогли захопити низку польських міст. Польські хроністи й автори історико-публіцистичних трактатів намагалися підкреслити залежність руських князівств від татар, запозичення ними в Орди методів ведення внутрішньої і зовнішньої політики – “варварської”, “азіатської”. При цьому приписується це всім руським правителям, що відомі після 1240 р., – і галицько-волинським князям, і московським царям.

Центральним для четвертого розділу є питання висвітлення польсько-руських взаємин. Тут підкреслюється, що в епоху Середньовіччя домінуючим елементом цих взаємин була конфронтація і війни за прикордонні території, намагання сторін ослабити одна одну. При цьому польські автори, за словами Д.Карнаухова, суттєво перебільшували роль походу Болеслава I на Київ у 1018 р., підкреслювали, що цей польський король “домігся підкорення всього руського народу”, обстоювали польський характер червенських городів, описували “слабкість і недієздатність (руських) правителів, які або незмінно перемагалися поляками у битвах, або були змушені звертатися до польських монархів за підтримкою з метою зміцнення своєї влади на Русі”. Загалом висвітлення польсько-руських взаємин в історичних працях польських авторів XV–XVII ст., за справедливою оцінкою Д.Карнаухова, подавалися в єдиній полоноцентричній концепції, яка обґрунтовувала у свідомості польської та й інших європейських еліт стереотип незворотності підкорення земель колишньої Київської Русі Польщею, розвивала комплекс переваги польських політичних і культурних цінностей, принижувала роль цивілізаційного потенціалу східного слов’янства й фактично створювала ідеологічні передумови для майбутніх польсько-українських конфліктів.

Аналізуючи висвітлення польськими хроністами 1480–1611 рр. русько-литовських взаємин, російський науковець стверджує, що останні розкриваються нерівномірно й по-різному, особливо щодо подій до укладення Люблінської унії. Для Длугоша, Мехевія, Кромера та Бельського русько-литовські взаємини були друго-

рядними, а для Стрийковського й Гваньїні визначальними в процесі зближення Литви та Польщі.

Рецензована монографія написана на широкій джерельній базі. Автор використав значний доробок російських, польських, українських, англійських, американських та інших істориків (бібліографічний список охоплює понад 260 позицій, а ще понад 60 позицій – це джерела). Значна частина опрацьованих джерел і літератури не доступна навіть фаховим українським історикам, не кажучи вже про студентів-істориків і звичайних читачів. Хоча б із цієї причини вона є надзвичайно актуальною. Однак цінність зазначеного видання полягає в розробці нової концепції зовнішньої політики Польщі й Речі Посполитої в XV–XVII ст., поясненні витоків імперської ідеології в середньовічній польській державі, новому трактуванню суті теорії “сарматизму”. Об’єктивізму автора сприяла відсутність у нього багатьох комплексів, притаманних окремим українським фахівцям, котрих іноді просто переповнює відраза до імперських ідей, що явно перешкоджає появі можливості повністю розкрити механізми імперіалізму від моменту зародження ідей і до їх реалізації. Заслуговує на увагу й велика кількість пояснень, коментарів, біографічних довідок, уміщених Д.Карнауховим у примітках, що допоможе читачам розібратися в специфіці проблеми.

Монографія Д.Карнаухова засвідчує наявність глибоких історичних коренів концепції прометеїзму в польській зовнішній політиці, пояснює причини дещо патерналістського ставлення Польщі до України та Білорусі, прагнення сучасних польських політиків і дипломатів показати свою країну нашим “адвокатом” в Європейському Союзі. Водночас вона є певним застереженням для прихильників безоглядної інтеграції до Європи, оскільки демонструє, що в жодній країні не буває “постійних друзів”, а є лише “постійні інтереси”, захищати які покликана кожна державницька ідеологія.

Дослідження Д.Карнаухова не розкриває всього комплексу питань розуміння поляками Середньовіччя і початку Нового часу проблематики розвитку Східної Європи. Зрештою, воно й не мало такої мети. Рецензована монографія змушує українських істориків по-новому побачити витoki польсько-українських конфліктів і проводити свої майбутні дослідження під дещо новим кутом зору.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Адамович Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Бацвін Маріанна – аспірантка кафедри етнології і археології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Білоус Віра – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту народознавства НАН України.

Бориняк Олег – науковий співробітник Центру досліджень Центрально-Східної Європи Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Борчук Степан – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Бурачок Лілія – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Бурдуланюк Василь – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Великочий Володимир – доктор історичних наук, директор Інституту туризму Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Вітенко Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії слов'ян Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Волощук Мирослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Геник Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Главацька Людмила – молодший науковий працівник науково-дослідного відділу Поділля НМНАП НАН України.

Данильчик Лілія – магістр Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Дрогомирецька Людмила – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Засипко Мар'яна – аспірантка кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Клапчук Володимир – доктор історичних наук, професор кафедри екології та рекреації Інституту туризму Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Колибаб'юк Світлана – заступник директора з науково-методичної роботи Івано-Франківської філії Університету "Україна".

Костючок Петро – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології і археології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Кочкін Ігор – старший викладач кафедри етнології і археології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Кудлач Віра – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Курін Мар'яна – студентка III курсу Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Левкун Ярослав – здобувач кафедри історії України Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича.

Лотоцький Віталій – аспірант кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Мандрик Ярослав – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії і політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Мислюк Юлія – кандидат політичних наук, викладач кафедри політології Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Пилипів Ігор – кандидат історичних наук, доцент, директор Івано-Франківського інституту менеджменту Тернопільського національного економічного університету, завідувач кафедри гуманітарних дисциплін ІФІМ ТНЕУ.

Пендзей Іван – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Передерко Віталій – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії і політології Прикарпатського юридичного інституту Львівського державного університету внутрішніх справ України.

Пуйда Роман – асистент кафедри історії і політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Сеньків Михайло – доктор історичних наук, доцент кафедри нової та новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету ім. І. Франка.

Скоморовський Віталій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та теорії держави і права Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького.

Тижбіряк Дар'я – студентка III курсу спеціальності “Політологія” Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Федорак Нестор – аспірант кафедри історії України Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Черенова Уляна – фахівець другої категорії навчально-методичного та наукового Центру політичних та євроінтеграційних досліджень Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Штанько Ярослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії і політології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу.

Щербін Лілія – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історії і політології Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

ЗМІСТ

ЕТНОСОЦІАЛЬНІ ТА НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНІ ПРОЦЕСИ В УКРАЇНІ

<i>Клапчук Володимир.</i> Схема кореляції фаз розвитку рослинності, кліматичної й археологічної ситуацій голоцену долини верхнього Пруту.....	3
<i>Кочкін Ігор.</i> Етнокультурні процеси в Північно-Східному Передкарпатті за доби неоліту.....	9
<i>Бурдуланюк Василь.</i> Козацька тематика у творчості українських істориків Галичини XIX – першої третини XX ст.....	17
<i>Кудlach Віра.</i> Тлумацька гімназія: погляд через століття (до 100-річчя заснування гімназії в Тлумачі).....	24
<i>Скоморовський Віталій.</i> Розвиток історичного краєзнавства в Наддніпрянській Україні в першій половині XIX ст.....	33
<i>Пилипів Ігор.</i> Розвиток адміністративно-територіальної структури Галицької греко-католицької митрополії (1918–1939 рр.).....	37
<i>Дрогомирецька Людмила.</i> Ідеологія українського кооперативного руху в Західній Україні (1920–1939 рр.).....	44
<i>Сеньків Михайло.</i> Культурно-освітня діяльність української кооперації в галицькому селі в міжвоєнний період.....	51
<i>Борчук Степан.</i> Українська радянська енциклопедистика: скрипниківська доба (1927–1934 рр.)..	55
<i>Мандрик Ярослав, Пуйда Роман.</i> Навчання управлінських кадрів села радянської України на початку 30-х років XX ст.....	60
<i>Бурачок Лілія.</i> Консолідаційні процеси в українському політичному таборі в 1930-х рр. XX ст.....	69
<i>Адамович Сергій.</i> Павло Роберт Магочій – ідеолог політичного русинства.....	78
<i>Мислюк Юлія, Тижбіряк Дар'я.</i> Механізм паритетної демократії в сучасній Україні та роль жінки-лідера в політиці.....	85

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

<i>Передерко Віталій.</i> Участь В.Бобринського в другому Мараморош-Сігетському судовому процесі.....	90
<i>Штанько Ярослав.</i> Україна в політиці й ідеології Білого руху півдня Росії на завершальному етапі громадянської війни (1920 р.).....	97
<i>Геник Микола.</i> Подолання стереотипів періоду другої Речіпосполитої в процесі польсько-українського примирення.....	103
<i>Пендзей Іван.</i> Соціально-економічні та політичні перетворення в Угорщині (1988–1990 рр.).....	110

ЕТНОЛОГІЯ

<i>Білоус Віра.</i> Етнографічна діяльність Ореста Євельського на Кавказі (30-ті рр. XIX ст.).....	119
<i>Данильчик Лілія, Костючок Петро.</i> Залишки господарсько-побутових магічних дій на Опіллі.....	123

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

<i>Волощук Мирослав, Курін Мар'яна.</i> Коронація Данила Романовича в зовнішній політиці й дипломатії Інокентія IV: короткий нарис історіографії.....	129
<i>Колиб'як Світлана.</i> Студентський рух Галичини в західноукраїнській історіографії в другій половині XIX – 30-х роках XX ст.....	136

ДОСЛІДЖЕННЯ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

<i>Засипко Мар'яна.</i> Родовід сім'ї гетьмана Данила Апостола.....	146
<i>Лотоцький Віталій.</i> Діяльність українських громад у Станіславській гімназії й учительській семінарії в другій половині XIX ст.....	150
<i>Бацвін Маріанна.</i> Особливості конструктивних типів господарських будівель Опілля наприкінці XIX – 30-х рр. XX ст. (на матеріалах Рогатинського та Галицького районів).....	155
<i>Левкун Ярослав.</i> Проблема слов'янського етногенезу в науковій спадщині Івана Борковського....	161
<i>Главацька Людмила.</i> Традиційний народний одяг східної Бойківщини (Рожнятівщини) кінця XIX – середини XX ст.....	166

<i>Черенова Уляна.</i> Особливості та механізми правового захисту сучасної української еміграції.....	173
<i>Федорак Нестор.</i> Роль громадських організацій у медичному й санітарно-гігієнічному обслуговуванні українців Галичини (1920–1930-ті роки).....	179
<i>Бориняк Олег.</i> Польська національна меншина в суспільно-політичному житті Республіки Білорусь. та її вплив на польсько-білоруські міждержавні відносини в 90-х рр. XX ст.....	185

РЕЦЕНЗІЇ

<i>Великочий Володимир.</i> Студія про етнополітичні відносини в краї пограниччя. Монолатій І. С. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. : монографія [Текст] / Іван Сергійович Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – 736 с.....	193
<i>Щербін Лілія.</i> Мистецтво краєзнавчого дослідження: історична драма про місто Коломию. Монолатій І. С. Цісарська Коломия. 1772–1918 : монографія [Текст] / Іван Сергійович Монолатій. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2010. – 312 с.....	195
<i>Вітенко Микола.</i> Історія Київської Русі очима польських авторів пізнього Середньовіччя та початку Нового часу. Карнаухов Д. В. Концепции истории средневековой Руси в польской хронографии эпохи Возрождения : монография [Текст] / Д. В. Карнаухов. – Новосибирск : Изд. НГПУ, 2010. – 291 с.....	197

CONTENTS

ETHNO-SOCIAL AND NATIONAL-CULTURAL PROCESSES IN UKRAINE

<i>Klapchuk Volodymyr</i> . The scheme of correlation of phases of vegetation, climate and archaeological situation of holocene in the valley of the upper Prut.....	3
<i>Kochkin Igor</i> . Ethnocultural situation in the North-east Precarpathian of the neolithic age.....	9
<i>Burdulanyuk Vasyly</i> . The cossack theme in the works of the ukrainian historians of Galicia of the 19 th – the first third of the 20 th century.....	17
<i>Kudlach Vira</i> . Gymnasium of Tlumach: a look through centuries (to the 100 th anniversary of gymnasium of Tlumach).....	24
<i>Skomorovskiy Vitaliy</i> . The development of the historical region study in Dnieper Ukraine in the first half of the 19 th century.....	33
<i>Pylypiv Igor</i> . Development of administrative-territorial structure of Halych Greek Catholic metropolis (1918–1939).....	37
<i>Drogomyretska Ludmyla</i> . The ideology of ukrainian cooperative movement in Western Ukraine (1920–1939).....	44
<i>Senkiv Myhaylo</i> . Cultural and educational activities of the ukrainian cooperation in a galician village in the interwar period.....	51
<i>Borchuk Stepan</i> . The ukrainian soviet encyclopaedistics: period of skrypnyk (1927–1934).....	55
<i>Mandryk Jaroslav, Puyda Roman</i> . Education of the managerial staff in the village of soviet Ukraine in the early 30 th of the 20 th century.....	60
<i>Burachok Liliya</i> . Consolidation processes in the ukrainian politics in 1930-ies of the 20 th century.....	69
<i>Adamovych Sergiy</i> . Paul Robert Magocsi – ideologist of political rusynism.....	78
<i>Myslyuk Julia, Tyzhbiryak Darya</i> . The mechanism of parity democracy in modern Ukraine and the role of a woman-leader in politics.....	85

ACTUAL ISSUES OF WORLD HISTORY

<i>Perederko Vitaliy</i> . V.Bobrynskiy's participation in the second Maramorosh-Sigot process.....	90
<i>Shtan'ko Jaroslav</i> . Ukraine in the politics and ideology of the White Movement in the South of Russia in the final stage of the civil war (1920).....	97
<i>Genyk Mykola</i> . Overcoming the stereotypes of the Second Richpospolyta in the polish-ukrainian reconciliation.....	103
<i>Pendzey Ivan</i> . Socio-economic and political transformation in Hungary (1988–1990).....	110

ETHNOLOGY

<i>Bilous Vira</i> . Orest Yevetskiy's ethnographic activity in the Caucasus (30-ies of the 20 th century).....	119
<i>Danylchuk Liliya, Kostyuchok Petro</i> . Remains of household magical actions on Opillya.....	123

SOURCE STUDY AND HISTORIOGRAPHY

<i>Voloshchuk Myroslav, Kurin Mariana</i> . Danylo Romanovych's coronation in the foreign policy and diplomacy of Innocent IV: a brief sketch of the historiography.....	129
<i>Kolybabyuk Svitlana</i> . The student movement of Galicia in Western Ukrainian historiography of the second half of the 19 th – the 30-ies of the 20 th century.....	136

RESEARCHES OF YOUNG SCIENTISTS

<i>Zasypko Mariana</i> . Genealogy of hetman Danylo Apostol.....	146
<i>Lototskiy Vitaliy</i> . The activity of the ukrainian communities in gymnasium of Stanislaviv and teacher.. seminary in the second half of the 19 th century.....	150
<i>Batsvin Marianna</i> . The peculiarities of construction types of commercial buildings in Opillya in the late 19 th – the 30-ies of the 20 th century (on materials of Rohatyn and Galician regions).....	155
<i>Levkun Jaroslav</i> . The problem of the slavic ethnogenesis in Ivan Borkowskiy's scientific legacy.....	161
<i>Hlavatska Ludmyla</i> . Traditional folk clothes of Eastern Boikivshchyna (Rozhnyativ district) in the late 19 th – the middle of the 20 th century.....	166
<i>Cherenova Uliana</i> . Peculiarities and mechanisms of legal protection of the present ukrainian emigration.....	173

<i>Fedorak Nestor</i> . The role of public organisations in the medical and sanitary-hygienic services of the Galician ukrainians (1920–1930-ies).....	179
<i>Borynyak Oleg</i> . The polish national minority in the social and political life of the Republic of Belarus and its influence on the polish-belarusian interstate relations in the 90-ies of the 20 th century.....	185

REVIEWS

<i>Velykochy Volodymyr</i> . Studio about ethno-political relations in the region of the frontier. Monolatiy I.S. Together, but almost separately. The Interaction of ethnic actors in Western Ukraine in 1867–1914. Monograph [text] / Ivan S. Monolatiy. – Ivano-Frankivsk : Lileya-NV, 2010. – 736 p.....	193
<i>Shcherbin Liliya</i> . The art of the regional studies: the historical drama about the town of Kolomiya. Monolatiy I.S. Cisarska Kolomiya. 1772–1918. Monograph [Text] / Ivan Monolatiy. – Ivano-Frankivsk : Lileya-NV, 2010 – 312 p.....	195
<i>Vitenko Mykola</i> . The History of Kievan Rus in Eyes Polish Authors Late Middle Ages and Early New Age. Book Review: Karnaucov D. V. Conception of History of Medieval Russia in the Polish Chronography Renaissance : monograph. – Novosibirsk, 2010. – 291 c.....	197

ВИМОГИ

до подання статей у Вісниках Прикарпатського університету, журналах, збірниках наукових праць, матеріалах конференцій

1. Обсяг оригінальної статті – 6–12 сторінок тексту, оглядових – до 12 сторінок, коротких повідомлень – до 3 сторінок.

2. Статті подаються у форматі Microsoft Word. Назва файлу латинськими буквами має відповідати прізвищу першого автора. Увесь матеріал статті повинен міститися в одному файлі.

3. Текст статті повинен бути набраним через 1,5 інтервала, шрифт “Times New Roman Cyr”, кегль 14. Поля: верхнє, нижнє, лїве – 2,5 см, правє – 1 см (30 рядків по 60–64 символи).

4. Малюнки подаються в окремих файлах у форматі *.tif, *.eps, Corel Draw або Adobe Photo Shop.

5. Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і бути побудовані за допомогою майстра таблиць редактора Microsoft Word. Формули підготовлені в редакторі формул MS Equation. Статті, що містять значну кількість формул, подаються у форматі LaTeX.

6. Текст статті має бути оформлений відповідно до постанови ВАК №7-05/1 від 15 січня 2003 року “Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України” (див. Бюлетень ВАК України. – 2003. – №1).

Статті пишуться за схемою:

- УДК і ББК (у лівому верхньому куті аркуша);
- автор(и) (ім’я, прізвище; жирним шрифтом, курсивом у правому куті);
- назва статті (заголовними буквами, жирним шрифтом);
- резюме й ключові слова українською мовою;
- постановка проблеми в загальному вигляді та її зв’язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв’язання цієї проблеми й на які опирається автор, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується стаття;
- виклад основного матеріалу дослідження з новим обґрунтуванням подальших розвідок у цьому напрямі;
- список використаних джерел подавати згідно з новим стандартом з бібліографічного опису ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Основні відмінності від ГОСТ 7.1.–84, який набув чинності з 1 липня 2007 року;
- резюме й ключові слова англійською мовою.

7. Стаття повинна бути написана українською мовою, вчитана й підписана автором(ами).

8. У цілому до “Вісника” необхідно подати дві рецензії провідних учених у даній галузі.

Наукове видання

ВІСНИК
Прикарпатського університету

ІСТОРІЯ
Випуск 18
Видається з 1995 р.

Головний редактор: В. ГОЛОВЧАК
Літературне редагування: О. ЛЕНІВ
Комп'ютерна правка і верстка: Л. КУРІВЧАК
Коректор: Н. ВЕБЕР

Друкується українською мовою
Реєстраційне свідоцтво КВ №435

Підп. до друку 03. 06. 2011 р.
Формат 60x84/16. Папір офсет. Гарнітура "Times New Roman".
Друк на різнографі. Ум. друк. арк. 32.3.
Наклад 100 пр. Зам. 61.

Видавець
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
76025, м. Івано-Франківськ,
вул. С.Бандери, 1, тел.: 71-56-22
E-mail: vdvcit@pu.if.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2718 від 12.12.2006